

С- 821(477)
Х 22

С Х А Р Ч У Н

МАТЕРИНСЬКА ЛЮБОВ

БОРИС ХАРЧУК

МАТЕРИНСЬКА ЛЮБОВ

ПОВІСТЬ ТА ОПОВІДАННЯ

Видавництво дитячої літератури «Веселка»
Київ 1972

У книжці Б. Харчука розповідається про Волинські часів білопольського панування та воєнного лихоліття, про боротьбу трудящих за соціальне й національне визволення з-під влади панської Польщі, за воз'єднання з матір'ю-Україною, про партизанську боротьбу з гітлерівськими окупантами.

Малюнки
В. ЄВДОКИМЕНКА

ДЛЯ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Харчук Борис Никитович
МАТЕРИНСКАЯ ЛЮБОВЬ

Повість и рассказы
(На українском языке)

Редактор К. І. Юречко. Художній редактор М. С. Пшінка. Технічний редактор Т. І. Розум. Коректори Р. М. Зарембовська, Г. В. Книш.
Здано на виробництво 27. III. 1972 р. Підписано до друку 8. VIII. 1972 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк. № 1. Фіз. друк. арк. 14,5. Обл.-вид. арк. 14,01. БФ 28643. Умовн. друк. арк. 13,4. Тираж 30000. Зам. № 402. Ціна 57 коп.
Видавництво «Веселка». Київ, Басейна, 1/2.
Друкоffsetна фабрика «Атлас» Державного комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Львів, Зелена, 20.

ДВА ДНІ

ПОВІСТЬ

ПЕРШИЙ...

I

В'язниця — за мурами.

Люся стояла на запалому камені. Кружмур не підпускав до себе досвітку. Над низькими й вузькими бляхованими дверима з посіріло замоховилої цегли росли карликові покручені берізки.

Люся постукала — ніхто не відчиняв. Здвигнула плечима, обличчя нахмарилося, як той мур, і зламані брови, і великі вії, й пасмо кіс стали, наче ті берізки-покручі, тільки не білі й зелені,— чорні.

Вона вдарила об двері кулаком, глянула у засклеєне вічко, вовчок,— порожньо. Відразу ж обернулася: через бруківку, за молодими тополями, постерунок¹, але й там на ганку ніхто не з'явився.

Засклеєне кругле око дивилося на неї з бляхованих дверей. Воно приходилося врівень її очам, не доводилось ні нахилитися, ні ставати навшипиньки. Коли вперше його наглянула, було ніби маленьке, непоказний синюватий вовчок. А зараз їй здавалося, що воно побільшало, розширилося, що ще більшає, ще шириться, і його велика порожнява хоче всмоктати її. Дивилася у вовчок, бачила відхилені двері: за ними, мабуть, в'язничне подвір'я.

І знов постукала. У вовчку замиготіло, його велика порожнява стала повна: на неї втупилося око дозорця. Сіре, пригасле й збайдужіле, білок повільно повертався, і на ньому плавали червоні прожилки, з недосипу, а довгі вії позгиналися, і на них хлипав сон. Вона перестала стукати, вичікуючи. Око дозорця дивилося й додрімувало у вовчку.

¹ Постерунок — відділок поліції.

— Пустиць...

Забрякали ключі, заскреготав замок, і двері поїхали на неї. Дозорець не пустив їх навстіж, виставив голову в кашкеті з білою кокардою.

— Цо? — запитав і дивився на чорне гімназійне плаття з білим комірцем, на ноги в туфельках.— Хто естесь?

Він моргнув рудюю бровою. А в орла на кокарді крила широкі.

— Я на побачення...

Дозорець однією рукою втримував двері, а другою став застібатися на мідні з мідними орлами гудзики, повільно, знизу вгору.

Люся всміхнулася йому, її обсмагли губи трішки розтулилися.

— На побачення?.. — перепитав.

Їй здалося, що він хоче допомогти, і, поки застібався, зачала казати, що посадили вчителя, Всеволода Клипаченка, а вона — гімназистка, добивалася сюди за п'ятдесят кілометрів...

— Коханка?

— Наречена,— промовила, почервоніла й підступила ближче.

Дозорець мовчки, без єдиного слова узяв її за руку, стиснув вище ліктя і, не ступаючи з порога, відштовхнув од дверей. І засміявся.

Заскреготав замок. Той скрегіт був, як сміх дозорця.

Люся аж тепер відчула біль у руці. Постояла й тихо пішла вздовж муру.

Постерунок по одну руку, тюрма по другу. Побігла, і каблуки стукали по бруку, як горіхи. Завулок виводив на пустирище — з пагорба звивалася вниз, до шляху, стежка. Люся ступала стежкою між полинів і будячка.

Широкою долиною текла Горинь. З ріки сходило сонце.

Сльози самі закапали, гарячі, і, щоб не розплакатись, вона дивилася на сонце, на долину між високими горбами. Одне за одним зеленіли села. Під селами синіли ставки. Сонце сходило й купалося в кожному ставку, і ставки переливалися — каскад за каскадом. Ранок ішов долиною і стояв на горбах.

Оглянулася: дикий хміль заплітав цегляний в'язничний мур. Зблискувала роса. За тим муром, оддалік за ним здіймався ще один, костельний. Білий костюл з чорними хрестами зависав над світом. А там, де в'язничний мур зводився найвище, де стояв стрімкою стіною, над пустирем, над смітницею, що поросло чагарем, вона прочитала: «Хай живе свобода!» — виведене латиною вапном на цеглі й заплетене хмелем.

Стала спускатися до шляху.

Куди ж тепер? Мусила знати: за що ж узяти Всеволода — Севу? Куди ж, як не у Волицю. З Полонного, з містечка у село.

Вибралася в поля й дала волю сльозам. Жаль, безпритульність гнали її, а потім вона відчула в собі гнів: «Що ті сльози?..» І їй не ввижався дозорець, а білий орел на його кашкеті. Той орел з витягнутою шиєю розкрилися й летів над нею.

Люся знала Волицю і зайшла від цвинтаря, на той куток, де колись у Чернег столувався її названий батько Дмитро Петрович. Звідти рукою подати до школи, там і розпитає тітку Касю — покоївку.

Хата Чернег перша — в садку за шелюгами. Вікна повибівані, подвір'я повне військових, галас. Люся вернулася й подалася під городами: до школи можна й через подвір'я Левенців. А тут ще гірше. Левенчиха боролася з уланами за курку. Улани водили Левенчиху по подвір'ї.

Люся так і поставило коло комори. Вояки погрожували, кричали. Дзенькали острогами. Схаменути їх, а в неї пропав голос. Левенчиха впала, і голос знайшовся.

— Що ж ви робите?!

Улани повернули голови.

— Паненка?..

Люся хотіла йти до Левенчихи: улани перепинили, оточуючи. Стояла серед них. Сонце заплелось в усі її чорні коси. Плаття ляглося до колін, як чорна хвиля. Вона вся була наче в чорній хвилі, а білий комірець — ніби біла піна на високій шиї.

— Слічна...

— А уланив не любить, — казали, підступаючи.

Левенчиха повільно підіймалася із землі, звелася й прохопилася до Люсі.

— Не дам її, — крикнула, й улани аж розступилися.

Вони розступилися, Левенчиха пустила Люсю в комору, а сама стала на дверях.

Тоді той улан, що вихопив курку, загейкав переорювати город: думав цим відігнати Левенчиху від дверей. Але вона стояла. Й тоді, коли повели плуга.

— Пацифікатори, — сказала Люся.

— П'яні, доню... А ти звідки, чого?

— Сева ж сидить.

— І мій Гнат, і Семен... А хлопці їм передачіносять.

— Завтра ж суд.

- Вже...
- Я розпитатися. До Касі, а до вас по дорозі.
- Сиди. Улани в школі стоять, а люди дівок по льохах ховають.
- Піду.
- Вояки верталися з городу, і Люся вибігла з комори.
- Не ходи, доню,— сказала Левенчиха.

II

Вдарив оркестр, і згори, повз костюл на місто двигнув військовий марш — рубаний крик труб і барабана.

Арсен і Володька поприпадали на завороті до в'язничного муру. Вони здали передачу, дочекалися й відібрали позавчорашнє начиння — непомиті три пляшки з-під молока, три брудні риночки. Все це склали в облуплений і засовганий портфель із вишмульганою ручкою. В одній риночці лежала цілушка, але вони не встигли її розламати, подивитися, чи там чого нема: загулав барабан, і треба було встигнути вклинитися в колону, марширувати разом з усіма.

Костюл загороджував замок. Рівна вулиця, яка вибігала звідти, порожньо виливалася вниз, на середину міста. Ще ніде нікого. По боках пообпадали на безвітрі прапорці. Арсен і Володька знали, що колони шикувалися на широчезному замковому дворіщі, що вони ось-ось рушать через одну й другу брами, спадаючи сюди, до них. Оркестр грав на повні губи, барабан гудів, і хлопцям ввижалося, що маршові звуки, важкі, ковани, налиті міддю, женуть вулицею, шеренгують бруком, з камінця на камінець і, підплигуючи, гунають їм у груди, а дзвяк тарілок виляскує по їхніх обличчях.

Вони побачили білого коня. Кінь гриз вудила й вертів кругом. А їздець на ньому держав оголену шаблю, приставивши її до плеча. За ним прапороносець: руки задерті й довгий прапор. Потім оркестранти — всі надуті. А тоді школярі в білому. Передні несли вінок, обвитий національною стрічкою. Хоругви. А під ними ксьондзи й ченці. Купкою і босі — з кляштора кармелітів босих. Знову прапор і вінки — реміснички. Арсен і Володька дочекалися ремісничників, вигулькнули з-під в'язничного муру й приєдналися в колону. Арсен з портфелем став у другий ряд, Володька в перший. Хвилі оркестру, відлунуючи,

стелилися їм під ноги. За ними марширувало поспільство, за поспільством — осадники на конях і при зброї. А по боках вистоювали поліцаї, пасучи демонстрантів і гав-міщан на хідниках.

Арсен і Володька у чорній формі ремісничників. На кашкетях молоточки і ключики навхрест. І бляшані гудзики на френчах з молоточками і ключиками. Арсен держав портфель під пахвою, приховуючи його. Вимахував однією рукою, час від часу шепотів, щоб Володька йшов рівніше, затуляючи його з портфелем у чотирьохшеренговім строю. І Володька рубав крок, широко, як міг, розпрямив плечі. Арсен думав, чи є щось у цілушці, чи, може, нічого нема. Йому хотілося розчинити портфель, дістати цілушку й розламати її, але вимарш не приставав і не зупинявся. Поспільство наступало на ремісничників. На хідниках зрідка хтось бовванів, і поліцаї пішли хідниками. І тоді з шеренг поспільства вибіг якийсь худий чоловік у військовому кашкеті, старому мундирові й полатаних цивільних штанах, напущених від колін по-спортивному. Він усіх перегнав, засвітив лисиною, закричав: «Хай живе!.. Хай живе!» І вимахував кашкетом. До чекався свої колони. Арсен оглянувся. Але той, у штанах-спортовцях, не приєднався до своїх, побіг знову наперед. Він усіх смішив, але поліцаї його не зупиняли. Одному Володьці було не до сміху. Йому набридло марширувати по струнці. Він думав, коли б воно вже скінчилося. Церемонійний марш, пройшовши міс-том, завернувся на коліні, коло парового млина. Володьці було видно голову колони — оголене лезо шаблі в їздця на білому коні й довгий хвіст колони — карабіни кіннотників-осадників і їхні кашкети-пасочки під бородами лякали, виштрунчуючи його. Він увесь час бачив полицьку шаблі попереду й чув за собою брязкіт зброї. Коли завернули в тісну вулицю-узвіз, йому стало легше. Арсен подумав, що тепер можна б розчинити портфель, але Володька торкнув його рукою: худий чоловік у спортовцях, видержись з узвозу, перестрибував через дрого, із садка в садок і задихано кричав своє: «Хай...» — вимахуючи кашкетом, заохочуючи демонстрантів, щоб підтягувалися. Почулась команда: «В ногу!» Кіннотники напірали на поспільство, поспільство на ремісничників, і Володька, не встигнувши передихнути, мусів виштрунчуватися. Арсен тісніше притис портфель під пахву. Йому було байдуже до команд: плив за течією.

Нагорі — цвинтар. Володька ловив кожне слово поліцаїв, які тут порядкували, розбиваючи колони, ставлячи їх підковою. Прапороносців і тих, хто з вінками, — наперед, потім школярі в біло-

му. Його очі розбігалися. Він бачив фаєтони, брочки, вози, вимощені й застелені святковими ряднами, навіть малолітражні тупоносі автомобілі,— панство приїхало сюди заздалегідь, розташувались під насипом, на узбіччі, яке колись теж мало стати цвинтарем. Прапори, хоругви, квіти... І всю підкову замикають ті, на конях,— сила.

Арсен подумав: «Загатили шлях»,— і вовкулакувато блимнув через Володьчине плече на високий шпиль, запнутий білим покривалом. Вони стояли в центрі підкови, перед лавою голів. Шпиль у білому, підперезаний стрічкою, височів між двома старими липами на краю цвинтаря. Обіч — арка з черепичним дахом, під яким домучувався кам'яний Ісус на хресті, і апостоли простягали до нього кам'яні руки з пооббиваними пальцями.

— Стій і не вихитуйся,— сказав Арсен Володьці.— Не крути головою,— і пригнувся за ним.

Володька вловив калатання дзвону на цвинтарі й скинув кашкета. Озвалися костьольні дзвони з міста. Церковні теж. Посвячення і відкриття пам'ятника почалося. Володька дивився на ксьондзів, на урядовців, на депутацію з інших міст, а Арсен за його плечима розчинив портфель. Клацнув замочок, і хлопець узяв розчинений портфель знову під пахву. Кашкета він припнув собі за пояс, і звільнена правиця посунулася в портфель.

Світлі костюми, краватки, елегантні плаття, сині й зелені мундири — Володьці зарябіло в очах. Він не вихитувався, не крутив головою, дивлячись на повбиране панство за насипом під липами. Йому навіть вчувалися пахощі парфумів. І він тишком потягував носом, хотілося чути цей запах, що йшов від чистеньких голених, вищених облич і від викладених і завітчаних кіс. Він ще ніколи не бачив такого багатства, блиску і розкоші.

Грали гімн, а Арсен нишпорив рукою по риночках. Його очі втупилися в ченців-кармелітів. Босі, вони були подібні до кам'яних апостолів, які начебто покинули Ісуса на хресті, зійшли з арки й стояли купкою. Відіграли гімн. Арсен знайшов цілушку в риночці й оглянувся: осадники сиділи на конях у кашкетах. Коні молоді, а кіннотники підстаркуваті. Бойові їхні коні давно поздыхали, подумав собі, й знову дивився на ченців-кармелітів. А ті такі самі, як сто, як двісті років тому,— похилі, скаредні, стражденні. Світять очима — розмовляють з богом, і босі — щоб ближче до землі. Іезуїти. Осадники-вершники замикають підкову, а ті, босі, стоять, як криві вухналі.

Ксьондз у білих ризах кропив пам'ятник, хор підтягував за

ним слова молитви, і Володьці подобалася ксьондзова побожність, кожен молитовний жест його руки. І Володька теж підтягував, щось бурмочучи. Та ось вийшов у військовому, з пишними сивими вусами, в золотих погонах, з медалями і шаблею в піхві. Володька впізнав їздця на білому коні. Пройшов шепіт: «Свенціцький...» І хлопцеві ще дужче, ніж білі ризи, подобалися золоті погони, медалі, а шабля в піхві не лякала його. «Капітан, а наче маршал»,— подумав, дивлячись, як той накладає на очі окуляри в золотих обідках. Наклав, висмикнув з нагрудної кишені мундира з-під медалей якийсь листочок.

Арсенова рука обмацувала цілушку в риночці. «Розкришу її, не виймаючи»,— сказав собі. Цілушка тверда, зачерствіла. Його пучки стали чутливі, ніби магніт. І коли б він хотів прийняти, висмикнути руку з портфеля, то не зміг би. Пальці, здавалося, самі, мимо його волі теребили цілушку. А дивився він через Володьчине плече. Пальці робили одне, а очі бачили інше — Свенціцького, капітана, провідника «стрільців»¹ повіту на посаді слідчого-судді. Він промовляв, вичитуючи з папірця. Коли відкашлявся в кулак, його фотографували. Він підсовував папірця собі під самий ніс, ніби спочатку обнюхував ті слова, які мав проголосити. Підсліпуватий, подумав Арсен, а на голові ріденьке волоссячко, як випріле жито на закапареному полі.

Володька дивився на блискучі медалі, на хрести на грудях капітана і слідчого-судді. Він не міг одвести від них очей. Медалі наче самі кругло покручувалися, хрести неволили поцілувати їх. Він перестав потягувати носом, ловити пахощі парфумів. І все те, що бачив ще кілька хвилин тому,— коштовне вбрання, гарні строї — померкло перед ним. Багатство для нього не було багатством, блиск не був блиском, розкіш не була розкішшю без хрестів і медалей. Він спотів, і з його лоба скотилася краплина, зачепилася на переніссі, ніби роздумуючи, в який бік їй скапнути, чи до правого, чи до лівого ока.

Арсен окинув поглядом купку урядовців, купку депутацій — обличчя в усіх наче намавлені. Недаром над ними дзижчать мухи, і пани й дами помахують хустинками. Вони переступають з ноги на ногу, наче цвинтарна земля гаряча. І, обережно розкришуючи цілушку, він став дивитися поверх голів на цвинтар. Він бачив хрести, ті, які білили із густих заростів. Їх було дуже багато, старих і нових, дорогих і простих. Над ними панували

¹ «Стрільці» — організація старих легіонерів-пілсудчиків.

дерева. І він дивився на старі липи, які ще не цвіли, але вже пахли молодим медом.

Свенціцький обперся однією рукою на ефес шаблі, а другу з папірцем викинув наперед. Він щойно проголосив вислів Стефана Чарнецького¹: «Щоб жодного українця не залишилося на лікарство!» — і розтлумачував його не по писаному, по своєму.

— Щоб жодного українця не залишилося на лікарство — це голос наших великих предків, це клич нашої боротьби...

Володька здригнувся від його слів. Крапелька поту скотилася з його перенісся, засльозивши око, друге засльозилося саме. Він витерся долонею. Медалі й хрести на грудях Свенціцького, здалися йому, гримлять. І Свенціцький ніби ось-ось вихопить шаблю з піхви.

— Щоб жодного... чуєте!

Вуса в Свенціцького стовбурчилися наперед.

— І тому... — він знову заглядав у папірець, вичитуючи, чому відкривається цей пам'ятник Яремі Вишневецькому тут, поблизу його родинного замку, на тому цвинтарі, де спочили останні славні нащадки славного мужа і лицаря.

Арсен згадував, що він знає про Ієремію, що читав, що про нього казав йому Дмитро Петрович: зрадник. Перший історичний перевертень України.

— Дух лицарства... Вірність ідеї... — вигукував Свенціцький, то обнюхуючи папірця, то викидаючи руку.

Арсенові пальці, розкришуючи цілушку, знайшли цидулку. Він знав — цигарковий папірчик. Раніше знаходив такі папірці в рубці сорочки, в шпυльці від ниток. Він злякався, щоб не розірвати його, й обережно виколупував з хліба. А перед ним стояли і святі отці, і поліцаї, і панство, і шпиль пам'ятника, з якого мало впасти покривало, — минуле й теперішнє. І він був у минулому, як в теперішньому, і в теперішньому, як у минулому.

— Щоб жодного українця не лишилося на лікарство! — з чого почав, тим і закінчив Свенціцький.

Володька захитався.

— Та стій, — сказав Арсен. Він висмикнув з портфеля руку, розгорнув у долоні великим пальцем папірець.

Загучали оплески.

¹ С. Чарнецький — польський воєначальник часів хмельниччини.

Свенціцький, на диво Володьці, таки вийняв шаблю, двічі навхрест поцілував її й обернувся, щоб розтяти стрічку, яка підперізувала покривало на пам'ятнику.

Арсен розгладив папірця і прочитав з долоні за Володьчиною спиною: «Нас продав Клипаченко».

Біле покривало сповзло, і між липами відкрився високий, чотиригранний, загострений обеліск з полірованого чорного мармуру. Зазолотів викарбуваний напис.

Вдарила сальва¹. Заграв оркестр.

— Ти знаєш, хто їх продав? — спитав Арсен Володьки.

Коло пам'ятника схилилися прапори і хоругви, коло підніжжя клали вінки.

— Потім,— кинув, не обертаючись, Володька.

Колони знову повинні були пройти маршем, ніхто не смів розходитися.

Того, що в спортснях, не підпустили до пам'ятника, і він вигулькнув коло арки з кам'яним Ісусом і кам'яними апостолами, закричавши:

— Слава!

Арсен блимнув на пам'ятник — ніч, яка підіймається із землі, щоб проткнути чисте небо. Застебнув портфель і взяв його за ручку.

III

Дмитро Петрович манжав² через поля. Легкий, без підшивки піджак на руці. Солом'яний бриль, білі штани й сандалі на тонкій підшві. Надималася на плечах полотняна сорочка: вітер залітав у відкриту пазуху, ходив по грудях і під пахвами. Манжалосся добре. Горби пливли і зеленими хвилями били об сині обрії. Молоде передлітнє сонце світило з незахмареної високості. Жита викинули колосся. Воно було ніжне й гладеньке, як дівочі пальці. І жита торкалися тими пальцями сонячних довгих струн, і проміння грало, як золота арфа. Низькі рядки пшениці росли куцисто. Вони теж викинули колосся, гранчасте, мозільне. І воно своїми гостренькими вусиками чіплялося за сонячне проміння, щоб вигравати й собі. Земля пісна, з громішем, не для пшениці.

¹ С а л ь в а — салют.

² М а н ж а т и — іти.

Зате овес висипався, як гетьманчук. Жене зайців. Стебло до стебла і наче обкидані самоцвітами перначі. А гречка — мов дрібна розсада на леваді. Ще не цвіла, а вже жовкне. Поля клапчасті, помежовані. Й тільки здалеку здається, що вони — буйногриве море. А насправді — мілина на мілині. Чорне просо. Чорна картопля. Лізуть, деруться на горби латки-струпи, впerezані зеленими межами.

Він ішов, облитий вітром і сонцем, під тінню жайворонкової пісні.

Вже немолодий, з козацьким сивим вусом і сивими бровами. Під'їхав трохи з Крем'янця і через поля — ноги на плечі. Три з половиною місяці перебував на нелегальному становищі, ховаючись від чужих і від своїх. Ішов у Волицю — село під Яремчим, де вчителював останні роки. Йому не думалося про те, що він нелегальщик, що його побоюються перетримувати, що він на всіх наганяє страх. Тут — поля. А у Волиці завтра буде відкритий суд. Судитимуть Чернегу і Левенця. Судитимуть і його — заочно. Вже й Клипаченка заарештовано. За що? Щось непевне в тому арешті.

Стежка вела його. Вузька, місцями переорана й ще не втоптана. Дмитро Петрович дивився собі під ноги і сипав на стежку свої думки. Через рік — двадцять літ, відколи він, наддніпрянець, топче волинський ряс. З часів того походу: Київ—Варшава. Поранення і кордон, новий кордон, і стара пісня: «Ой, не тішся, ляше, що по Збруч, то ваше...» Викладав у гімназії — виганяли, поки не витурили зовсім. На пониження, в село. Випав березень, Шевченкове свято, кров. І він перейшов на нелегальне становище. Хотів за кордон, але провалилося. А на його місце вчителем поставлено Клипаченка, його вихованця. Вчив його ще в гімназії — Всеволода.

Дмитро Петрович три роки протримався у Волиці. Тепер ішов туди. Його судитимуть заочно. Вирок? Нехай виносять. Він мусив іти, бо і Чернегу, і Левенця судитимуть не через когось-там, через нього. Він вилунав їх і у те свято Шевченка, за яке жінка Чернеги поплатилася життям, і в ту втечу через кордон. Чи його хто переховає в селі? Піджак звисав на руці, а думки, які він сипав на стежку, бігли перед ним, щоб здоганяв. Він завжди намагався бути обачним, наражався сам на небезпеку, але не наражав інших. Волів сам бути скривдженим, а інших виправдати. Один як палець. Без сім'ї. Люся — приймачка і вже велика. Всеволодова наречена. Чи добре, чи зле зробив, ставши не-

легальщиком? Його густі сиві брови зійшлися до купи. Очей не було видно. Глибоко посаджені, вони зараз сиділи ще глибше. Сірі, з лагідним блиском, не гладили ниви, які хлюпали йому до ніг молодим колоссям. Не відчував за собою вини і думав: людина не повинна приносити горя іншим людям. Найстрашнішу муку вона мусить спокутувати сама, заступаючись за всіх, та виходить, що він не тільки накликав горе, а втік із села. Як по-лохливий засць. А в Чернеги син, а в Левенця і син, і жінка. Що вони зараз про нього думають? Що думають ті, що сидять у в'язниці, і ті, що на волі? Що думають Арсен і Володька, яких він навчав у третьому й четвертому класах, яких возив записувати в ремісничє училище?

Учора ввечері він перестрів Люсю коло кінотеатру: з'являтися йому до неї на квартиру небезпечно. Зустрічалися по суботах коло кінотеатру. Вона зраділа йому, взяла під руку: як, та що, чи вдасться легалізуватися, чи іншого виходу нема — за кордон, на Схід, чи в Америку, чи виїхати деінде, перебути. Вона любила його, і він любив її. Вони розумілися з півслова. Він сказав, що пересиджує на тартаку і що Клипаченка заарештували. «Хто сказав?» — спитала. Адвокат. Вона знала, що адвокат — своя людина, що Дмитро Петрович найняв його, аби захищав на процесі воличан. Всеволод товаришував з тим адвокатом, і вона з ним бувала у нього дома. «Коли заарештували?» Тиждень тому. За сім днів до процесу. Люся ні про що більше не питала. Вона поривалася йти до адвоката. Він спивав її, мовляв, адвокат нічого більше не знає, до Всеволодової справи його не підпустили. Люся висмикнула свою руку з-під його руки і сказала: «Його треба рятувати».

Їх усіх треба рятувати, думав Дмитро Петрович. І та думка не втікала від нього стежкою. Але за що взято Клипаченка? Він Люсин суджений. Люсі, певно, захотілось на побачення. Аякже. Треба рятувати. Він ішов і сіяв думки по зелених полях.

Горби пливли, розгинаючись. Коли вони розгипалися, йому здавалось, наче випростуються якісь люди. І його уву полонили образи знайомих. Он той горб з чорними латками проса, чи він не схожий на спину Семена Чернеги — Арсенового батька. І він бачив Семена-хлібороба, його згорблені плечі. Семен казав йому: «Під мертвого руки не підкладеш,— це про свою Степку.— Мене посадять і випустять, а ти, Хомку, грай... Грайте, та не забувайте мого Арсена»,— втер об полу руку й подав на прощання. Як же такого не рятувати? Бачився йому й Гнат Левенець: «Маю

плечі, що мур, якраз для тюрми. А ви йдіть і робіть своє, тримайте наш світ, бо коли наш світ не втримається, упаде, то й нас завалить!» Як же за такого жаліти своїх плечей?

Дмитро Петрович наддав ходи. Тут, серед полів, він відчував себе грудкою і тієї землі, і тих людей, які на ній робили. В білому, він був подібний до білого вітрила. Вітер надимав сорочку, і його плечі здавалися ширшими. Він був у брилі, як косар. Переймався Люсею, було б не казати, що Всеволода арештовано. Але як не казати? Йшов, і йому було далеко видно. За горбами, на рівнинах, бовваніли зелені купи хуторів — осадницькі маетки, а за ними, в долині, Волиця. Кожне українське село при долині, в ярах чи вибалках. Далекі предки — перші засновники Волиці — переймалися долею своїх нащадків: селилися на невдоби, залишаючи рівнішу землю під ріллю. Не так, як осадники. Ті навпаки, захопили рівнини, сидять посередині полів — чиряки.

Він думав про тих перших воличан, як вони корчували ліс, як орали дерев'яним плугом. Люди дозалізної доби, а залізніші від заліза.

Осадницькі хутори вигулькнули й не губилися. Їх обминали поля. І він побачив: хтось біг через ті поля, огинаючи хутори, втікаючи із села. Дівчина чи молодиця? Була субота, робітний день, а на воличанських полях ніхто не полов проса, не проривав хопту, навіть не пас на межах. Його це вразило ще на підступах до воличанських урочищ. І от тепер він бачив людину.

Вона бігла через поля, навпереріз шляху, який був од нього по праву, а від неї по ліву руку. За дівчиною чи молодицею ніхто не гнався. Чи помітила його? Мабуть, не помітила, бо, перетнула шлях і скочила в жита, на стежку, якою він манжав.

Дмитро Петрович тягнув ногу за ногою. Якщо вона бігла не шляхом, а через поля, то з того кутка, що зветься Вихровим Полем, пад яром. Він там жив. Ту дівчину чи молодицю він, мабуть, знає. Хоч би що там з нею трапилося, але вже розпитає її про село, про суд, який має бути завтра. Він ступав косогором. На стежці із завороту вигулькнула Люся. Побачила його, спинилася й пірнула у видолинок. Він на якийсь час остовпів. Чув: тріщало жито.

Люся, зашпортнувшись, упала й заховала очі в долоні. Дмитро Петрович пробирався через жито, ніби через очерет. Став над нею, зняв бриля: пасма його зіпрілого сивого чуба прилягли на голові, вуса роздмухувалися.

— Люсю...

Вона не озивалась.

По її спині пробігав дроз. Він зігнувся, простягнув до неї руки. Вона відчула, що він зігнувся і що простягнув до неї руки. Обернулася, наставила свої руки до нього і, напівлежма, дивилася своїми чорними очима. В її зубах стирчало зелене стебло, і вона гризла його. Гризла, як мишка.

Дмитро Петрович стояв зігнувшись і чув: співали жайворонки, голосно, дзвінко. У вуха лилося срібло ясного неба.

Простерті Люсині руки ограбли.

— Нащо ви мене тоді знайшли? Нащо? — спитала вона. Виплюнула відгризене від стебла й знову гризла його.

Її голова була звихрена, розкосмачена. Плаття розірване на грудях, запорошене, в плямах. Білий комірець теж розірваний і брудний. Руки сині. І ноги сині. На лиці ні кровинки. Бліде, змарніле. Брови опустилися, й вона не могла їх підняти. Синці під очима розпливлися на все обличчя. Малий рівний ніс задзьобаний. Ніздрі хижо дихали.

— Нащо? — спиталася знову, не приймаючи ограблі руки, і знову виплюнула згризену траву.

Дмитро Петрович присів навпочіпки.

— Що з тобою?

— Не бачите?

Він сів. Люся не хотіла, щоб розпитував, заговорила сама:

— Знайшли... підняли... нащо? Дивіться, милуйтеся! Дівчина з вулиці! Гарна я — ха-ха!

Її регіт був, наче відлуння пострілів, що озвалися з долини часу.

— Ну й сиділа б я на вулиці, на голому камінні. Нехай би коні уланів розтоптали мене. А ви підняли. Вам хотілося бачити, як мене топтатимуть великою. Дивіться!

— Нащо ви мене взяли? Ліпше б я загинула дитиною. Мені було б добре. Я б нічого не знала.

— З мене було мало безбатьківства? Їзди-переїзди... За що я молилася на вас? За те, що врятували мені життя? А нащо мені

життя? Для того, щоб все-все, що є в ньому найбруднішого, найогиднішого, на власній шкурі зазнати?

— За кого я спокутую? За що мучуся? Рости, вчитися. Ви, розумні, скажіть! Ваші великі ідеї — боротьба! Та гляньте, гляньте на мене! Що, не гарна ваша дівчина з вулиці — ха-ха!..

Люся виговорювала своє життя.

...Давно, десять, одинадцять, ні, дванадцять років тому, а наче вчора, він, Дмитро Петрович, узяв її з вулиці. Йшов Крем'янецьем страйк. Були барикади. І постріли. Барикади зламано, страйкарів розбито. Розколупана довга вулиця. Цокіт кінських копит. І на вулиці — дитячий плач.

— Мовчите? А що робити мені? Що? — Люся питалася його, дивилася своїми темними очима. Казала своє життя — не доказала, дивилася своїми темними очима — не подивилася. Відвернулася й бухнула головою в землю.

Дмитро Петрович сидів.

Вона втихала, і як тоді, коли Люся була зовсім маленька, п'ятирічна, так і тепер схилився над нею й поклав на її голову свою руку. Його рука лежала, не ворущачись, і пальці відчували — під ними з муки, з постраху ворухилися дівочі коси. А коли вона була мала, він і розчісував, і заплітав їй коси. Люсині батьки не знайшлися. І ні він, ні вона не знали, хто вона. Маленькою вона кликала його татком, виросла — перестала. Гімназистка.

Він здогадувався, що з нею, але не міг взяти до тямку, як же це могло скітисся. Вона, напевно, була в юриста, напевно, добилася в Яремче. У в'язниці до Клиначенка її не пустили. Рушила у Волицю. Що ж там, у тому селі?

Люся лежала, і рука Дмитра Петровича, біла, з синіми жилами, лежала їй на голові.

Вітер гладив жито.

Сонце звернуло з полудня, пекло. Тепле повітря не розходилося від повітів вітру. А жайворонки не втихали. Невтомні, невидні, дзвеніли полям, щоб досівали, дзвеніли людям, що їхні поля досівають. Блакитне небо віщувало погоду.

На шляху піднявся стовп куряви. З жита було видно курявий стовп. Він розпустив довгого хвоста, який клубився, спадаючи донизу, повільно розсіюючись. Дмитро Петрович сказав:

— Хтось іде...

Люся вивернулася з-під його руки, сіла й подивилася на шлях.

— Експедиційний загін.

— Вони нас не бачать, Люсю.

— А мені не страшно. Нехай бачать,— сказала вона і встала на повен зріст.— Мені тепер нічого не страшно.

— Сядь, Люсю.

Вона стояла, схилившись, як надломлена.

— Це вони, вони... — сказала. Слова покvapливі, обпечені.

— Що?

— Знеславили.

Куряний стовп заплив за косогір. Над шляхом розсіювався буро-жовтий пил. Люся дивилася туди, ніби й собі хотіла стати буро-жовтим пилом, знятися й розвіятися на вітрі.

— Що мені тепер робити? Що? — шепотіла, хотіла підняти руки і не могла.

Дмитро Петрович підняв свою піджачину, яка валялася коло ніг, дістав з кишені гребінця.

— На,— сказав.

Люся подивилася на гребінчика в чоxлику.

— Я думала, револьвер. У вас же є револьвер.

— Є.

— Дайте.

— Розчешись.

— А потім дасте?.. Я розчешусь, хай ніхто не розчісує після смерті.

Вона була і злою, і зухвалою. В ній змалку пробивалося зухвальство, яке завжди передує мужності.

Люся не взяла, хапонула гребінця. Висмикнула його з чоxлика й запустила в свої коси. Дерла їх. Висипався зубець, і Дмитро Петрович сказав:

— Присядь.

Вона сіла навпроти нього. Коси впали їй на очі.

— Малою я взяв тебе на руки й поніс, а що мені тепер з тобою робити?

— Боїтесь, що не піднімете?

— Не підйму.

— Я розчешуся, дасте револьвер, застрілюся, і ви мене тут закопасте. Нікуди нести не треба.

— А твій Всеволод?

— Замовчіть! — крикнула, як могла.— Замовчіть! — перестала чесатися. Коси заступали їй очі, торкалися до підборіддя, і кругленьке підборіддя засіпалося.— Ви знаєте його? Ні, ви його не знаєте. Мовчіть! Я була у юриста, я йшла цілу ніч з

Крем'янця, я бродила під в'язницею, але мене не пустили. Я пішла до Левенчихи, вона не пускала від себе, але я не послухалася. Треба було знати, за що його арештовано. Хто міг розказати, крім покоївки, крім тітки Касі? Я застала її. Вона збирала йому передачу. «А чого ти так побивавшся, дівко? Ти йому тільки паречена...» У цей час зайшли солдати. З експедиційного загону. Вона тикала на мене пальцями — Гордієнкова вихованка, приїмна донечка... І мене повели в сад.

— Що зроблено із селом?

— Те, що зі мною.

— Куди ти бігла?

— Не знаю.

Люся закинула назад голову, коси знялись нагору, її обличчя було жорсточе.

— Кого тепер любити? Я всіх ненавиджу.

V

Ще коли вони промарширували назад, зворотним шляхом, Арсен показав Володці тоненький папірець, в якому писалося про Клипаченка. На подвір'ї замку демонстрантів розпустили. Ранкові години з теорії було пропущено, практику відмінили з нагоди висвячення й відкриття пам'ятника. Ярема-зрадник прислужився хоча б тим, що не треба одягати спецівки й обточувати шестірні. Хлопці були вільні. Зібралися додому, коли підбіг староста групи й сказав, що їх викликає директор. Вони умовили старосту: «Ти нас не бачив»,— і, вививаючись з юрми, яка барилася розходитись, забавляючись оркестром, подалися в парк.

Замок був за ними — за деревами.

Арсен думав словами Дмитра Петровича: замок із родинного став державний. Доля саркастично посміялася над князем-відступником і злочачатими княжатами, дарувавши їм недовгий вік і зберігши довгу лиху пам'ять. Сам Ярема Вишневецький не поліг по-лицарськи в мужньому герці, здох від недуги у ридвані, і його погане тіло, обсиджене мошвою, точили черваки: козацтво напирало, й поляки не мали часу поховати Ієремію. Кобзарі переказували, що Ярема засмердів усю Україну. Погинули доценту нащадки з його українського кореня, як батька, і з польського кореня його жінки Гризельди — доньки канцлера, як матері. Ті нащадки перевелись до пня у минулому столітті, зрештою склав-

ши кості в далекому Сибіру. Останнім володарем білокам'яних палат був російський промисловець Демидов. Тепер у низьких, присадибних будівлях, де раніше стояли коні й містилися касарні,— майстерні й школа. Білокам'яні палати — староство, лікарня. Революція змела Демидова, і Польща взяла замок у державні руки, щоб по-новому піднести колишню великокнязівську славу. Але заснічений колосок не дає зерна. Так і зрадицтво Яреми. Бовванять білі стіни, за якими родилося й плекалося надії на глум своєму народові. У брамах стоять старі гармати, які вже ніколи не вистрілять. Не б'є фонтан, увічнений Пушкіним: коло нього зустрічалися Лже-дмитрій з Марією Мнішек. Скніє під муром церква, в якій вони вінчалися. Не вони — їх звоєвано. І хитрий Демидов, обклавшись козаками, виплотив своїх яничарів — лакеїв російського царедворства, що мали берегти віру, царя й вітчизну. Одна окупація змінилася на іншу. Тепер ще одна окупація — пілсудчина. І так воно показує, що під жорна якої б окупації — великодержавної російської чи великодержавної польської — не висипався заснічений колосок, меливо все одно чорне. Чорна мука запроданства. І нею годувалися й годуються окупанти, жиріють, мордіють, поки над їхніми головами не блисне шабля нових Богунів.

Вимирає і парк. Хлопці йшли алесю. Кремезні буки, високі дуби, зелені й розлогі знизу, всихали у верхів'ях. Набачилися крилатих драгунів, сірошинелих гвардійців, начулися всяких гармат із різних боків, а також і різномов'я племен, що стали народами й прагли загарбати для себе, під свою визволительську опіку ту землю, з якої ті буки й ті дуби ростуть. І тільки зрідка, в повстанські ночі старі дерева чули повстанську пісню про калину. Нажилися і всихають, міркував Арсен, гаснуть, наче свічки на якихось мерлинах: свідки історії...

Вони поминули сторожову вежу, круглу, з бійницями, тепер водогонку. Володька помахував руками — портфель в Арсена. Хоч він теж не раз чув оповіді Дмитра Петровича і мав добру пам'ять, але отак знічев'я, майже безпричинно йому ніколи не хотілося філософствувати, шукаючи себе в минулому. Він все ще був під враженням демонстрації. Рослий, прямий, і зараз рівно держав свої плечі, ніби простуючи в першій шерензі. Його обличчя біле, а сам він чорнявий. І всі обриси його обличчя якісь заокруглені, мовби дівочі. Брови дугами, карі очі не під лобом, на видноті, але не банькати. Ніс невеликий, обточений на кінчику. Ніздрів не видно. Губи повні й напівкруглі. Повні щоки

не висять, такі собі яблучка. Підборіддя з тінню ямки посередині. Його обличчя, так йому здається, псує родимка з лівого боку носа. На ній час від часу виростає довга волосина, і він її час від часу висмикує. Чорна форма ремісничника пасує йому. Він знає, що вона пасує, і щовечора кладе штапи на голий тапчан, спить на них: утюга в матері не допросишся, палять же соломою. Під Володьчиними бровами черкають непомітні тіні. Йому забулося, як вони з Арсеном стовбичили з передачею, як дозорець їх проганяв, лаючись, як зрештою прийняв. І про завтрашній суд, — кажуть, що буде, — не дуже хочеться думати. Його батькові не те, що Арсеновому. Подумаєш, позичив сани. Якби не ті сани, то його батька ніхто й не арештовував би...

І Володька згадує те, що нині бачив. Цікаво, чи дуже дорогі духи, якими пані й панянки напахуються? На сірий костюм, на голубу краватку із стрілами не скоро розживешся. Йому марилося сірим костюмом і такою краваткою. А ще ж запонки на манжети треба. Володьчині думки перестрибують з одного на одне, наче їх хтось підстьобує батогом. То йому хотілося б їхати на білому коні, то стояти з кропилом. Він подумує, що грав би навіть на трубі, ні, на кларнеті. Ким загодно йому хотілося б бути, тільки не ремісничником, не слюсарем, на якого вчиться. Але думку про трубу, про кларнет він одразу проганяє. Цікаво, чи медалі й хрести на грудях у Свенціцького золоті й срібні? Авжеж, що золоті й срібні. Хіба можна в цьому сумніватися. І за них йому, пикатому, платять гроші. Мабуть, багато грошей. І під тінню Володьчиних брів спалахують карі вогники — покручуються з чужих грудей завойовницькі медалі, завойовницькі хрести, кличуть, щоб він їх цілував. А чого хотів директор? Треба було піти. Якби не Арсен... Володька проводить рукою по своїх очах, зачіпає кашкет, зрушує його з голови, але відразу береться за козирок, всаджуючи кашкет на місце. Блимає на Арсена й раптом ховає свою руку в кишеню.

Арсен не заговорює до Володьки. День, вечір, ніч, а там — суд. У неділю. Стільки мови про той суд. Відкритий. Йому страшно думати про суд. Батько наготував коні, на санях валіза Дмитра Петровича. Все було приготовано, щоб у дорогу. Напитано своїх людей: вони знають, як переходити кордон. Але сталося непоправне. Поліція заскочила на подвір'я швидше, ніж із вишок, зі схову, спустився Дмитро Петрович. Поліція оточила хату. Арсен стояв на порозі хліва. «Втікайте», — гукнув. І Дмитро Пет-

рович утік з вишок. Тепер Арсен знав: поліцію навів К्लипаченко. Він, який приходив попрощатися з Дмитром Петровичем. Ще й разом обідали в хаті. Тільки К्लипаченко не знав, що Дмитро Петрович ще раз полізе на вишки, щоб забрати блокнот і вічну ручку, які поклав під лату й забувся. Але чому заарештовано К्लипаченка? Арсен цього збагнути не міг. Окупанти зрадників не судять. Вони їх щадять. А великим зрадникам навіть ставлять пам'ятники, як ось нині... Арсенові теж не хотілося думати про суд. Це ж він залишиться сам. Матері нема. Не буде й батька. Як жити? Його, напевно, вижепуть зі школи. І щоб про те не думати, він весь час наче втікав сам від себе, ніби десь далеко блукав своїми думками, описуючи широкі кола, кружляючи навколо чорного обеліска Яремі—Ієремії, а всі шпиці того широкого кола все одно сходилися до однієї вісі — як жити?.. А Дмитро Петрович теж добрий. Найняв адвоката. Хіба той адвокат допоможе?

— К्लипаченко, — сказав він. І повторив: — К्लипаченко, — зітхнувши. І його зітхання було здавленим криком.

— Покажи мені записку, — попросив Володько.

Арсен ніс папірець у руці. Марширував, несучи його містом, скрутивши, зробивши з нього тоненьку сигаретку. Він поставив під дерево портфель, розвинув папірця, який скручувався, прочитав ще раз сам і подав Володьці.

Літери, виведені хімічним олівцем, відсиріли од спітнілої Арсенової руки, стали із сірих синьо-чорними, мовби налилися: «Нас продав К्लипаченко».

— Писав мій батько. Твій неграмотний, — сказав Володько і віддав записку.

— Мужик грамотний руками, горбом і душею, Володько, — промовив Арсен словами Дмитра Петровича.

— А головою?

— Пам'ятай, на чому та голова держиться.

— У мене в'язи міцні. Не такі, як у К्लипаченка.

— А що ти про нього думаєш? — спитався Арсен. Він заховав записку за обідок кашкета, нагнувся, підняв портфеля й дивився на Володьку. Його молоді очі сиділи під великим лобом. Брови густі, насушлені. Обриси обличчя кострубаті, чіткі, наче вивублені. Під високим лобом довгуватий, але не бараболистий, гачкуватий ніс. Щоки широкі. Вилиці гострі. Рот малий, і губи вузькі. Підборіддя ще не роздалося, але міцне, тверде. І шкіра на його обличчі цупка, смаглява. Він ніколи не червонів і не

бліднув. З його обличчя нічого не можна було вчитати: скоріше негарне, ніж гарне, завжди мовби однакове й завжди не підступне.

— Хіба не ти тербищив йому передачу? — озвався Володька, і його повні губи посміхнулися.

— Передача передачею, але щоб він продав?..

— Твоя правда. Я не раз заздрив Клипаченкові.

— А то ж чому?

— Він ходить у такому елегантному сірому костюмі. В нього наречена — Люся.

— Ну й що?

— А те, що в нас таких костюмів не буде. І костюмів, і дівчат. Ми — слюсарі.

— Але як же він продав? Ну, мого батька, твого. Але Дмитра Петровича — свого вчителя?

— Мене це не обходить. Швидше б той суд. Я от думаю, чого викликав директор? — Володька наголосив на «чого», ніби директор школи мав сповістити щось радісне, в присутності Арсена почепити Володьці на груди якусь медальку: марширував він дуже старанно. Йому шкода, що не пішов до директора.

— Якомусь осадникові треба задурняка машинерію ремонтувати, — каже Арсен.

— Хіба? — питає Володька, не вірячи.

Вони йшли між деревами, і дерева йшли з ними.

VI

На пагорбі парк переростав у гай, густий, дикий, але й через нього сягала алея. Вони пройшли крізь високу арку з трьома вежками й опинилися за земляним валом. Колись арка була так званою західною брамою, через яку виїжджалося на лови. Удвобіч від неї тяглися кружрови, над ними височів частокіл. Тепер самі сліди земляного валу, грабина, глід і дріт. Колись із брами — і в ліс. На захід — до Почаєва. На північ — до Крем'янця. Ліворуч, за горами, глибока Горинь. Ліси, гори і річка берегли замок. Тепер лісів нема — поля. І хлопці йшли польовою лінією. До Волиці півтори години з лишком ходу. Вони ходили пішки із села в місто по науку, квартирувати в місті не було як. І тільки осінньої сльоти, зимової віхоли чи весняної розквасиці ставали на квартиру.

Із села вийшли перед сходом сонця. До Арсена забігла по-коївка Кася, приперла сидора¹ для Севи. Арсен з Володькою відмовилися брати тлумака. Який дозорець стільки прийме? «Хлопці, молочко, молоденьку карчошку з маслицем хоч візьміть. Йому б у криміналі молочком закропитися, карчошки з'їсти. Він надкий до молочка й до молоденької карчошки, як дитина. Решту я сама понесу. Ось зберуся». Взяли пляшку молока, риночку картоплі. Покинули село, перетнули шлях, і коли прошкували стежкою, огинаючи косогір, на шляху показався кінний відділ. Вони знали: каральний експедиційний загін, не поліційний, — регулярна військова частина. Її кинуть у їхній повіт, і вона їздить по селах. Ніхто не знає, на яке село впаде, проводячи пацифікацію². Їхні батьки у в'язниці. Якої страшнішої пацифікації ще чекати? А може, той відділ тільки проскочить через їхнє село? І таке було. Тому про уланів не дуже думалося.

Що ближче до села, Арсен згадав про корову. З худоби тільки вона — один хвіст залишився. Її доїть і гонить до гурту хресна мати. Нині треба буде самому вилучити й загнати у хлів, сам і видоїть. І курей треба позачиняти. Коні сконфісковано, щоб знали, як перевозити через кордон нелегальщика. І Володьчині сани сконфісковано.

Арсен роззувся, черевики на плече, штанки підкасов. А Володька простував озутий. Звернули з польової лінії й подалися стежкою, якою йшов Дмитро Петрович. Володьчині черевики сіріли від пилу, й він, коли рівнялися з низькою яриною, вигулькнувши з жита чи пшениці, ступав то праворуч, то ліворуч, полопаючи ногами: чистив свої черевики.

— Скинь їх і не мучся, — сказав Арсен.

— Груддя п'яти коле. Підіб'юся, а нині субота. Нині вечорниці, нині на майдані гулі.

— На майдані завтра суд.

— Та то ж завтра. По-твоєму, як завтра суд, то нині все має вимерти? А я на зло нині співатиму. І танцювати буду.

— Кому на зло?

— Всім. Ти думаєш, тільки папки радіють, що наші батьки сидять. Є й наші, які полягам підспівують. Чи, може, вже зараз мені починати плакати? Мати й без моїх сліз за своїми світу не бачить.

¹ Сидір — торба з їжею.

² Пацифікація — приборкування.

- У тебе добра мати.
- Твоя теж така була.

Тепле повітря лягало на них хвилями. Володька попереду. Арсен за ним. Володька оглянувся.

- Ти на майдан не вийдеш?
- Відчепись.
- Не сердься,— сказав Володька, не спиняючись: — Тобі якраз погуляти.
- Чому?

— Скоро женишся. В тебе іншого виходу нема. Батько сидітиме. Це вже напевно. А я б на твою місці відразу женився. Задобрити патлача, щоб роки дописав і шлюб дав, либонь, не дорого обійдеться. Послухай моєї ради, бо господарка пропаде.

Арсен мовби не чув цих слів. Ішов, дивлячись собі під ноги. Згадував матір. Вона не пускала його, малого, з брудними ногами в ліжку. Мила йому ноги і жартувала: «Коли я з тебе, бідо, дочекаюся зарятунку?» Не дочекалася. Зазеленів горбок — її могила. Без хреста.

— Погуляй, поки є час. Я порадив би, кого тобі за жінку взяти. Знаєш кого? Не сільську. Ми з тобою трохи міста понюхали. Раз Клипаченко така сволота, Люся його напевно зречеться. Ти її й бери. Нічого, що трохи старша. Скінчить гімназію, буде в нашому селі за вчительку. Ти відкриєш кузню. Тільки б вона пішла за тебе. Не дівчина — зоря,— Володька говорив, засватуючи Арсена, а Люся йому самому подобалася.— Якби ти був трохи гарніший. Але Дмитро Петрович тобі допоможе. Ти розшукай, зв'яжися з ним. Люся — золото. Знаєш, коли я з нею став до танцю, коли ми пішли вихором, то хотілося кружляти, знятися над селом, летіти. Жаль, що її нема в селі. Переїхав би в Крем'янець, провідав, показав би записку. Вона, їй-богу, не знає, що Клипаченка взяли.

Арсен відбуркнувся:

- Без мене їй скажуть.
- Хто?
- А наш юрист.
- Якби сказав, стовбичила б під тюрмою. Вона така... А про те, що Клипаченко продав, хто їй скаже? Не втрачай шансу.
- Ти мене засватуєш, а сам женихаєшся.
- Я? Та мені всього шістнадцять з половиною.
- А мені без половини.

Володька хотів сказати, що Арсен в іншому становищі:

батькові відміряють строк, і він сам собі пан, але тут їх покликано з високого жита. Володька стрепенувся й хотів утікати. Він пригнувся, зіщулившись.

Арсен побачив Дмитра Петровича й зняв кашкета. Володька стояв ні в сих ні в тих. Одібрав в Арсена портфель.

Дмитро Петрович вів за руку Люсю, вибираючись на стежку.

Арсен виглубав з підшивки папірця й подав Дмитрові Петровичу, — мовчки.

Люся була зачесана, а плаття пожмакане. Туфлі й шкарпетки брудні. Вся у синцях, не дивилася ні на Арсена, ні на Володьку, який стояв на стежці. Її великі очі, запавши, звузилися й дивилися кудись усередину самої себе. Ні від кого не чекали розради. Вона не привіталася з хлопцями, і їй було байдуже, що за папірця подав Арсен Дмитрові Петровичу.

Володьчине обличчя то блідло, то червоніло. Про вовка промовка, мелькнуло. Глянув на Люсю й весь отерп. Холодне й слизьке поповзло йому по спині, давке стало в горлі: він ніколи Люсю такою не бачив. Подоба дівчини, яку він знав. Приблизна, далека подоба, виліплена з чогось сірого, чорного. Доторкнись пальцем — і те ліплення розсиплеться на порох.

Дмитро Петрович глянув на цидулку.

— Так і є, — сказав. Стрельнув оком з-під бриля на Володьку, на Арсена, тоді перевів погляд на Люсю, мовляв, мовчїть, пожмакав папірця, порвав його на маленькі клаптики, затиснув у кулаці: — Хто з вас нас прийме? — спитав хлопців.

Володька мовчав. Арсен сказав:

— Ідїть до мене.

— Із села щойно поїхав експедиційний загін. Це вони з Люсею таке зробили.

Володька проказав, що вони бачили уланів, коли виходили з села, перед сходом сонця.

— Я думаю, вони ще повернуться на вечір. Цілком імовірно, що частина загону в селі. Завтра ж суд. Ходїмте.

Вони рушили.

Їхній куток над яром. З яру здіймаються вітри, тому — Вихрове Поле. Хати в садах, приглядайся не приглядайся, нічого не побачиш. У зелених горах-хвилях видніють білі цятки, і горять над селом розпечені хрести на церковних банях.

Поминули цвинтар. Зайшли з яру. Посідали за терном. До яру — городи. Стояла тична квасоля, ріс, ще не цвівши, мак, були грядки цибулі, а тепер? Тички поламано. По городах пущено

плуги. Не повздовж за межами, а впоперек. І поорано не скиба до скиби, а так собі, наче звідкись узиявся величезний кротище й понаривав неймовірні чорні купи, все понищивши, все знівечивши. Не можна впізнати, де чий город. Сплюндровано, обернено в руїну. Ніякий град, ніяка злива не змогли б такого заподіяти. Що не переорано, те скошено при корені, повиривано. Насіяв хтось повняків. І їх пересаджено квітом у землю, коренем до сонця. Молода зелена цибуля в'яне на покосі.

Та що ж це?

Подався Володька, і його довго не було. Вже Арсен хотів іти, але Володька вернувся.

— Багатьом городи попереорювали й покосили,— сказав.— Половина війська на постої в селі, коло школи.

— На нашому кутку їх нема? — спитав Арсен.

— Ніби нема. Ну, ви прокрадайтеся по одному, а я пішов. Мати сидять на порозі й плачуть. Я тобі, Арсене, потім портфель принесу.

Володька рушив. А вони втрьох пішли через шелюги.

Арсенова хата — крайня на кутку. У шелюги, в яр утікав Дмитро Петрович, коли тоді поліція оточила хату.

VII

Двері стодолі, хліва, який приліпився до неї, розчинено. Хата осторонь — з вибитими вікнами. Всі хатні двері — навиліт. Подвір'я всипане пір'ям. На подвір'ї купою стіл, мисник, стільці, лави, потрошені горшки, погнуті відра, побита бочка. Несло гіркою, чадом. Під хатнім порогом — купище сміття й пошелу. Було трохи якогось зерна, трохи муки. Висипано. Розшито подушки, перину. Облито гасом. Згоріло, стало купищем, яке смердить. Дивно, що хата не зайнялася. Курей постріляно, валяються повідкручувані голови й повідрубувані лапи.

Арсен завів Дмитра Петровича й Люсю в стодолу, на солому-мерву в засторонку, а сам стояв, черевики через плече, серед подвір'я. Вишні обліплені пір'ям. Наче знову зацвіли. І на дроті висіло пір'я. Його дерли, з чого могли, і все навколо скніло одberte, голе. Він ступив до хліва. З кутка на нього глянула відрізана голова корови — вибалушені очі й наставлені роги. Її зарізали у хліві, лупили, підвісивши до бантини. В хліві повно крові. На стінах аж запеclésя. Зачинив хліва. Під хатою ступав

по оскілли, висипаних шибках, які гостро зблискували на сонці. А в хаті — обдерті стіни. Образи скинуто на долівку й потрошено. Фотографії втоптані каблуками в долівку. На хатньому порозі — купа лайна, над ним рій мух. Він не сягнув через поріг у хату, звернувшись у висаджені двері комірчини, але й там вліз у лайно. Шукати хліба в комірчині чи молока в льошку марно. Арсен поплівся в стодолу.

Дмитро Петрович зробив із мерви лігво. Простелив свою піджачину, і Люся лежала на ній. Ноги підкулені, маленька у великому засторонку. Дмитро Петрович сидів на току, на в'язці торішніх горохвин.

— Їсти нічого нема,— сказав тихо Арсен.— Усе побито й спаскуджено.

— Їй ще гірше,— сказав Дмитро Петрович, кивнувши на Люсю. Думає про неї.

— Спить?

— Нехай спить. Будити не треба.

— Подушки, рядна нема. Перейду до Володьки.

— Іди.

Ворота розламані й викинуті на вулицю. Арсен тільки виткнувся на дорогу, а навпроти Володька. Перестраханій, без лиця.

— Знаєш, там у нас сам заступник директора бричкою. По нас із тобою.

— Чого?

— Каже, якусь січкарю треба ремонтувати.

— Брехня.

— Я по тебе. Він сам хотів, але я його вблагав. У тебе ж Дмитро Петрович, Люся.

— Почекай.

Арсен вернувся в стодолу. Дмитро Петрович сказав, що, певно, їх обох, і Арсена і Володьку, візьмуть на поліцію. Неповнолітні, брати нахрапом не з руки, вигадали січкарю.

— Йди, Арсене. Але як би пізно не випустили, вертайся. Ми будемо тут.

— Що істимете?

— Знайдем.

Бричка торохкотіла з Вихрового Поля. Ніхто не виглянув із-за плотів, з подвір'їв. Цілий куток наче вимер. І село наче вимерло. Страх позаганяв людей. Хати зачинені. Й осліплені сонцем їхні вікна були, як сліпі більма. Кожна п'ята хата спацифікована — двері й вікна навиліт, і просвічується небо.

А в пришкільному саду парує кухня. Розсідлані коні попри-в'язувані до яблунь. Витинає скрипка, підсвистує кларнет, б'є барабан, і голі до пояса улани танцюють на осонні, хвацько переплигують через голі шаблі, дзвякаючи шпорами.

Ремісничі коні прудкі. Розпустили гриви й хвости. Заступник директора сидить на передку. За його халявою стирчить батіг з червоненьким кутасиком-квіткою. З'їхали з нагір'я, крутнули повз школу, і колеса засакакали серединою села. Знову кожна п'ята хата засвітила замість вікон небом, а на вулиці ні душі. Хоча б злякана курка чи кіт-заброда втікали з-під коліс. Тихо, як на велике свято. Верби, вишні — всі дерева, всі сади розкинули своє густе листя, щоб замаяти, закличати сліди жаху й руїни. Стоять копицями і спиняють своїм гіллям вітер.

Дорога дуднить, двигить, і підплигують хати з цілими й ви-садженими вікнами, підскакують клуні з лелечими гніздами, підплигують з гостроверхими будками криниці, і втікає у небо з ви-точеною високою дзвіницею, з іще вищим золотим хрестом, із своїми срібними банями церква.

Вилетіли за село — коні в милі.

— Коней пожаліли б,— сказав Арсен.

— Суботній день не стоїть,— обізвався заступник директора. Він зовсім не розумівся на техніці, був малограмотний. Вийшов у демісію, пішов в абшит¹, але з капралів, військовик-обозник. За його широкою спиною їхати добре проти вітру.

— Встигнемо на поліцію,— знову сказав Арсен.

Володька хапонував його за руку, щоб не дровичся.

Заступник директора, відпустивши віжки, оглянувся, дмухнув кушкуватим посинілим носом і ворухнув ріденькими й настов-бурченими вусами, колючими.

— Хрест святий, що везу вас до січкарні. Мені так сказано, хлопці.

В'їжджали у місто шляхом, повз цвинтар, на якому віднині ще однією могилою стало більше — чорним обеліском. Арсен держав черевики в руках. Вітер соломою ноги й озувався.

Володька поменшав. Його голова під чорним кашкетом була наче кулачок, посаджена на ще один кулак — зіщулені плечі.

Директор проходжувався під брамою замку. В білому, без найменшої зморщечки, костюмі. Піджак лито облягав його плечі, штани не навипуск, а по-спортивному. Зачув стукіт брички

¹ Вийти у демісію, в абшит — вийти у відставку.

і повернув голову, зробив крок, ніби йдучи своєю дорогою, під муром замку до костюлу, тоді спинився й блимнув через скельця пенсне. Бричка підкотила.

— Приїхали? — спитав. — От і добре. Ти, — звернувся до фірмана, — заводь коней у стайню, а ви, хлопці, злізайте. Підем. Січкаря в паровому млині.

— Чого вона у млині, пане директоре? — спитав Арсен, зіскакуючи через полудрабок.

— Хіба ти, Черного, не знаєш, що у млині є січкаря? Пішли. Я вас проведу. Субота, а січкаря зіпсувалася.

— А інструменти?

— Інструменти там.

Володька ні про що не перепитував. Він стояв коло Арсена, хотів іти з ним поряд, але директор роз'єднав їх. Узяв за плечі, став між ними. І вони пішли від брами замку вниз, серединою бруківки, а не хідником. Праворуч — костюл. Ліворуч на древках — святкові прапорці. Була ж демонстрація. За костюльним муром — в'язничний. Арсен дивився перед себе. Їм ще залишалося кроків десять до того місця, де в'язничний мур завертав колом. З-під нього навпроти них вийшло двоє поліцаїв.

— Дякуємо, — сказав один з них директорові, й вони обидва підняли руки до козирків.

Директор по-військовому круто обернувся й рушив на хідник.

— А вам сюди, — скомандували в один голос поліцаї, показали на постерунок і повели хлопців.

VIII

Всеволод Клипаченко сидів у найпершій камері. Це був наче в'язничний передпокій. За старого царського режиму в тій камері перепочивали стражники: дулися в карти. За камерою поставлено залізну перегородку з дверима, яка нагадувала якусь арматуру. Через залізне плетиво Всеволод бачив коридор, висвітлений електрикою, ряди камер. Його туди не загнали, і він не пройшов навіть санітарну обробку.

Коли вперше опинився у своїй камері, подумав, тут жаба й цицьки дасть, і як равлик, що заховується в мушлю, притих, пригнітився. Але вбувшись, збагнувши, що справжня, страхітлива тюрма починається там, за ним: сірі халати, твердий режим з побудками, короткими прохідками й довгою, зачищеною на всі

замки і на всі засуви тишею під оклики дозорців, які бережуть її, він поволі виставив ріжки. У його камері було не одно, а двоє вікон: одно на в'язничне подвір'я, друге на мур. Голий стіл, табуретка, залізне ліжко, параша, глек із водою й миска-таз. І одягнений не у в'язничне, своє.

З оповідей Дмитра Петровича, якому доводилося по року, по півроку сьорбати тюремну зупу, знав, що собою являють справжні камери, переповнені арештантами, де кипить блошицями. «Мене тільки ізолювали, потішав себе, і від мене самого залежатиме, скільки я тут промучуся».

Йому було за двадцять років. Довго сидіти на табуреті, схилившись на стіл, не міг. Дивився у загразоване вікно, а друге, загразоване, збоку само дивилося на нього. Він відчував, розумів, що не стільки думки — світло із-за ґрат давило йому голову, і, взутий, одягнений, перекинувся на ліжко, забився під стіну. Підклав під нижнє вухо кулак, верхнє вкрив подушкою, заплющував очі й думав у стіну, сіру, вільготну.

Його думки починалися з витоків дитинства. Нікого Всеволод так не любив, як маму. Маленьку, рухливу, неусипну. Вона ходила на поденщину — обпирала й обпрасовувала урядовців. І він любив ходити з нею на роботу. Йому не дуже подобалося нести за мамою працл, йдучи на річку, товктися на березі, на камінні. Зимно. Ноги червоні. Як тільки мати витримувала! Але йому дуже подобалося сидіти на вигрітих сонцем, литих із цементу сходах німецького типу будинків з червоними дахами, з балкончиками, верандами і дивитися на підстрижені газони, на ясні квітники. Ті квіти — рожеві черевички — він пам'ятав і зараз. А його батько — муляр. У Крем'янці робота траплялася не густо. Давно, Всеволод цього не пам'ятає, коли новий режим щойно вкорінювався і наїхало нове панство, роботи було більше. Потім працював в осадників, пропадав по всіх усядах, на хуторах, у мастках. Він навчився бити криниці.

Всеволод підростає. Просиджуючи на цементі під чужими хатами, міркував: а хати будував не хто інший — батько. А звідки вода, яку всі п'ють, з чиїх вона криниць? З батькових. І якщо раніше він з нетерпінням очікував, щоб вийшла стара господиня й дала цукерочку, яку дуже довго смоктав і хвалився матері по дорозі додому: а в мене у роті мед, то, підрісши, нічого з руки, яка наймала його матір на роботу, не брав, відмовлявся й ставав плечима. Мати кидала цукерку собі за пазуху, просила, щоб господиня вибачила за нього — бовдура, й давала йому цукерку

дома. А жили вони в підвалі, у вічній сирості, і там було менше простору й світла, ніж зараз у камері.

Батько настояв, щоб Всеволод пішов до школи. Вони тягнулися з матір'ю як могли. Батько познайомився з Дмитром Петровичем. Пересипав піч на квартирі, яку наймав учитель гімназії. Якби не Дмитро Петрович, Всеволодові довелося б після початкової школи спробувати молотка й кельні, почевивши на груди фартук. Через Дмитра Петровича втрапив у гімназію. Русувий юнак з червонястим чубом, ріденьким спереду й прегустим над відщепіренними вухами та на потилиці, з блискучими сірими чистими очима, задуманими й запитливими, припав Дмитрові Петровичу до душі. І Всеволод полюбив учителя. Тоді Дмитро Петрович ще не був сивий. Чорне, з вилиском воронового крила волосся хвилясто здіймалося над його мужнім, хоча й безвусим тоді, обличчям. І Всеволод забігав у тісний завулок, у будинок під білою бляхою.

Держачи один кулак під вухом і подушку на вусі, не допускаючи до себе камерової тиші, заплющившись, гріючи стіну розгарячілим лобом, Клипаченко уявляв давнє й недавнє. Хвіртка, стежечка, викладена плитками, п'ять східців на ганок, вітальня з вішаком і шафи з книгами, праворуч — двері на кухню, ліворуч — у кабінет: житло вчителя гімназії. Йому хотілося скоріше закінчити гімназію, щоб мати таке житло, щоб у ньому жили і його мати, і його батько. А в кабінеті — диван, застелений українським рядном. Над ним на килимі бандура, портрет Шевченка і ріг, чередницький, чи що, кований міддю. Що то за ріг, звідки, Дмитро Петрович не хотів розказувати. Далі — стіл. Коло нього одне крісло, коло вікна ще одне. І книги. Скрізь — горою на столі, у рядах шаф, стосами на підвіконні. Він сівав скраєчку на крісло коло вікна. Дмитро Петрович у своє, коло столу. Довго гомоніли — допомагали Шевченко і Тичина. Шевченко казав: «Я так її люблю...» А Тичина казав: «Вдарив революціонер — захитався світ». Коли набалакувалися, Дмитро Петрович знімав бандуру. Всеволод слухав про Нечая («Я ж тебе, Нечая, не обезпечая»), косував на Шевченка, намальованого самим Дмитром Петровичем — копія з Крамського, на Дмитра Петровича, який перебирав струни. Схиливши голову, слухав одне, а думалося інше: все йому подобалося в цій квартирі, от тільки мало крісел, на чому гості сидітимуть? Він так задумувався, що не помічав, коли Дмитро Петрович кінчав грати й співати. «Чого ти?» — питався вчитель. «Так». І не підіймав голови, червонію-

чи. Очі каламутніли. Йому було соромно, що він думав про те, на чому розсадить гостей, коли розживеться на отаку саму квартиру, соромно, що сказав Дмитрові Петровичу: «Так»,— збрехавши. А вчитель, держачи бандуру на колінах, казав: «Що-що, а нашої пісні не вбити нікому». І Всеволод декламував: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине». Учителеві подобалось, що він це декламує. У Всеволода голос рівний і густий. Червоні плями сорому швидко зникали з його обличчя, він мовби вшивався словами Шевченка. І його скаламучені очі знову були чисті, блищали.

З хазяйчиної половини будинку під вікнами перестук малих ніжок. Скрадаючись, заходила Люся — чорняве дівченя. Всеволод — підліток, а їй щойно в школу. Червоні, в білу крапочку кісники, наче розмальовані грибки в чорних косах. Дмитро Петрович грав їй козачка. Вона соромилася Всеволода, але згодом танцювала, кумедно взявшись у боки. Потім учитель вішав на місце бандуру й брав собі на коліна Люсю. Всеволод заздрих, що його малим ніхто не гоцюєцькав на колінах, що йому в Люсиному віці треба було нести прача за мамою на річку чи висиджувати на цементових сходах. Йому було дивно й незрозуміло, чому, навіщо вчитель, узявши Люсю з вулиці, не здав її до притулку, а заопікувався, наче рідною. Чи не лінше самому одружитися й мати своїх дітей?

Йому хотілося бути таким, як Дмитро Петрович. Але гімназія польська. І все, чого вчив їх Дмитро Петрович на уроках з рідної мови й літератури (скорочений, обкрадений курс), на інших лекціях, особливо з історії, заперечувалося: українська мова — не мова, а всього-на-всього мужицький діалект, який має ось-ось злитися з мовою панівної нації; українська література — недорозвинена література бидла, яка невідомо звідки й чому зародилася, не мала в минулому і не матиме в майбутньому шляхів до прогресу й цивілізації, а отже нікому не потрібна.

Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім...

Усе це в минулому, нізащо воно не повернеться. Та й чи справді було? Гетьмани, воля, козацька республіка — не що інше, як вигадки сліпих кобзарів і такого ж сльозливого недорікуватого панського кріпака, що сам називав себе кобзарем. Хіба над цим краєм не завжди сходило, світило і гріло сонце великої

матері — єдиної ойчизни, хіба над цією землею — від Карпат до Дніпра, від Дніпра і до Чорного моря не сурмили потужні вітри її волі і слави?

І все ж Клипаченкові хотілося бути подібним до Дмитра Петровича. Він добре вчився. З осяччої парти ліпше чув професорів, ніж ті, що сиділи попереду. Але відчував, що не годен бути таким, як учитель. З малярством у нього не клеїлося, і він його занехаяв. Не мав слуху, і бандура під його пальцями безпорадно бренькала. Він плакав ночами в сирому підвалі. А тут наспіло горе: батько бив осадникові криницю, і його засипало. Відкопувати ніхто не хотів. І Всеволод з матір'ю відкопали батька. Відкопували два дні, а на третій викрутили, об'язавши мертвого ливною. Поховали годувальника.

Всеволодові ще рік треба було вчитися, останній рік: Дмитра Петровича витурили з гімназії.

Пахло війною, і кожне необережно сказане слово розціповалося як державний злочин. Формально до Гордієнка присікалися за реферат, в якому він відстоював національне, пародне, як передумову інтернаціонального, вселюдського, і який проголосив на літературному диспуті. З роботи погнали, але для арешту не було підстав. Гімназисти-старшокласники обурилися. Найбільше, звичайно, він, Всеволод Клипаченко. Осмілів, вголос казав, розпалюючись, про своє обурення.

Тоді, в той час, як зрештою й зараз, як за всі роки окупації Пінсудського, по руках ходила заборонена література. Всеволода до неї залучив Дмитро Петрович. Серед цієї літератури праці Леніна, особливо «Що робити?», і відозви КПЗУ, листівки антивоєнного характеру, спрямовані на захист прав народу, на його волю об'єднатися з Радянською Україною, а також численні заяви, подання, клопотання до уряду й партійних лідерів на бездемократизм суспільства, вимоги свободи слова, зібрань, засудження політики пацифікації. Всеволод не дуже крився з цією літературою, приносив її в гімназію. Чого критися? Ще рік, і прощай, гімназіє. Він сам склав лист-протест проти звільнення Дмитра Петровича і збирав підписи.

Серед лекції його викликали в кабінет директора й сказали принести портфель. Хтось із гімназистів доніс. Так у нього було вилучено лист-протест і деяку іншу машинописну літературу. Директор не дуже з ним розмовляв, буркнув два-три слова, обізвавши збільшовиченою заразою, й залишив з невідомим людом, який увесь час м'якенько всміхався. То була перша зустрі-

річ Всеволода з поліцією. Людець відрекомендувався паном Волевським, хоч було знати, що він з таким же успіхом міг бути і Жолневським, і ще хто зна, на яке прізвище. Всеволод спочатку тримався козирем, гадав, що вийде з кабінету директора героєм дня. Але героєм він не вийшов.

І зараз, притулившись гарячим лобом до холодної стіни, він згадував свою розмову з функціонером поліції.

— Матеріалів досить, щоб не тільки на твоїй кар'єрі, на всьому твоєму житті поставити крапку. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Добре.

Волевський-Жолневський закурив. Він сидів у директорському кріслі. Це був новітній тип цивільного окупанта, але цивільний одяг не міг приховати його військової виправки. Відкинувшись, пахнув хлопцеві в обличчя пахучим димом. Всеволод і дотепер пам'ятав той паморочливо-солодкуватий присмак диму.

— Добре, що розумієш. І тому мені тебе шкода. Від щирого серця. Здібний учень. Менше року вчитися. Батька нема. Живеш з матір'ю в нужді. Від щирого серця жаль. Хіба твій лист-протест міг допомогти Дмитрові Петровичу? Га?

— Знаю, що не міг.

— От бачиш. Дмитро Петрович сам винен. Гімназія — це не курси агітаторів. Йому все дали: кафедра, платня. Чого йому ще треба?

— Сам винен.

— В тім-то й річ, що сам. Але йому що? А тобі вчитися, жити. Буде найкраще, коли ти на зборах відмовишся від того листа. Можеш перебалакати з Дмитром Петровичем. Я думаю, що він схвалить твій намір. Це єдиний шанс залишитися тобі в гімназії.

— Я поговорю з Дмитром Петровичем.

— Коли?

— Нині ввечері. Він до нас прийде, завтра думає виїжджати з Крем'янця.

— Візьми свій лист-протест. Забери й цю літературу, віддай Дмитрові Петровичу. Він тобі її дав? Га?..

— Він.

— З гімназистами про нашу зустріч не говори.

І сталося так: увечері прийшов Дмитро Петрович. Він був за те, щоб Всеволод відмовився од листа-протесту, дав матері

гроші, щоб заплатила за його навчання. Всеволод не розповів йому про Волевського-Жолневського, директор, мовляв, викрив з тим листом-протестом. Віддав Дмитрові Петровичу заборонену літературу. Того вечора, коли усунений учитель розпрощався з Клипаченками, його заарештували на порозі своєї хати. Знайшли при ньому заборонену літературу, завели слідство. Замість виїхати на село, де обіцяли роботу, опинився в криміналі. Всеволодова мати забрала Люсю в підвал.

Він продав Дмитра Петровича, давши на нього поліції речові докази. І він знав це, що продав. І йому було ніяково — пекла ганьба. Ходив у гімназію, вчився, а його вчитель сидів у криміналі. Мати про таке й не здогадувалася, готувала передачі, і Всеволод з Люсею носили їх. Люся теж нічого не знала. Якось вона сказала йому: «Ти йдеш з передачею і не боїшся, а я боюся. Якби не ти, я б ще більше боялася». Він подивився на неї і взяв її за руку. Так давно це було, подумав він. Люся якось непомітно виросла на його очах, закінчила початкову школу й теж вчилася в гімназії. То було давно — три з половиною роки тому, коли він, дорослий парубок, узяв її, чотирнадцятирічну, за руку. Йому згадалося — він тоді подумав: «Тільки б мене більше не чіпала поліція», а їй сказав, що не знаходить собі місця, відмовившись од листа-протесту. Мабуть, не треба було рятувати свою шкуру. Люся була на тих зборах. Зігнали всю гімназію — молодші й старші класи. «Ти ж не дуже каюся, ти тільки сказав, що вчинив нерозважно, і не кляв Дмитра Петровича, як директор, як інші гімназисти, — вступилася вона за нього. І йому було приємно, що Люся — за нього. — Хай тебе сумління не мучить, кажеш, сам Дмитро Петрович радив відмовитися. Тобі треба за всяку ціну закінчити гімназію, а не бути недоуком». Вона розмовляла з ним, як доросла. Три з половиною роки тому вони йшли, взявшись за руки, у в'язницю, а потім із в'язниці, де сидів Дмитро Петрович. І тоді, коли висповідався їй, а вона прийняла його сповідь, зміркував, що добре б було одружитися з Люсею й цим спокутувати свою вину перед Дмитром Петровичем за те, що продав його. І скільки Люся жила в них у підвалі, та думка глибше й глибше вкорінювалася. До тієї думки його весь час підштовхувала мати, хвалячи Люсю: «Дивися, вчиться, а чорною роботою не гордує». Він з Люсею зустрів під в'язницею Дмитра Петровича, якого випустили. Дмитро Петрович поцілував їх обох. Він відбувся кількома місяцями і штрафом. Заріс, забородів. «Не первина», — казав він і колом їх обох

свою бородою. «Не первина, але борода сива»,— мовила Люся.

Дмитро Петрович подався у Волицю, найнявши Люсі квартиру. Й почалися вчителеві митарства. Бібліотеку продано. Бандуру продано. Все, що можна продати,— на торг. Всеволодові було шкода їх, і Дмитра Петровича, і Люсю, а заразом десь у найглибшому закапедку душі підіймалося щось зловтішне, якесь напіврадісне. Воно було неусвідомлене. Він про нього не думав, не хотілося думати про те, що в них нема вже квартири, що Дмитро Петрович не стоїть за кафедрою, а в Люсиних косах не червоні з білими крапинками банти,— чорні. Йому б скінчити науку, вибитися, і в нього буде квартира, він екстерном здаватиме в університет, вчителюючи в початкових класах, і материні руки не роз'їдатиме руде мило, виберуться з підвалу.

Поліція не чіпала Всеволода. Він скінчив гімназію, але ніхто йому ніякої роботи не давав. Став репетитором, не покидаючи гадки закінчити екстерном університет. Стара мати прала чужу білизну, а він, молодий, мусив підчувувати чужих дітей. І рік, і другий, а кутки підвалу цвіли тим же самим зеленаво-сивим мохом. У Всеволода була єдина радість — Люся. Та радість росла одночасно з Люсиними літами. Люся набиралася і сили, і вроди. Так і його радість. І її не змогла затьмарити навіть смерть матері. Мати померла у підвалі.

Він зажив бідарем: не було за що ні на батьковій, ні на свіжій могилі матері поставити хрестів. Сказав Люсі, що поставить. Недоїдав, голодував, ходив в одній сорочці, складаючи гріш до гроша. Мати померла навесні. Весна, літо, осінь. Стягнувся і поставив: один хрест на двох. Люся була на цвинтарі. Перед витесаним кам'яним хрестом він сказав їй, щоб вона була його нареченою. На цвинтарі кружляв жовтий лист. Прямо з цвинтаря вони поїхали у Волицю, до Дмитра Петровича. А потім пішов новий рік. Зимові вакації святкувалося втрюх, у Волиці. А в березні його раптом викликано у староство — нарешті посада вчителя.

Двері камери розчинилися, й дозорець покликав:

— Їшлипаченко.

Всеволод не чув.

Дозорець рвонув з голови подушку.

— З ним по-доброму, а він розлігся, розніжився. Вставай, кому сказано!

— Я зараз,— озвався і сповзав із ліжка, наче равлик, витулений з мушлі.

Арсена й Володьку ввели на поліцію.

— Держися, — встиг сказати Арсен.

— Ну й січкаря, — вимовив Володька.

Їх здали черговому з пов'язкою на рукаві, розсадили на різних кріслах і заборонили перемовлятися.

Довгий коридор — з безліччю дверей по обидва боки, стіни завішені плакатами. Вікна в одному й другому кутку. Світляпа смуга стоїть під ногами, а під стелею сіро. «Якби більше світла, біліші стіни й не такі плакати, то коридор-почекальня скидався б не на постерунок — на шпиталь», — подумав Арсен. З нього і з Володьки вже знімали тут допит — після арешту батьків. Хлопці нічого певного сказати не могли. Володька підтвердив, що Семен Чернега позичив у його батька сани; про Дмитра Петровича, де він переховувався опісля шевченківського вечора, нічого не знав. Про самий вечір, про його підготовку теж нічого певного подати не міг: сам співав у хорі. Стояв за лаштунками, коли наскочила поліція. Знав чи ні, що вечір заборонений? Не знав. Вони змовилися з Арсеном. І підписав протокол. Арсена допитували довше. Дмитро Петрович, прийшовши в село, квартирував у них. Це потім він оселився при школі, обладнавши собі дві кімнати й кухню. Арсен не втаював, що Дмитро Петрович, зникнувши із села, потім два дні пересиджував у них на вишках. Про самий вечір, про те, що його заборонили, як і Володька, нічого не знав. А про те, що батько збирався везти Дмитра Петровича до кордону, що Дмитро Петрович, уникнувши арешту, перебував на нелегальному становищі й збирався чкурнути за кордон, у більшовію, він і не здогадувався.

Чого ж знову їх покликано? Чи не тому, що завтра суд?

Без скрипу, легенько напіввідхилилися двері, з них прокрадеться якийсь чин з папчкою під пахвою, прослизне і сховається в інші двері. На виході, навпроти табурета з водою стоїть черговий — руки на кобурі. Навіть світло і те тут вкрадливе — слизяться з вікон, не доходячи до середини коридора.

Арсен і Володька сидять під стінами.

Десь із кінця, з якихось крайніх дверей з'явилася тітка Кася. Та, що її привіз у село з собою новий учитель. Світло мелькало по її викривлених дебелих ногах, затягнутих у панчохи. Вона ступала, втікаючи од світла. А світло знову зустріло її, перетнувши дорогу за серединою коридора-почекальні. Полискували

чорні, наваксовані черевики з височенькими халявками, і по-лискували жовті шовкові панчохи. А одягнена вона в широчезну з безліччю збірок спідницю, із гарячими червоними маками на зеленому, у вовняну чорну кофту й зав'язана в білу хустину. Обличчя червоне, пухке. Пазуха наперед, на оголеній шії великий мідний хрестик.

Її хода відлунювала.

Порівнялася з Арсеном, гойднула великим кошелем, прикритим білою пілкою. Не дійшла до Володьки, зупинилася, стала боками до одного й до другого.

— Ви ж нічого не втаюйте, хлопці, будьте, як на сповіді, тягніть руку за паном Всеволодом, і бог допоможе вам.

Виріс поліцай без кашкета.

— Володька Левенець, — вичтав з аркуша паперу.

Арсен упізнав поліцай — той, що здіймав допит.

Володька, як сидів, держачись руками за крісло, так і підплигнув з кріслом, заgrimівши ним, зрушився з місця. Він пішов, а черговий підступив до крісла, щось буркнув собі під ніс і поставив його рівненько на місце.

Володька опинився в приймальні коменданта постерунку. Світло осліпило, він побачив перед собою стіл, двері сюди й туди. Його ввели у двері ліворуч. У кабінеті сидів Клипаченко. Двері зачинилися, і Клипаченко сказав:

— Володько! — і подав руку, потяг його до дивана. — Розкажуй, що там і як?

— А що розказувати?

— Про волю.

Володька сидів на дивані й старався не дивитися на Клипаченка. Стіл завалений паперами. Він подумав: «Судові томи на батька», — й не ворушився. Клипаченко поклав йому на плече руку.

— Бачиш, я теж попався.

— Ви у своєму, а не тюремницькому... А нас зі своїми побачитися не пускають.

— Кого вас?

— Ніби не знаєте — мене й Арсена.

— Ти одне, Арсен друге. Завтра і ти, і мати побачитесь зі своїм батьком. Може, його й випустять. Усе залежить від тебе, — прошепотів Всеволод і обняв Володьку.

Володька подумав: хіба такий, як Клипаченко, може прода-ти? Він, навпаки, хоче допомогти, і запитав:

— Що від мене залежить? — і думав про матір, яка сиділа на порозі сплюндрованої хати, про переораний город.

— Мусиш виступити на процесі свідком. Бачиш, у юриспруденції, тобто судочинстві, син не може свідчити на батька чи на впаки. Отже, на батька ти й не свідчитимеш. Збагнув? Але батька треба рятувати.

— Як? Що знав, я сказав.

— Про сани — мало. Хоч на суді не буде Дмитра Петровича, але в усьому винен він. А оскільки його не буде, то всю вину треба складати на нього, — вів Клипаченко. Він покосився на двері й притишив голос: — Нехай йому хукнуть, якщо його на суді не буде. Збагнув? Так-то.

«Тільки б він не питався, чи я сьогодні бачив Дмитра Петровича, — подумав Володька. — А я ж і його, і Люсю бачив».

— Що ж мені ще казати, крім саней?

Клипаченко піднявся з дивана і взяв зі столу аркуш паперу.

— Я тут дещо накидав, продиктую, а ти сідай за стіл і пиши. З поліцією жарти короткі.

Ввійшов поліцай і запитав: «Як?» Володька, не огинаючись, сів за стіл, і поліцай вийшов. Хлопець ще ніколи не писав за таким столом, на склі. Клипаченко диктував, наче на уроці. Кожне слово — проти Дмитра Петровича.

— Розпишись.

Володька розписався і швиденько висмикнувся з-за столу.

— Ти все затамив, що я продиктував? На суді не зіб'єшся? Щоб проказав, як вірша.

— Можу збитися. А ви дайте те, з чого диктували. Я розберу й підучуся.

Клипаченко замислився, узяв ручку, щось перекреслив, щось підправив і, склавши аркуш вчетверо, віддав Володьці:

— Розкажи отак на суді, і я гарантую, — батька випустять. Закінчиш ремісниче, все буде добре, — казав Клипаченко.

Знов увійшов поліцай: чуб з рівеньким проділом. Окинув очима Володьку, Клипаченка. Клипаченко кивнув йому, показавши на стіл.

Володьчине обличчя пашіло. Коли він вступив у цей кабінет, воно вкрилося рожевими плямами. Тепер була одна велика пляма.

«Тільки б той поліцай не питався, чи я бачив нині Дмитра Петровича», — стукотіло в голові.

Поліцай пробіг очима Володьчине свідчення й запитав:

— Левенець, маєш ще щось сказати чи все?

— Все.

— Тоді йди сюди,— і він вручив йому повістку з'явитися на суд.

Але після цього Володьку не відпустили. В приймальній він зіткнувся з Арсеном. Арсена в ті двері, де був Володька, а Володьку в інші — навпроти.

«Тільки б не питали про Дмитра Петровича, бо я признаюся»,— думав Володька. А його ввели в кабінет коменданта постерунку. Комендант у синьому, поліційному, а навпроти нього за маленьким столиком Свенціцький. Не в уланському мундирі, в костюмі, без медалей і без хрестів. Але коли Володька вгледів слідчого-суддю, то ніби побачив і медалі, і хрести на його грудях.

Поліцай поклав на столик те, що написав Володька, і, цокнувши закаблуками, став збоку.

Володька занімів коло дверей.

Свенціцький прочитав зізнання свідка, дав читати комендантові й звернувся до Володьки:

— Ану, прокажи те, під чим підписався!

У Володьчиному горлі було сухо, а чуб змокрів. Не міг поворухнути язиком, шортстким і задубілим. Поліцай усвердлював у нього очі, а Свенціцький повільно повертав у його бік свою кавунясту голову, з волосинами-хвостиками. Володька стулив і розтулив спечені губи. Видобув із себе одне слово, друге. Насилу почав і гнав, щоб скінчити.

— Як «отче наш»,— буркнув комендант постерунку й поклав зізнання перед собою.— Тільки треба голосніше, чого ти боїшся?

— Не бійся. Нас боятися нема чого,— сказав Свенціцький.— Будеш нас слухатися, не тільки ремісниче, двері всіх шкіл для тебе відкриті. Вчиться хочеш?

— Хочу,— відповів Володька.

— Така пам'ять,— буркнув комендант постерунку, підперся довгою рукою і товстим пальцем почухав свою із сивинками скроню.

Володька трохи осмілів. Йому хотілося запитати, чи випустять після суду його батька, але Свенціцький сам відгадав його думку.

— Ти допоможеш своєму батькові. Хто розкаюється і буде нам вірно служити, в того з голови волосок не спаде. Ми не

окупанти — визволителі й господарі. Був нині на відкритті пам'ятника?

— Був.

— Ярема Вишневецький хто? З українського кореня. Але він усвідомив, збагнув волю історії, а тому став нашою честю і славою. Підеш його шляхом — і тебе чекає велике майбутнє. Завтра твій перший іспит, — Свенціцький легко піднявся з шкіряного фотеля, підійшов до Володьки й узяв його за підборіддя. — Будь готовий!

Х

Арсен стояв на килимі. Клипаченко простягнув йому, як і Володьці, руку, але той не подав своєї. Клипаченкова рука на якийсь час зависла в повітрі, потім опустилася, — куці білі пальці ворушилися. Він сам сів на диван. Обома п'ятірнями взявся за свій чуб, присаджуючи його, щоб не розтріпувався. Підстрижений під попа, вгнувся із своїх долонь. Його чуб починався відразу за рудими бровами. Лоб низький, схований у волоссі, яке гривилося. Великі відщепірені вуха наставилися. Він устав з дивана, склав на грудях руки й бокувато пройшовся повз Арсена, зупинився перед ним. Невисокий, марний. Обличчя зім'яте, як і його костюм. Глухувато заговорив, що його взято на гачок — учень Дмитра Петровича. Розповідав про свою камеру. А його очі були примружено-змовницькі. Він вилаяв поліцію, кинувши оком на двері. Говорив дуже швидко, але не збивався: окупанти (не побоювся вжити цього слова), мовляв, сильні, та дурні, їх треба обвести навколо пальця. Так-то.

Килим, білі стіни, це дуже контрастувало з тим, що Арсен побачив у своїй хаті. Він стояв на килимі, німо поводячи очима. Білі стіни розпросторювали кабінет. Кремова штора розсунута, і у вікно заглядала біла акація. Килим не на всю кімнату — посередині. Від надміру світла жовта підлога переливалася. Допитували його не в такому кабінеті — вузькому, тісному. Там столик, а тут стіл. Ніжки точені, поліровані. На столі — стоси справ. Жовта шафа. Скло зашторене. Але й тут, як і в тій вузькій тісній комірчині, висить портрет вождя Пілсудського. Тут у дорогій рамі. Все в кабінеті біле, крім чорної скриньки телефону.

Клипаченко не міг виговоритися, часто кажучи: «Так-то». Він

приймав свої руки з грудей, заклавав за спину. Знову склав на грудях і став перед Арсеном.

— Тут чисто, біло,— промовив хлопець.

Клипаченко зрозумів, що він зовсім не слухав його, і почав свою мову спочатку: окупантів треба одурити.

— А у вас костюм пожований,— перебив його Арсен.

— Я сиджу в камері-одиночці,— кинув. Зрушившись, заходив.

— Де слідчий? — спитався Арсен.

— Він тут. Але нам спершу треба порозумітися вдвох. Так-то.

— Про що?

— Я ж бажаю і тобі, і твоєму батькові тільки добра. І ти мусив би скористатися з нашої зустрічі. Така нагода...

— Чим скористатися?

— Ти мене мало знаєш. Ти мені не віриш?

— Я не можу вам вірити. Де слідчий?

Двері відхилилися, і ввійшов поліцай з рівненським проділом. Клипаченко, зігнувшись, ступив до дивана, сів і вхопив себе руками за коліна.

Арсен повернувся до нього спиною і запитав поліцай:

— Чого мене викликано?

Поліцай нічого не відповів, пройшов повз Арсена за стіл. Крісло з високою різьбленою спинкою було явно для нього завелике. Він не зважив сидіти в такому кріслі. Вмостився, наче в гнізді.

Із-за стола виділяла голова з проділом.

Клипаченко зняв з колін свої руки, беспорядно розвів їх, відкинувся на бильце дивана, потім згорбився і знову зчепив руки на колінах.

Арсен подивився на нього і сказав:

— З ним балакати не хочу.

— Чому? — спитався поліцай.

— Тому.

Клипаченко зірвався з дивана. Його чуб став копицею. Поліцай підняв з-за столу руку, і Клипаченко сів на місце.

— Тихіше,— сказав поліцай чи то йому, чи Арсенові: обом.

— Я зі мною ти говориш будеш?

— Я не знаю, чого мене кликано.

— Пояснюю. Завтра суд. Ти проходиш як свідок.

— Завтра суд,— підкинув Клипаченко підспівуючи.

Він сидів розкосмачений і дивився на поліцає. Вони були однолітки. Слідчий прилизаний, застебнутий на всі гудзики, незалежний, певний у собі, а Клипаченко з розстебнутим коміром і втягнутою у плечі головою якийсь розтріпаний. Його місія — приручити Арсена, як Володьку, провалювалася.

— Мої свідчення у вас, — сказав Арсен.

— Це нам відомо, Чернега. Але тебе запрошено напередодні суду не для того, щоб помилуватися твоїм бовванством. Тобі відомо, що суд має право виносити вирок стосовно свідків? Має повне право судити тебе.

— Так-так, саме судити, — підкинув Клипаченко.

«Розчавити б тебе», — подумав про нього Арсен. Але його обличчя залишалося незмінне. Смагляве, затінене.

Поліцай зліз з крісла-гнізда і став, обершись об стіл руками.

— Ми маємо право судити не тільки твого батька, а й тебе, як співучасника.

— Тебе, Арсене, — підтакнув Клипаченко.

— Судить.

Поліцай висмикнувся із-за стола. Клипаченко знявся з дивана. Вони підступили до Арсена. Він стояв на килимі, не переминався. Держав у руці кашкета.

— Тобі хочуть допомогти, — зачав Клипаченко. — Так-то.

— Дзінькувати¹ будеш, — підкинув поліцай.

— За що? — запитав Арсен, не повертаючись ні до нього, ні до Клипаченка.

— Ти молодий, тобі вчитися. Я вже тлумачив, пояснював, але ти не слухаш. Хіба твій батько, хіба ти винні, що таке сталося? Зовсім не винні, — сипав Клипаченко. — Винен Дмитро Петрович. Хіба не через нього загинула твоя мати? Це ж він, Дмитро Петрович, затіяв той вечір, потім утечу через кордон. Йому що — лови вітра в полі, а твоєму батькові, тобі...

— Винен він, Гордієнко, — ствердив слідчий. — І ми його будемо судити заочно. Потім упіймаємо. Від нашої руки він не втече.

— Поліція має докази, що ти підпав під вплив Дмитра Петровича, що він баламутив тебе, — казав Клипаченко.

— У нас є докази, як він, столуючись у вас, читав заборонену літературу. Ми знаємо, що ти ту літературу переховував.

¹ Дзінькувати — дякувати.

Ми все знаємо,— тяг поліцай.— Виступи, розкажи на суді, хто він, Дмитро Петрович,— ворог, агент! — настоював поліцай.

— І ви мені допоможете? — спитався Арсен.

— Ти будеш вчитися, а це головне,— заохочував Клипаченко.

— Щось мені не віриться.

— Так-так, будеш вчитися,— підтвердив поліцай.

— Чому тобі не вчитися? Поліція обіцянками не розкидається, Арсене,— під'юджував Клипаченко.— Ти тільки скажи. Дмитрові Петровичу від цього ні холодно ні жарко. Збагни, його ж нема. Всю вину на нього, і ти у виграші. Так-то. Я переконаний, Дмитро Петрович сам порадив би це тобі вчинити,— Клипаченко розпалився. Дмитра Петровича нема, отже, можна валити на нього все.— Його не заарештовано і чи й заарештують. Так-то.

— Заарештуємо,— правив поліцай, зло блимнувши на Клипаченка.

Арсен повернув голову в його бік, не ступаючи з килима.

— Як же ви можете допомогти, коли ваші стрільці-улани вже розграбували наше майно. Город і той переконали.

— Пацифікація є пацифікацією,— сказав поліцай.

Арсен його не слухав, повернув голову до Клипаченка.

— А кому хочете допомогти ви? Ті самі стрільці-улани згвалтували вашу Люсю. Вона добивалася до в'язниці, хотіла побачити вас. Не пустили, пішла в село, а її згвалтували.

Клипаченко не знітився, не розпитував, де Люся, що з нею. Новина для нього не новина,— вже дізнався від покоївки Касі. Він тільки то червонів, то бліднів.

Арсен дивився на нього: «Убити тебе!» Ця думка прогриміла в голові, і Арсенові очі черкнули, як дві блискавки. Але вони не пройняли Клипаченка: ніщо не могло йому дошкулити. Арсен відвернувся: «Як же ти міг з Люсею приїжджати на вакації до нас у село, як Дмитро Петрович міг хотіти бачити тебе за зятя?»

— Ти будеш свідчити? — крикнув поліцай.

— Так, як вам хочеться, не буду.

— Наручники і в камеру. Я тебе згною, бидло!

На цей крик відчинилися двері: високий комендант постерунку пропустив наперед Свенціцького.

Поліцай якраз замахнувся кулаком і вже не міг стриматися, щоб не вдарити Арсена. Поцілів в одне вухо — в другому свиснуло.

Свенціцький відразу зорієнтувався, що й до чого.

— Бий ще, — наказав. — Не в обличчя. Завтра суд, недотепо. Арсена били в живіт, щоб не було видно слідів.

— В карцер! Тюрму йому, а не школу!

— Бачите, бачите... — Арсен почув приглушений голос Клипаченка й більше нічого не чув: упав.

На нього хлюпнули води. Йому здалося, що він випливає з-під криги. Свенціцький махнув рукою, наче гаком: поліцай і Клипаченко забралися. Свенціцький не любив у присутності менших чинів і якогось Клипаченка вести справу із свідком. Він узяв протокол колишнього допиту, щоб ще раз пройтися по пунктах. Якщо Арсен відмовлявся свідчити так, як треба поліції й суду, то можна домогтися, щоб про деякі речі він не свідчив зовсім. На процесі хоче бути преса: адвокат старається. Комендант постерунку погойдував глеком з водою, готовий вдарити ним Арсена.

Той підвівся, стояв на килимі й витирався підшивкою кашкета, — кострубатий, з кострубатим обличчям.

XI

Люся таки заснула. Ноги підкулені, одна рука на коліні, а на другій лежала її голова. Вона спала у мерві, як їжак у шапці. Дмитро Петрович, сидючи на в'язці, дивився на неї збоку. В порожню стодолу залітали горобці, сідали на бантини й не цвірінькали. Набусурманившись, поводили своїми руденькими очима, ніби дзьобали ними Дмитра Петровича й Люсю, а надзьобавшись, розгортали крильця й вилітали. Порожні засторонки пахли прілою соломою й духом минулорічних снопів, який ніяк не міг вивітритися. То був многолітній дух хліба й поля, і стодола берегла його, манячи горобців.

Дмитрові Петровичу хотілося сидіти, спочивати. Пасма волосся спадали на лоб, на вуха. Кручені вуса стовбурчилися на обвіреному обличчі. Губи зімкнулися. Він дивився на Люсю й думав про що завгодно, тільки не про те, що з нею сталося і не про те, що буде завтра. Стодола порожня й чекає жнив, думалося йому. А горобці дурні: у мерві зернини не виклюєш — миші сточили. Йому спало на гадку, що голова його порожня, наче та стодола. Нема в ній ніякої поживи — все на поталу. «Жизнь — мышинная возня», — писав Пушкін.

Але хто тільки не нарікає, що життя по-мишачи сіре й нудне?

І нарікати, бідкатися, прибіднюватися, звалюючи все на інших, значить виправдуватися, вигороджуватися, ховатися. Життя — мишача вовтузня. Але це не значить брати на себе мишачий обов'язок. Бо що таке життя, людина і вітчизна? Життя — обов'язок перед батьками, які дали його. Людина — обов'язок перед народом. Вітчизна — обов'язок живих за мертвих і ненароджених перед усім світом.

Йому дуже не хотілося вставати. Підвівся, а кишеня відтягувала, присаджувала його. Він мацнув себе за кишеню: в ній звисав наган. Він перекинув його з внутрішньої кишені піджачини в кишеню штанів, стелячи піджачину Люсі. Той наган ніколи раніше не здавався йому таким важким. Викинути його, чи що, — відстрілявся?..

Поки Люся спала, він повинен був подбати і про їжу, і де переспати ніч.

Дмитро Петрович розв'язав в'язку, на якій сидів, заніс обременок у засторонок. Потім назбирав соломи, зробив над Люсею копицю. Тепер Люсі не було видно з току — копиця. Пересвідчившись, що її не видно, він вийшов із стодоли.

Сонце втікало на захід, гріючи руїну й безладдя. І було дивно, що вишні запалюються, червоніючи.

Він подумав: улани на плюндрище не вернуться, і Люся може спати. Улани своє зробили. Це називається пацифікація — втихомирення, щоб не було чого їсти, щоб не було в що вдягнутися і щоб не було де прихилити голову. Чиста робота. Не скоро оклигаєш. А коли оклигаєш, весь час боєтимешся нового нападу. Вовк переріже кошару, але дороги до неї не забуває: пантрує, коли кошара знов буде повна.

Дмитро Петрович не пішов до хати. Страшно було дивитися на змарновану працю. Ворота, хвіртка, які зачиняли двір, де вони? Де за фіранками вікна старої, але чепурної хати, білої, підведеної чорною глиною? Де той лад — віз під повіткою, глечики й горшки на стовпцях? Не видно ні собаки, ні kota. Собаку, певно, пристрелено, а кіт утік.

Дмитро Петрович подався під стодолю, під хлівом, з вишок якого втікав у шелюги. Під яблунею справді лежав убитий собака, худий, з вишкіреними зубами. А високо на яблуні сидів кіт й світив зеленими очима. Кіт нявкнув, але, коли покликав його, подерся ще вище. Й було чутно, як його кігті шкребуть кору.

Гарні, з круглими кронами дерева порозчахувано. Дмитро

Петрович згадав: Семен просив дістати живців, він діставав, і якісь яблуні вони щепили.

Стежкою він добрався до Левенців. Гнат — пасічник. Пасіку, загороджену сухим очеретом, розгороджено. Вулики й рами розкидано по садку, і над ними роями гули бджоли, люто, дзижчливо.

Левенчиха сиділа на порозі. Над нею літали мухи, й вона не відганяла їх. Мухи повзали по її литках і ступнях. Вона оберлася ліктями об коліна, і на її голих ліктях сиділи мухи. А її простоволоса голова — хустина збоку, на порозі, — лежала в долонях. Левенчиха тихо погойдувалася плечима й головою — журилася. Всі вікна за нею вибиті, всі двері відчинені. А перед нею — вільний простір, на вулицю, без воріт. У її біляві червонясті коси заплутувалося сонце, й вони ще дужче червоніли.

— Добридень вам.

Вона не виткнула голови з долонь, подивилася на нього боком — з рук знялися мухи. Знову повернулася й тихо загойдала головою.

Дмитро Петрович на мить побачив її очі — сухі й зелені.

Висока, бадьориста, до пари своєму Гнатові, вона поменшала й знікчемніла. Не озвалася на його «Добридень вам», похитувалася: «Дай, боже, здоров'я». Червона запаска вкривала її коліна.

— Де ваша дівка? — спиталася.

— Згвалтували.

— Володька вже казав. А я ж не пускала її.

Левенчиха чула, що Дмитро Петрович стоїть, не пішов. Розгойдала і сказала йому свою журбу:

— Чого ж вам, чоловіче, тут треба?

— Вас, Домаха.

Дмитро Петрович загородив перед нею вільний простір на вулицю.

Домаха винурила, підняла з долонь голову, і її руки впали на червону запаску. Вона не перепитала, нащо йому потрібна, дивилася на нього й ніби не бачила його.

— Завтра суд.

— А мені вже нині не страшно, як і вашій дівці.

Її сухі зелені очі, з безліччю тонких зморщок під ними й дугами брів — грубими зморшками над ними, втупилися в нього. Вони не дорікали йому, що Гнат сидить. Завтра суд. Ну й що з того? Її очі не казали із сарказмом: чи він часом не прийшов

повідомити, що визволить Гната? А могли сказати. Зі всією люттю. Сама знала: випустять так випустять. Але ліпше б йому сидіти. Нема до чого вертатися. Надивившись на колишнього вчителя, спитала:

— Чим ви зарадите?

— Нічим.

Домаха не сказала — так і знала! Вам що — ноги на плечі, голову в куці. Що на вас і при вас — усе добро. А тут — самі бачите, не повилазило.

Дмитрові Петровичу відомо, що Домаха свідчити не буде. Скільки її не брали, як не чіплялися, вона твердила, що нічого не знає. А за Володькою й Арсеном приїхали не так собі. На Арсена він покладався. А Володька? Щоб він часом не став Клипаченком. Усе може бути. І зачавши з Домахою про суд, мав на гадці, щоб вона погмоніла з сином, коли він вернеться. А може бути таке, що й не вернеться. Держатимуть його і Арсена всю ніч, а на ранок привезуть у село разом з підсудними. Тоді нехай вона йде у місто. Серед ночі.

— А чим я вас зарятую? — спиталася Домаха, обірвавши його думки.

Він сказав:

— Біда з Люсею. Треба молока. Треба десь на ніч.

— Нас усіх згвалтовано. Усім треба молока. Треба і на ніч.

— Тоді я пішов, Домахо. А ви, Домахо, погмоніть із Володькою, коли вернеться.

Дмитро Петрович повернувся й зібрався йти.

— Не вернеться, самі йдіть у місто. Він не ви, насвідчить... — не доказав, подався на вулицю.

Домаха, наче кішка, скочила з порога й перетнула дорогу, ставши перед ним.

— Куди ви?

— По молоко.

— Сама піду. У мене нічого нема. Корову забрали. Пасіку розкидано. Город коням викошено. Коло школи — постій. Хто-небудь вас зобачить, і вам каюк.

— Я не боюся.

— То, може, завтра станете на суді за нас усіх, за свою Люсю? — спиталася й, не чекаючи, що він відповість, сказала: — Куди принести молоко? В яр? — і повернула його, взявши за плечі, обличчям від вулиці. — Йдіть, поки нас ніхто не зобачив, поки на кутку наче вимерло.

— Я з Люсею в Чернег, у стодоли.

— Та йдіть, кажу.

Дмитро Петрович рушив у сад. Він не припускав, щоб хтось із Вихрового Поля доніс на нього, якби побачив. Та й ніде нікого, куток мовби справді вимер. Люди позачиняли в хатах дітей і самі позачинялися. Виходити зараз на вулицю — накликати на себе біду.

Він думав про Левенчиху. Такою була й Степка Чернега. Степка мертва. А Домаха жива.

Є особливий, ні з ким не зрівняний тип української жінки. Вона виявляє красу і силу протягом усіх довгих епох. Мати! Вона ніби не народжується — виходить із землі і стоїть як безсмертя на всіх роздоріжжях історії. Синам і дочкам не віриться, що під сплеск річкових хвиль за гусьми промайнуло її коротке дитинство, що вона віддівувала в полях, на жнивях. Її очі завжди заливає солоний піт і крута сльоза, але вони ніколи не втрачають блиску. Все наше небо і всі наші криниці в тих очах. Тому вона, як дівчина. А її покликання — родити й годувати дітей. Тому вона мудріша за мудріших. А її душа — людяність. Тому вона мила, як на своїх заручинах. До неї не підступляться зрада, крутість, брехня. Тому вона вірна своєму родові, як сонце землі. Її доброта скоряє навіть ворогів. Своїми руками вона годує всіх молоком і медом, ніколи про себе не думаючи. Їй ніщо не страшне — навіть смерть. І на її долю зрідка випадає почути — Мати!

«Така Домаха, така була Степка», — думав Дмитро Петрович. Така і його мати, що чекає й не дочекається на Наддніпрянщині.

Велике червоне сонце заходило за хату Чернег — віщувало на завтра теплий день, безвітряний. Судний день у Волиці.

Він сидів на порозі стодоли, як Домаха на хатньому порозі. І дивлячись на велике червоне сонце, яке докінчувало нині свою роботу, він не хотів думати про Всеволода Кліпаченка, про карателів. Учні зраджують учителів, коли за науку треба розплачуватися. А карателі на те й карателі... Навкисне, довге проміння світило в обличчя, лилося до ніг.

«То, може, завтра станете на суді за нас усіх...»

Йому здалося, що сонце зачепилося, не хоче заходити і стоїть над Вихровим Полем. Серед плюндру доспівають вишні. По руїні-ні котиться літо.

Надійшла Левенчиха, принесла молоко й хліб.

Розчинена стодола ловила призахідне сонце.

— Тебе били?

— Били.

— А мене ні.

Юліан Гуслистий подивився на Арсена, перевів погляд на Володьку. І Арсенове негарне, грубувате обличчя здалося йому гарним: щось непогасне, живе освітлювало його зсередини — карі очі врівноважені, розумні. А Володьчине дівоче обличчя, гладеньке, навпаки, здалося йому негарним. Володька запитав Арсена, чи його били, і весь знітився. Обличчя скривилося, очі сполохалися, пригасли, ставши із сірих сивими. Наче били не Арсена, а його, Володьку.

— Боліло?

Арсен змовчав.

— Кати,— процідив Володька.

— Треба засвідчити документально,— сказав Юліан.— Лікар свій, не відмовить. І документ підпише.

— Нащо? — спитався Арсен.

— Вони не мали права бити. Завтра на суді я пред'явлю документ експертизи, зажену їх на слизьке.

— Ходімо, Арсене,— заквапився Володька. Одну руку він держав у кишені, другою жестикулював.— Мене не били, але про Дмитра Петровича і словом не прохопився. Ні про Дмитра Петровича, ні про Люсю. Я вже розказував панові адвокату,— звертався до Арсена, а кивав на Юліана.— Довго вони тебе тримали.

— Клипаченко з тобою говорив? — спитався Арсен.

Володька відповів різко:

— Ще й як, продажна душа! Але мене не били. Тому, що вина мого батька менша. Правда, пане адвокат?

Юліан змовчав, а Володьчина рука в кишені засіпалася, мнучи там щось.

Знайомий лікар мешкав у невеликому двоповерховому будиночку, коло міської помпи й ресторації. Йшли до нього, Володька подумував: а було б добре, якби мене трохи побили. І чому комендант постерунку чи сам Свенціцький не затопив мені у вухо?

— А хто тебе бив?

Арсен мовчав.

— Кажі. Це важливо,— допоминався Юліан.

— Бач, я знаю, що це важливо, — сказав Володька. Йому не мовчалося, хотілося говорити. Він боявся мовчанки.

— Експертиза, бадання...¹ — проказав Арсен. — Та вони мене так товкли, щоб ніяких слідів. Обличчя ціле. Той лікар допоможе, як мертвому кадило.

— Йдім швидше, — наполягав Володька.

Юліан не помилився: лікар обстежив Арсена.

Володька очікував їх за парканчиком лікарського будинку. Не довго й очікував. Але він не стояв на одному місці, спустився до помпи, напився води, пройшовся туди й назад, вдаючи, що зовсім нікого не чекає.

Адвокат запросив їх у ресторацію.

— Я голоден, як пес. І ви голодні.

Володька ніколи не сидів у ресторації. Він був готовий іти на ці запросини, але не вихоплювався поперед Арсена.

— Ні, ми додому, — сказав Арсен.

Володька пожалкував, що Арсен відмовляється, — смочче під ложечкою, коли-то до того дому доплентася та й що там — вояки все об'їли, все потрощили.

— Ми ненадовго, — умовляв Юліан. — Чаркувати не будемо. Я взагалі не п'ю. І не до чаркування. Та й я, Арсене, не встиг поговорити з тобою про твої свідчення. З Володькою ми вже погмоніли.

— А погмоніли, — сказав Володька.

— Мої свідчення — ті, що й раніше. Я при своїх словах, — мовив Арсен, байдуже й скісно глянувши на адвоката, невеличкого, з великим жовтим портфелем.

Юліан у сивенькому капелюшку, виплетеному з якоїсь трави, що росте деінде. Капелюх просвічувався, а його заламані криси не підпускали сонця. Все ж адвокатове обличчя було обвітрене. Різкий злам брів, великі очі й різкувате підборіддя казали про вольовитість. Цієї вольовитості надавав дзьобатий ніс. Зранку голене обличчя кололося чорненькою щетинкою. А одягнений він у модний костюм, синій, із сріблястою іскрою. Туфлі під колір портфеля. Синя краватка з-під білого комірця спадала на випнуті груди. Він стояв, розставивши ноги, й помахував жовтим портфелем над елегантними довгоносими жовтими туфлями.

Арсенові спало на думку, що коли б адвокат був вищий на зріст, зміг би поборотися з комендантом постерунку. Спаде ж таке.

¹ Бадання — вислуховування, оглядання.

Дивлячись на Арсена, Юліан сказав:

— Ви не вірите мені, хлопці.

— Чому ж? — озвався Арсен.

А Володька поправляв лівою рукою кашкета, і кашкет, що мав сидіти, набакирившись на праве вухо, набакирювався на ліве. Права рука була в кишені, Арсен подумав, що Володька завжди ховає праву руку, соромлячись нігтя на вказівному пальці.

— Що ж, до завтра. Я ночую тут, у готелі.

Юліанова коротка рука з короткими жиливими пальцями стиснула розслаблену Арсенову й м'яву Володьчину, яку той швидко забрав у кишеню.

— Дмитро Петрович нехай бережеться. З Люсею назад не завернеш. А з Клипаченком ми помір'яємося. І не тільки з ним.

Хлопці пішли не оглядаючись. І він проводжав їх поглядом, їх і сонце, яке заходило за містом.

Повечер'ям молоком з булочкою, взяв булочку собі на снідання й рушив у готель. У готелі всього три окремих номери. Дорогі. Він ночував у загальному, на п'ять чоловік. З дрібними комерсантами-євреями.

В номері нікого не було: комерсанти, мабуть, у синагозі — субота.

Він приготував собі на досвіток бритву й мильницю, виставивши на валізу. Суд призначено на дванадцяту дня. Але балагула чекатиме із сходом сонця. До нього мають приєднатися репортери з воєводської газети. Він запрошував, щоб вони вирушили з Крем'янця заздалегідь, але вони не хотіли гайнувати вечора. Тут ні в поліції, ні в суді з ними ніхто не хотів би говорити. А своє інтерв'ю він уже дав. Повинен дочекатися на них тут. Вийдуть у Волицю раніше суддів і підсудних.

З портфеля він дістав шкіряну папку, в якій була його промова. Він зачав її читати, хоч і знав напам'ять. Йому не сиділося. Склав папку і, держачи її в руках, заходив по номері, низькому, з облупленими стінами й брудними фіранками. Підлога поскрипувала.

Юліан ходив від дверей до вікна, не дивлячись у вікно. Він не міг не взятися за цей процес. Не був переконаний, що виграє, що виправдає Семена Чернегу. З Гнатом Левенцем легше. Але суть цього процесу не в них. Заочно судитимуть Дмитра Петровича Гордієнка. Вирок суду буде опубліковано в газетах, буде оповіщено, що він — поза законом. І Юліан збагнув, що голов-

ним свідком виступатиме Всеволод Кліпаченко. Його арешт — не арешт, психологічне заламування.

Низька стеля кружляла над Гуслистим, як кружляла не раз напередодні екзаменів. Йому поталанило: хоч і не з багатіїв, але закінчив університет. Батько кушнір. Юліан уже мав рік практики. Але то все були дрібні карні справи. Ця справа — політична. Батько застерігав, що на ній легко зламати ший і пошитися в кушніри. Застерігала й мати. Але він не міг відмовитися. Батько здався: «Держи, сину, добре свою голку, щоб не поколовся». А мати: «Голкою суддів не прошиєш, сам знаєш...»

Різні і всяке плуталося в голові — ненаписані примітки до завтрашньої промови-захисту.

Він заходив швидше. Якби була вільна преса і якби він був журналістом, то так би писав свій репортаж: цей процес почався не сьогодні й не вчора. У старовинному Яремчі, де мури пахнуть історією, напередодні процесу відбулося посвячення пам'ятника Яремі Вишневецькому. Поліція і суд кличуть собі на підмогу історію, хочуть кривавим минулим ушляхетнити ще кривавіше нинішнє. Вони судять історію, обплывуючи її...

Двері відхилилися, заглянула прибиральниця, побачила, як він розмахує своєю папкою, і зачинила двері.

«Історію не перепинити, — подумав він, не чуючи скрипу дверей. — Хто на неї плює нині, вона тому помститься завтра».

Кожний, навіть найменший політичний процес — історичний. І він починається з того першого, далекого дня, коли перші завоювальники ступили на нашу землю. Мінятимуться судді, мінятимуться підсудні, а цей процес тягнутиметься, поки останній завоювальник не ляже кістями. Справедливість — це воля.

Але він ніколи не зможе цього написати. І не скаже, бо відразу позбавлять слова. Окупантський закон — фікція. І окупанти прагнуть зробити фікцією народи, які підкорили, навіть і свій власний народ, що нібито уособлює їхню владу. Щоб йому виступити, треба держатися букви конституції, яка начебто гарантує свободу, а насправді дає обмежені права й накладає безмежні обов'язки. Він, юрист Гуслистий, не громадянин, а підданиць. Не людина, а бидло. Щоденно, повсякчасно підданиць боїться не те що за своє завтра, за кожну мить життя, бо безправний. Все, що має, — не його. Нема права на свою землю, на хату, на свою думку, на самого себе. Усе це дано йому з милості, й усе це можна skonфікувати, ніби не надбав своїми руками. Ким дано? Державою, як волею всевишнього. І найвищий чиновник чи найниж-

чий, нехай паль палем, кланяйся і скидай шапку, бо він паль державний. Відбрано найменше право говорити й накинута повне право мовчати. А громадянин, людина починається з мови, в якій жевріє думка і спалахує почуття. З думок, з почуттів, з індивідуальних воель народжується суспільство. І якщо воно хоче жити, то повинно березти й плекати думку кожного, почуття кожного, волю кожного. Мовчазне суспільство — не суспільство, отара, яку женуть на пашу і якій втинають голови. Неволя однієї людини є неволею цілого народу. Позбавити хоча б одного права думати й відібрати в нього свободу — значить обікрасти і розум, і свободу цілого суспільства. Де може промовляти тільки верховода, а всі німують — нема правди. Над кожним зосібно і над всіма заразом панує зоологічний страх. За шмат гнилої ковбаси купуються душа й тіло. Перевертнями стали поняття: честь — безчестям, совість — безсовістю, шляхетність — ганьбою. Ще римські закони, ще «Руська правда», ще литовсько-козацький статут знали, що таке воля людини й воля народу. А тут, де слідчий він же й суддя, — це право начальника: хочу — караю, хочу — милую. Нема закону, є влада. Він знав: Дмитро Петрович не визнає цієї влади, цього панського права. Через те й суд.

Йому згадався Гордієнко, як вони разом з ним читали Лєніна: «Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут нема...»

Він знав: це написано в книзі «Що робити?». Її слова пекли.

Йому згадувалося й інше, все з тієї ж книги: про самовиховання. Або виховувати в собі солідарність і мати волю стояти за інших, або, навпаки, скітати в індивідуалізмі й коритися. Такий закон.

І Дмитро Петрович — комуніст, нелегальник запитував: «Що ж ти робитимеш?»

Він думав.

А його товариш Всеволод Кліпаченко підсміювався з цих думок: «Закон, що дшшло...»

Юліан не стявився, коли стемніло. Як же бути? В номер поверталися його співжильці, притихлі й мовчазні з молитви, несучи присмерк.

XIII

Свенціцький пізно повертався додому: засидівся на постерунку, потім морочився в суді. Суд у замку, в лівому крилі. Не світилося у вікнах правого крила, де був клуб і кінотеатр. Забава

з нагоди відкриття пам'ятника закінчилася. Він не шкодував, що не був на цій забаві. Ввійшло у звичку — забави, концерти, театральні вистави і навіть кіно, таке нечасте і яке любив, не для нього. Доводилося жертвувати. Дворище замку поринуло в легкій темряві: її не могли висвітлити електролампи під абажурами-тареллями на парадних і над брамою. Йому більше імпонував присмерк, ніж світло, і тиша, ніж гамір. У тихому присмерку, на самоті глибше усвідомлювалася, а ще глибше відчувалася важливість жертви — державність обов'язку. Острішки замку скидалися на гостроверхі шоломи. Замкові колони стояли непорушно. Заклавши за спину руки, твердо ступав на коротких, товстих ногах. Колони втримували і замок, і його острішки, а він утримував на своїх плечах і присмерк, і тишу. Під підощвами поскрипував пісок, яким посипано доріжку. Він ступав владно по піску, несучи своє потужне тіло. Й з кожним новим кроком, твердим, упевненим, у нього твердла впевненість, що, починаючи з дворища замку, навколо сягають його володіння. Він, Свенціцький — новий довічий повноважний господар.

Він пройшов через відчинену хвіртку, хмикнув, чому вона відчинена, й зачинив її за собою. За тією малою брамою є ще велика, в мурі. З малої брами можна простувати в парк, не переходячи через замкове дворище. Збоку, на алеях, на лавах під деревами він почув чийсь голоси. «Гуляють собі,— подумав.— Заграють коло фонтана Марії Мишек. Нехай гуляють, але щоб ніякі Лжедмитрії їх не спокушали». І ще подумав, чи дружина приготувала йому на завтрашній день мантію. Власне, щоб мантія була випрасувана, а так — він готовий. Парубочі напівголоси, дівочий пересміх і побренькування гітари підштовхнули його йти швидше. Невтишений присмерк уже не так імпонував йому. Але за великою брамою знову було тихо. І згори він бачив пизочку вогників — вулицю. Отці-кармеліти босі освітили електрикою хрест на кляшторі. Він спинився: росло переконання, що то він дарував вогники вулиці й засвітив ченцям хрест на костьолі. Добув з кишені в'язочку ключів у капшуку й задзеленчав ключами. Стало приємно, що вони дзеленчать. Він держав їх побожно, наче то були не звичайні службові й домашні ключі, а ті, якими він міг відчиняти рай і пекло. Потестас клавіум — влада ключів!

Певний сили, ще не підвладної літам, звернув з хідника на східці й відчинив свою залізну хвіртку. Над верандою блимала лампка. Він ішов до лампки під аркою зеленого хмелю. А у вік-

нах темно, відзначив. Жінка й син не призвичаєні лягати спати звечора. Вони лягають пізно і встають пізно. Чи не в гостях? А моя мантия? Та її повинна випрасувати наймичка. Жінка давно сама нічого не прасує. Але й у наймички не світилося. Її тільки залиш без нагляду — голову на тапчан, ноги задерла і хропе. Темні вікна будинку збунтували його. Він відчув, що голоден, що йому страх хочеться їсти, і в рот потекла слина. Яка пора, а він не вечерявши. І за тим пам'ятником йому й не обідалося. Староство давало бенкет, але він із завтрашнім судом не міг до кінця пробути на бенкеті, випив чарку коньяку, закусив бутербродом, не дочекавшись, поки подадуть варене й печене. Інші об'їдалися, обпивалися. І в його голові промайнуло, які дороги й смачні страви, приправлені спеціями, які делікатеси вони ковтали, наче голодні пси, запиваючи, наче воли, винами французьких і англійських марок, витриманими в льохах. Він заквапився. Вип'є стопець своєї горобинівки, заїсть по-солдатськи шинкою з чорним хлібом. І, за польським звичаєм, на сон грядущий квасне молоко. Горілки — щоб у голову ніщо не лізло, шинки — щоб не снилися цигани, а кисляк для травлення. Горобинівка вже приємно обікала йому горло, ніздрі ловили пахощі закопченої шинки.

Не встиг підступити до веранди, в кімнатині наймички засвітилося.

«Дрімала, лайдачка. Почула, що я йду. Не встигла заснути».

Йому не треба було відчиняти двері своїм ключем: відчинила наймичка. Вона була і одягнена, і взута. Він подумав: «Дочікувалася мене, вечерю мені на стіл, а сама в парк, до свого Лжедмитрія».

— А пані?

Наймичка кивнула головою в кімнати.

— Чого не світите?

— Пані не велять.

Свенціцький побрякував ключами в капшуку. Вони зараз були йому зовсім не потрібні, але не кинув їх у кишеню.

— Вечерю,— сказав і пішов у кімнати, забувши скинути туфлі й натягти капці. Згадав про капці, підкотившись до спальні. Вернувся на веранду, перевзувся.

Наймичка несла з темної кухні в темну їдальню вечерю.

— Засвіти, а то все поб'єш.

— Пане, у нас біда.

— Яка?

Наймичка не відповіла.

Він знову підкотився до спальні — жінки там не було. Через вітальню він пройшов і не бачив її. Вступив у свій кабінет.

Увімкнув з порога електрику. Велика люстра, яка рідко за-свічувалася, різонула очі. Він працював за настільною лампою.

— Що ти робиш? — почув Луїзине.

— Сидите, як кроти.

— Загаси,— промовила вона, сидячи край стола в чорному платті з оголеними руками й широко відкритою шиєю. Приплю-щеними очима дивилася на телефон і махала рукою, щоб він ви-мкнув світло. Чорна фарба розпливлася з її брів, помаду з губ вона злизала, й губи наморщились.

— Ввімкни настільну,— сказав він, держачи руку з ключами на вимикачі.

Луїза замахала руками, відбиваючись від нього.

Він обвів очима кабінет.

— Де моя мантия?

Клацнув вимикач, і його очі мить-дві нічого не бачили.

— Мантия, мантия,— перекривила його Луїза.— Тобі в голо-ві твоя мантия!

— Що сталося? Де Владек?

— Нема.

— Де він?

— Утік.

Свенціцький підніс у темряві руку і, наче на суді дзвоником, задзеленчав ключами в кашуку.

— Та не дзвони над головою! Дзвони по телефону, шукай. Твій начальник постерунку онімів, мовчить.

Свенціцький зійшов з порога. Жінка зняла з телефона трубку й простягла йому. Вона сиділа, наче тінь. І він підступав, наче тінь.

Пошта з'єднала його з квартирою коменданта постерунку. В трубці пискнуло, клацнуло, і трубка баритонем коменданта по-стерунку сказала, що його Владек хотів украсти в гардеробі клубу плащ, утік, і поліція його шукає. Знайде. Чому відразу не сповіщено? Щоб не турбувати напередодні процесу. Думали, що знайдуть. Все одно знайдуть. Відразу йому сигналізуватимуть. Можна спати спокійно. Він держав трубку коло вуха, коли вона замовкла.

Шнур довгий, і Свенціцький з мовчазною трубкою коло вуха обходив жінку, добираючись до столу.

— Синок, дитина... Втопиться! Пропаде! Нащо твоя поліція? Нащо твій суд? Повипасали черева, хрюкає, як свині. Що той кабан сказав? Чого ти стоїш? Щоб ти остовпів! Мовчшиш? Щоб тобі заклало! Начальник? Пахолок безправний, а ще титулуєшся слідчим і суддею!

Свенціцький поклав трубку і, наче мішок, опустився в крісло.

— Вставай, піднімай гміну на ноги, шукай! Вам тільки б дефіляди влаштовувати. Я підніму тебе.

— Знов,— сказав Свенціцький і ліг грудьми на стіл.

— Що знов? З мужиками-лайдаками ви герої, а тут дитину не можете знайти.

— Він знову крав.

— А може, не крав? Може, його підбуяли?

— Зашмагаю. Уб'ю.

— Ти його раніше знайди. Дай, дай його мені, а тоді шмагай, убивай! — вона схопилася з крісла, звинулася й заламала руки.— Боже, чого ж ти сидиш сиднем! Дай, знайди його. Шмагати, убивати... Ми ще побачимо.

Свенціцький звівся над столом.

Вони, як тіні, махали довгими руками. Хотіли розсунути стіни, але не могли.

Вкрадливо зайшла наймичка й довго спостерігала цей танець тіней, які перекрикували одна одну й не могли накричатися. Коли вони перепочивали, наставивши лоб до лоба, вона сказала, що вечерю подано.

— Землі нехай наїється! — крикнула Луїза.— А ти чого тут? У парк, шукай!

— Шукала...

— Геть! Всі ви дома, всі ви в теплі... Води!

Свенціцький був у шкарпетках: капці погубилися. Він гукнув наймичку, але вона не озвалася.

Жінка не дочекалася води, змахнула руками й, присідаючи, розляглася на килимі: істерика.

Він папоїв її. Поставив склянку на стіл, сам собі дивуючись, що все ще держить у руці кашук з ключами. Не поклав їх і не заховав. Переніс жінку на канапу, вкрив ноги пледом і сів їй у головах. Вона мовчала, важко дихаючи.

Кашук з ключами лежав на його долоні. Він боявся ним поворохнути, щоб ключі не брязнули. Що міг ними відчинити? Двері своїх службових кабінетів — у поліції, в суді? Ще за царату закінчив Петербурзький університет. Завжди був зв'язаний з на-

ціоналістичною польською молоддю. У військових трибуналах здавав практику з юриспруденції. Що йому важить піти й відчинити двері одного чи другого кабінету, сейфи, шухляди, в яких лежать справи державних злочинців. Слідчий і суддя в одній особі — судочинство, запозичене в Наполеона. Хіба він сам менший за Наполеона? Та в його владі стільки сіл, а в селах стільки душ! Хіба він не як Наполеон їхав сьогодні на білому коні? Хіба не його шабля освічувала шлях? Своїми ключами він міг відчинити двері ось цього будинку, зведеного на державний кошт, за старанну службу. А ще ж є в нього маєток. Під Волицею. Нічого маєточок. Дістав наділ, як легіонер. Землі малувато. Хотів посісти рівне, над шляхом, відігнавши селян. Збунтувалися. Гордієнко їм допоміг. Селяни не поступилися своїми смужками. Але він їх все одно прожене. Ось нехай упорасться з процесом. В одну мить був думкою в своєму маєтку, відчуваючи, як ненавидить Гордієнка, селян. Земля... Все його... Тільки Луїза не хоче там жити. Її тягне в місто. І сина збиває з пантелику. Маєток новенький, з управителем, з наймитами. Буде де прихилити на старість голову. Державні ключі в кашуку. Він ніколи не дозволить проникнути в його особистий затишний світ і зруйнувати його. Перед кожним, хто посміє ступити на поріг його світу, — замок. І він це доведе, він покаже завтра, на процесі. Але чому його ідеали не стали ідеалами сина? Чого Владеку бракує: грошей, добробуту? Та я в його роки марив революцією, барикадами, піснею на барикадах. Вітчизна від моря і до моря. А потім за море, далі. За що нють в передсльоту і в сльоту старі рани? Він, Владек, моя кров і мій спадкоємець. Чим відчинити його душу? Чи задущити? Потестас клавіум...

XIV

Цвинтар за селом.

Левенчиха вийшла за сад, чекала Володьку, думаючи: а старі воличани пам'ятають — там, на узгір'ї стояли дуби. Де шелюги, і над яром, і за яром — ліс. Долиною текла річка. Вона бралася з яру. Неширока, зате повна. На її берегах — сина.

Тоді не було шелюгів і крутих вибалків, не світили вони гонимими ребрами. І яр не темнів, як незасипана могила. Кругом царство широких дерев, тихих полів і високого сонця. І шпиряли в небі далекозорі беркути.

Холоди наступали пізно, зими не тиснули. Падали глибокі сніги й довго лежали. Але не було заметілей, завій. Усі вихори, страшні буревії — за лісами. Біло і тихо. Мороз як дзеркало. А зачинали танути сніги, річка заливала всю долину, і росли сіна. Люди обсівалися та й бралися за коси — косовиця. Діти купалися в річці й купали коней. А потім наспівали жнива. Поля малі, на викорчованому й спаленому. Тісні смужки, взяті потом і кров'ю. Земля масна, а родила мало. Ще стерні не набулися, а вже осінь. Знову зерно в ріллю, і так з року в рік. Під владою сонця.

В кінці минулого століття цар нагнав колоністів. Зачали падати дерева. Торохкотіли тартаки. І скосили ліси, наче траву.

Повилазили, повишкірювали свої жовті зуби шелоги. Сам, як палець, зависочів одинокий дуб. Безверхий, стятий громом. Його гілля, наче покруч. Порепаний, одвічний недобиток, дзвонив чорним листям, поки не впав, покинувши і землю, і небо. І випнули свої кам'яні плечі вибалки, виставили сірі боки байраки. А яр розверзся.

І прийшли ранні холоди. Ще жита на пні, а з усіх боків дмуть вітри, женуть хмари. Зі всіх кінців світу дмуть вітри і зі всіх кінців світу женуть хмари. Всі вітри і всі хмари — сюди. Жито клякає колосом. Б'є град. Ні зжати, ні скосити. Лежить в покосах, росте, стоїть на пні й теж росте.

Літо — як осінь. Сльота.

Морози тиснуть, а на полях картопля. Зубами її не вигризеш. Так і залишається під снігом. Затрусило з півночі, повіяло із заходу і жене, жене, не перестаючи. Накидало в одному місці, а з другого змело землю. Перекидає знову. До нового року й після нового року. Шаліють чорні бурі, засипаючи очі. Сонце втекло. Реве худоба.

Тисне зима, поскрипуючи морозом.

А весна — блисне на тиждень, ще слизять темні сніги, а вже гроза. Грім і блискавки на голе гілля. А тоді знову смертоносні вітри, і листя на деревах, наче осмалене, руде, звинене в трубочку.

І знову сльотаве літо.

Все перемішалось, все перекапустилося, перепсувавшись. Літо — осінь. Весни нема зовсім. Довга зима. Та й зима піби не зима, то хляпаниця, то мороз.

Небо завжди захмарене. Вночі не видно зір, а вдень не видно сонця.

Крутиться глибочезний яр, порослий терном і глудом.

Ніхто й не зоглядівся — нема річки. То текла, меженіючи, а то зовсім перестала. Її син ніколи в ній не купався. Повсихали верби. Спочатку здуплявіли, струпишіли, а тоді розсипалися по-рохном. Виродилися густі трави — пропало татарське зілля. Широка долина — столочений вигін. Худоба напасається, аж лоби тверді. А на шелюгах, у байраках не дуже хоче рости навіть спориш. Зажовтіє зрідка буркун, опадаючи недоцвітом.

У яру колись били джерела. Замулилися, не грають.

Сонце не має сили і пішло за хмари.

Джерела не мають сили і пішли в землю.

Полетіли кудись беркути.

Вихрове Поле.

А цвинтар — зелений.

XV

Левенчиха дочекалася: хлопці прийшли, і вона спровадила їх у Чернежин садок. А сама метнулася додому. Принесла під запаскою в пекуні¹ картоплю. Арсен сидів навпроти Дмитра Петровича й Люсі. Її Володька з ними. Вона поставила пекун на землю, і всі розсілися кружком на траві — одне проти одного. Кликали її, але вона стала збоку, під яблунею.

— Ранок був голосний, як війна. День тихий, як після війни, — проказала. — А зашав вечір, люди забулися, що субота.

З долини, із села вставали сутінки й облягали куток. У хатах не світилося. Вітер зовсім утих. Зійшла вечірниця, небо було високе й синє.

«Скоро зійде місяць», — подумала Левенчиха.

Тиша сколихнулася: вдарив і дрібно забив барабан, затирликала скрипка, затьохкав кларнет — троїста музика.

— Грають, — сказав Дмитро Петрович.

— Коли ми їхали в місто, теж грали, — обізвався Арсен.

— Бавляться коло школи, — докинув Володька.

Вкривши плечі старою хустиною, яку дала Домаха, Люся підвела голову. Музиці тісно в селі, й вона, запальна, голосиста, виривалася із села. І це було до того незвично, ніби на мерлинах перед катафалком грають не жалобний марш, а веселу польку. Люсині очі дивилися кудись у сутінки.

¹ Пекун — баняк.

— Поки сонце не зайшло, не було чути,— мовила.

— День,— підказала Левенчиха.— Та ви вечеряйте, картопля вихолоне.— Принісши Люсі молоко й хліб, вона швиденько набиравала на перекопаному городі картоплі, швиденько спекла її.

Володька скинув кашкета, дихав духом пекуна, чув, що пахне кріп, але не простягував, не запускав руку. Позиркував на Дмитра Петровича.

Арсен теж скинув кашкета, відвернув голову набік: хоча б та музика захлинулася.

Дмитро Петрович без капелюха. Гойднувшись, неквапно взяв картоплину. Держачи її, маленьку, наче горішок, не поніс до рота, попросив, щоб Домаха сідала з ними.

— Мені ж треба постелити вам всім на ніч,— відказала вона, але стояла, чекаючи, поки не почнуть вечеряти.

Узяв картоплину Володька. Відразу кинув до рота й повним ротом хукнув на руки.

«Голодний і квапиться»,— подумала мати.

Дмитро Петрович свою охололу картоплину віддав Люсі, а собі взяв гарячу. Взяв і Арсен, почав студити.

Вони вечеряли, і Левенчиха пішла стежкою. Висока, нахилилася під яблунями.

«Якби не моя мати, що б ми вечеряли?» — подумав Володька.

А Домаха думала: нехай собі вечеряють, нащо їм заважати. Вона була, як і її мати, як і її свекруха,— зготують, поставлять на стіл, а самі коло припічка, ніколи не забірали собі за столом місця. Хіба що на якесь свято. І то скраєчку, ненадовго. А в будні їли з горщика, що залишалося на дні: не мали часу. Вона пішла, як і перед тим, покинувши Дмитра Петровича з Люсею. Може, в них якась розмова? І тепер, вечеряючи, вони заведуть балачку. Хоча б недовго засиджувалися. Завтра судний день. А своє Володьці вона сказала, зустрівши його за садом. Мучили Володьку й Арсена, щоб свідчили. Вона сказала Володьці: «Тримайся, сину». Якби не та школа, не пустила б його на суд. Не свідч, і на тебе ніхто не свідчитиме,— її наука. Пережити б той завтрашній судний день.

Вона простувала, не чуючи музики з села. Натішаться й перестануть. Йї грала своя музика — сум за Гнатом, печаль за сином і турбота за людьми.

Молода картопля клейка, і Дмитро Петрович їв її, не ламаючи. Відкушував, кидав у рот. Смакував. Він добре виголоднівся. Його вуса ворушилися, й він обмітав їх долонею.

Володька трохи під'їв, і йому подумалось, що вони з Арсеном даремно відмовилися від ресторації. Коли-то ще випадє нагода. А в ресторації музики, куди тим, жовнірським, до них братися?

Арсен давнися спідлоба раз — на Люсю, раз — на Дмитра Петровича й заїдав свої погляди барабольками.

Музики відіграли, і на село впала тиша. Але знову забив, загув, гупаюми, барабан. Дзвяк тарілок — виляск у мідні долоні. Ще дужче розохотився кларнет, затьохкуючи скрипку. Але її струни, торікнуті смичком, покривали кларнета і барабана. Гоп зо смичком, гоп зо смичком.

— Батька засудять і вивезуть,— сказав Арсен.

— А мого, може, випустять,— сказав Володька.

Люся не мала що казати, закуталася в хустину.

— Ви мене звинувачуєте, хлопці? — спитався Дмитро Петрович.

Володька нахилив голову. Йому затерпла нога, проте не пересів.

Арсен вайлувато ворухнувся.

— Ми ні. Клипаченко,— сказав і подивився на Люсю довго їй недобре. Вона куталася й не могла закутатися в хустину, щоб сховатися в ній. Він зняковів і знову вайлувато ворухнувся.

— Дмитро Петрович мені все сказав,— тихо обізвалася Люся й звелась на ноги.

— Нас зводили з цим,— кинув Арсен.

— А що він мені наговорював...— піддакнув Володька.— Мене не били, а Арсенові змололося.

Гоп зо смичком, гоп зо смичком...

— Ти, Арсене, розкажи. Він і в лікарні був. Адвокат обіцявся вивести їх на суді.

— Що про це говорити,— мовив Арсен і відмахнувся рукою.

Люся то відходила від них, то знов підходила: тонка й схилена, під корчистими розсадистими яблунями. Коли вона прихилилася до стовбура, її не було видно,— сама росла яблунею, старою і коренастою.

У садку лежав забитий собака. І бродив живий кіт.

Музика хвилями налітала із села. Полька, краков'як — веселі ритми не витворювали мелодії, яка б кликала, збудивши Люсю. Всі звуки були поза нею. Вечір і ніч, думала вона, на те, щоб берегти тишу. Але їй не хотілося тиші. Якби самій розпорозитися, ставши вчором і ніччю? Для кого берегти тишу? Знала: живі прагнуть перетворень, боячись жити відверто. Хто і в що тільки

не перетворюється, не обертається, щоб вижити, щоб подовжити собі один день, свою одну годину, щоб ще раз глянути в небо, щоб ще раз почути вітер. Побачити те ж саме небо і почути той же самий вітер. Бо воскресіння нема. Смерть — це кінець. А перетворенням кінця нема: в свиню, в лисицю; у вовка — в будь-яку дику звірину чи в свійську тварину, а ще ж можна й не в органічне, наприклад, у камінь чи в траву, щоб тільки зберегтися й вижити. Якби це для того, щоб перечасувати, перетягнути. Але, хто став на коліна, мусить молитися. Так і ці Всеволоди. Люди, їх думки і чуття — все підвладне перетворенню. Крім честі й хоробрості. Честь і хоробрість або живуть, або вони мертві. Честь і хоробрість або є, або їх заступає ганьба і боягузтво.

Арсен держав у голові думку про Клипаченка. Йому не хотілося оповідати, як Клипаченко під'юджував його на постерунку. Арсен витер об траву руки й спитав:

— Доки так буде?

— Як? — спохопився Володька, піднявши голову й оставши на коліна.

Дмитро Петрович держав у руці картоплину. Дивлячись на неї, сказав:

— Буде, як є, — спокійно і якимось монотонно.

Арсенові руки лежали в траві, і він чув долоннями, як росте трава. А слова Дмитра Петровича були напевно вирок.

— Так не може бути, — сказав тихо.

— А як же може? — обізвався Володька, піддакусивши Дмитрові Петровичу, не знаючи, що той мав на увазі, промовивши: «Буде, як є».

— Щоб учень продавав учителя, щоб син продавав батька? — вів Арсен. — Щоб наші хати — в руїни?..

— Буде так, як є, — повторив ще спокійніше той же монотонніший Дмитро Петрович.

— Доки? Дмитре Петровичу...

— Буде так доти, поки ми самі себе не знатимемо.

— Я цього не розумію, — сказав Арсен.

— Вже двадцятий рік, як ми під'ятою пісудимши. Кожної години, з дня в день чуємо: «Ви — малополюща! Ми — не ми, а бидло. За одне слово «Ленін», за саму думку, що земля — трударям, за порив до возз'єднання кидають у тюрму. Але йкупаєтам цього мало.

— Чого ж іще?

— Бачите, хлопці, загарбати землю, стати її паном своїм за-

гарбницьким чоботом, — ще не значить полонити народ. Треба стати чоботом на його душу. От і знищується мова, в якій історія і до-свід поколінь. Воскрешається труп і втесується в мармур Ієремія.

Арсен запитав:

— Як же бути людиною? Народ, вітчизна — хіба це тільки слова?

— Ні. Людина — це обов'язок і перед народом, і перед вітчизною. Але й цього мало: вона пагін людства. А без цього...

— Так-то так, — сказав Володька. — А люди для підсудчиків дорогі. Поставили Ярему — позолотили зрадництво, — він запишався, що так сказав, і дивився то на Дмитра Петровича, то на Арсена.

— Твоя правда, — промовив учитель. — Фашисти держаться на своїх багнетах і на наших запродавцях.

Володька розхоробрився. На якусь мить йому забулося, як він поведився на постерунку.

— Пани милують юд, Свенціцькі хочуть, щоб ми всі були юдами, тому в нас багато юд і жодного Христа.

Він подумав, що сказав щось надто розумне, але Дмитро Петрович похитав головою.

— Не ховайся, хлопче, за бога. Бог все виправдує. Хіба він за бідних? Кропилом освячують, а його іменем ув'язнюють. Кого? Усіх, хто дивиться за Збруч.

Ці слова зачепили Володьку. Він почервонів, але ніхто не бачив, що він почервонів. Його рука посунулася в кишеню, намацала той аркушик, що дав Клипаченко. Папір був цупкий. Володька подумав: вийму її покажу... я ж не хочу бути Клипаченком... Та ось Арсен, спираючись на руки, почав незграбно вставати.

— Що ж робити? — спитався.

Володька завагався. Справді: «Що робити?»

Дмитро Петрович сидів непорушно. Він не доїв картоплю й держав її в руці. Вечір затінював його обличчя. Голова велика. Плечі розширилися. Йому здалося, що він сказав усе, що міг, і тепер треба було справді щось зробити. Спливло Левенчишине: «То, може, завтра станете на суді за нас усіх...» І все те, що казав тут, у саду, здалося йому і малим, і нікчемним. Треба не казати, а робити.

— Сповняти свій обов'язок, — відповів. Простягнув довгу руку, і картоплина скотилася з його долоні в пекур.

Володька побачив, як скотилася картоплина, плямкнув своїми

губами, і його рука якось силоміць висмикнулася з кишені, мовби за тією картоплиною. Встоюючи на колінах, буркнув, ні до кого не звертаючись:

— А я що казав? — маючи на увазі оте: «Буде, як є», — і взявся за козирок кашкета. Цидулка сиділа в кишені. Володька подумав, що ні Арсен, ні Дмитро Петрович про неї не знають. А може, й не знатимуть?

Люся, відхитнувшись од яблуні, підійшла до них.

Дмитро Петрович підняв із трави капелюх і натягнув на голову. Вставати він барився. Вийняв з кишені нагана, і всі побачили в його руках зброю. Він зважував її на долоні.

— На, Арсене. Сховай. Може, знадобиться.

Арсен нічого не розумів і не брав нагана.

— Люсю, Володько, йдіть спати, — сказав Дмитро Петрович. Уклав Арсенові до рук зброю. — Ти теж іди. І мені пора. — Він подивився на них і сказав: — А я в поліцію, — обернувся й пішов.

З Люсиних плечей сповзла хустина. Володька держав кашкет за козирок. Арсенові руки відтягував наган. Вони втрьох бачили: Дмитро Петрович ішов через сад. Під його ногами шаруділа трава, неначе він косив її. Вони бачили його широкі плечі. Він сказав їм зовсім просто: «Йдіть собі спати, а я в поліцію», — і пішов, не прощаючись. І вони ніяк не могли спам'ятатися. Бачили його широкі плечі, чули шарудіння трави і не вірили, що він таки пішов. Стояли — чекали, що вернеться. Завтра суд. Хіба йому самому хочеться стати на суд? А що їм робити? Володька знав. Арсен теж. Будуть свідчити. Люся донині найменше думала про той суд. Дмитро Петрович на волі. Всеволод учителював. Вона вчилася і чекала канікул. Якби Дмитро Петрович сказав, що він іде собі, вона не питалася б куди: в нього своя дорога. А то — в поліцію. А кому потрібна вона? Нинішній день у ній все убив. Її убив. І якби не він, Дмитро Петрович, який перейняв її, може б, вона шугнула під хвили. Навіщо спинив її? Щоб зараз покинути?

Коли Дмитро Петрович дістався кінця саду, Люся побігла за ним. Чорна хустка змайнула з її плечей, наче чорне крило.

Арсен наздогнав і перегнав її.

Дмитро Петрович спинився. За садом. На стежці коло городу. Вечір тут розпорюрювався. Але в ширину було менше видно, ніж у висоту. За городами — яр, поля, і синява ставала темною, чорною. А високо в небі світили зорі. Дмитро Петрович, одягнений у біле, був високий і білий.

Арсен стояв перед ним і не знав, що казати. Держав паган за цівку, а не за руків'я.

— Здаватися? Дмитре Петровичу!

— Ні. Щоб стати завтра на суді. За всіх... — обізвався учитель.

Надбігла Люся. Він не сказав, що Левенчиха не дасть їй пропасти: знав, що не дасть. Пішов стежкою, щоб вступити до неї.

До Арсена й до Люсі приєднався Володька. І вони, ступаючи по слідах Дмитра Петровича, ланцюжком тягнулися за ним. Арсен попереду, Володька останній.

Домаха злазила по драбині з комірної гори. Комора збоку від хати. Стелила на горищі. Вона не встигла зіскочити додолу, Дмитро Петрович сказав, що йде в поліцію. Левенчиха зачепилася на шаблях і мовила з драбини:

— Ідть, раз так треба.

Дмитро Петрович рушив на вулицю.

Домаха стояла на драбині, хлопці й дівчина серед подвір'я.

Дмитро Петрович ішов, і здавалося, що то не він, а високий білий стовп. І хата з вибитими чорними вікнами мовби хитнулася, зрушившись з місця, щоб наздоганяти його. Він гулькнув за розгороджені ворота, і хата спинилася. Стояла на місці. Кілки у воротах теж стояли на місці.

Його не стало видно: подався узвозом з Вихрового Поля.

І тоді Левенчиха, обидва хлопці й дівчина знову почули, що на селі весело й голосно б'ють музики. Вони б'ють на всі лади. І їм не вистачає ладів: на скрипці ось-ось увірвуться струни, а може, вже й порвалися, всі, крім однієї, найтоншої і найдзвінкішої, яка, вмираючи, сміється під ошалілим смичком, кларнет розтлюхався, і його висвисти перекривають подзвук тарілок — так розгулюється на морозі новорічна хурделниця. І б'є барабан. Грає скрипка, грає кларнет, б'є барабан, і все це в літню ніч.

Раптом музика стихла.

Стояло ясне визорене небо. Всі зорі дивилися на село.

— Дійшов,— сказала Левенчиха й зіскочила з драбини.

XVI

Левенчиха спиталася: «А то з чим ти носишся?» Люся відказала за нього: «Він сховає». Арсен держав паган за дуло. Він ніколи не держав у своїх руках зброю: бачив її в чужих.

Володька покручував собі на грудях гудзика. Лівцею.

— Хто здався, тому зброя не потрібна. Ви, мамо, не бійтеся. Вчитель здався, уся вина на ньому. Почув кіт, чие сало з'їв,— процідив і перестав покручувати гудзика.

Арсен подивився на драбину, на розчинене комірне горище й повільно рушив з підвір'я. Мати похитала головою, а Володька забуркотів, що пора спати. І Левенчиха, і Люся гукнули Арсена, але він не зупинився. Хотілося йому підсікти Володьку, відбрити, та якось незручно при матері. Змовчав. «Хто кіт, а хто миші?» — просилося з язика. Чие сало їв? Наган відважував йому руку, і відважувалися його думки. Він не сподівався, що Дмитро Петрович піде на поліцію. А хто сподівався? Чого він пішов? У той перший момент, коли Дмитро Петрович сказав, куди він, Арсена причемлило. Нічого не міг збагнути. І тоді, коли вони втрюх, наздогнавши, зупиняли його, а він не зупинився, теж нічого не міг збагнути. Коли Левенчиха мовила з драбини: «Йдіть, раз так треба», — не хотілося вірити, що Дмитро Петрович піде. Але він пішов. А вони стояли. І поки з села біла, виграючи, розлягаючись на все Вихрове Поле, музика, він думав, що Дмитро Петрович повернеться. А коли музика вмовкла, коли раптом запала тиша, всі знали: він дійшов до школи, став на плац, де завтра має бути суд. І та раптова, навальна велика тиша сказала Арсенові все — Дмитро Петрович не міг не піти. Хто живе в бурі, той знає ціну тиші.

Сад як заколисаний. Яблуні, груші, вишні мовби посходилися до купи. І висне одна важка і темна крона на багатьох відногах. Над городами синява. Нема польової долини. Кругом наліг сон, і земля — тиха колиска, припнута до зір вервечками.

На селі зацокали коні. Заторохотіли колеса.

Арсен стояв край городу й слухав, як цокали копитами коні, як торохкотіли колеса. Через село, за селом. Йому здавалося, що земля дудонить під його ногами. Повезли Дмитра Петровича. Ото буде радості, подумав. А земля дудоніла під його ногами — глухо.

Він пустився стежкою. На городах хоч трохи видно, а в садах зовсім темно. Стежка сягнула в сад — пірнув у темряву. Йому треба сховати нагана. Він подумав, що покладе його деінде, на цю ніч, на завтрашній день, а завтра ввечері переховає, загорнувши в ганчір'я. Треба кочче загорнути в ганчір'я, бо заіржавіє. Добре б змазати. Він чув: якось батько і Дмитро Петрович розмовляли про зброя. Батько казав: після війни і переворотів що було тієї зброї. Яка хочеш: австрійська, російська,

французька... Різних систем і різних калібрів. Війська імперій і держав, програвши війну, кидали зброю, казав Дмитро Петрович. Озброювалися недержавні народи, творячи велику революцію. То був великий час! Змага на смерть — за життя. А коли все перетяв Збруч, люди стали закопувати зброю: чекали нового перевороту. Змащували шмаровидлом, загортали в ганчір'я й закопували. А поліція ходила й витрушувала. Він це запам'ятав. Знайде шмаровидло, змастить і законає в такому місці, що поліція не витрусить. Його батько був проти зброї. До війни та й до революції трохи не доріс. А коли доріс, було по всьому. Наша зброя — орати і сіяти. А Дмитро Петрович казав, що зброю треба берегти.

«Мені зараз стільки років, як батькові в час громадянської війни,— думав Арсен.— І як батько тоді, так і я зараз не вмію стріляти. Покладу паган в дупло. Серед саду — дуплиста груша». Він пішов по росі й поклав паган у дупло. Поклав по-крадьки й відчув, до чого ж той паган був важкий. Руці стало вільно. Він махнув нею, бо плече ніби оніміло. Тепер можна вертатися на комірне горище і спати. Спати, бо завтра на суд. На суд привезуть Дмитра Петровича. Хотіли судити заочно, а він сам до рук.

Але Арсен не вернувся до Левенців, постоявши на стежці, ступив до своєї хати. Ніч мовби розвиднилася — сходив місяць. Хата зяяла чорними отворами дверей і вікон.

«Чого ти тут?» — наче не сам себе, а хтось сторонній запитав його. І він не мав йому що відповісти.

Стояв на своєму подвір'ї, серед руїни. Ноги розставлені, голова опущена, ніби старий. І не мав де прихилитися.

Над селом випливав місяць, дивився на нього.

Терпкий щем охоплював тіло. Арсен відчув, що він сам, самсамісінький і що в нього все болить. Згадалося, як його били на постерунку. Він дивився кудись понад хату, нічого не бачачи. Блимали зорі. Світив місяць. А він стояв — кривда боліла. Підборіддя наморщилося й затремтіло, вії забриніли. Він закрив долонями очі, щоб нічого не бачити, й заплакав. Без голосу. Самими сльозами. Збирав у долоні, і вони пекли.

Відколи виріс, ніхто не бачив, щоб він плакав. Вперше за матір'ю, коли ховали, тепер — удруге. А до того не пам'ятав своїх сліз. Виплакався у пелюшках. І не думав, що розплачеться зненацька. Сльози пекли, і Арсен не знав, що вони можуть так пекти. Збирав в одну руку жаль, а в другу — муку. Великий

жаль і велику муку. Йому було жаль, що нема матері, що батько в тюрмі. Не мав нікого. А мука була ще більша: білий світ, а що йому в білому світі? Не хотілося жити. Став маленький — мізинчик — спливав сльозою і думав, що втопиться, а чи розпливеться в сльозі. Сльози текли і витекли. Тільки в руках — вогонь. Арсен прийняв, скинув долоні з очей і відчув, що небо з місяцем, із зорями кружляє навколо нього, кружляє хата, дерева, а він стоїть. Стиснув мокрою долоню — свій жаль, а в другий кулак — муку. І на двох кулаках зважував самого себе — своє невелике життя. І зупинилося небо. Не кружляла хата й дерева. З високих небес світила найдальша зірка, вишнева, стигла. Він дивився на неї і думав, щоб вона завжди світила. Її світло падало йому на голову. А що зробити, щоб вона завжди світила? Треба, щоб це було хмар. І чи то та зірка, чи хтось зовсім невидимий питався: «Якщо ти хочеш на небо, то хто буде тут? Якщо ти тут, то нащо ти?» Він пив вишневе світло, яке лилось на нього. Й зміркував: «Нащо мені те небо. Я можу втекти і сховатися на землі». А йому мовлено: «Дмитро Петрович не сховався. І він сказав: «Дмитро Петрович нічого не злякався, пішов, щоб стати на суді». А його питано: «Хочеш зіркою, а хто твої хмари?» Він подивився на місяця і згадав матір. Мати казала: місяць — знак братовбивства. І місяць здався йому круглою головою Всеволода Кліпаченка, круглою, з пасмами червоного чуба. Арсен мовчав. А його питано далі: «Хто порве твої хмари?» Арсен мовчав. А його питано далі: «Хто порве твої хмари? Якщо порве хтось, ти не засвітишся. Якщо порвеш їх ти, щоб світити всім, то хто світитиме тобі?» Вишневе світло і моргало, й підсміювалося. Арсен мовчав. «Ну, — казано йому, — життя дається тільки один раз. Ти за всіх чи за себе?» І він відказав: «Моїх хмар ніхто не порве. А коли я сам їх порву й не побачу світла, байдуже». — «Що ж ти робитимеш?» — «Я уб'ю його».

То була розмова з вічністю.

Арсен стояв, і його кулаки тужавили.

— Ти що, закам'янів?

Арсен не ворухнувся.

Володька шарпонував його за рукав.

— Чекаємо тебе на сідало, а тебе нема. Пішли в садок, заберемо пекуна по дорозі.

Арсен повільно відвів свою руку й, не повертаючись до Володьки, сказав:

— Я уб'ю...

- Кого?
- Його.
- Кого?!
- Клипаченка.

Володька хихикнув, розсміявся.

Арсен знітився. Йому здалося — розламалося велике і високе, тріснуло, колеться, падає: земля, на якій він стоїть, небо, під яким він стоїть, і те, що між землею і небом, — цілий світ, і сам він, Арсен, теж провалюється кудись. Все крихке й недовершене. Іржавий скрегіт і колючий хруст оскілля. І сміх. Заливистий. Сміялося, наче висвистуючи на всі пальці, вклавши їх у рот. То був Володьчин сміх. Здригнувшись, Арсен не міг зрушити з місця. Ноги підкошувалися, руки опадали. Не боявся сміху — своїх слів, що вб'є Клипаченка, що може його вбити. І він чув власний голос, глухуватий, підбаритонистий, який не змовкав. Стояв і не міг устояти, а сплюндрована хата, вишні, трава відлунювали й гучали його голосом. Не Володьчин сміх, а той його голос, здавалося, розколював землю і небо. Він подумав: ступлю й западуся. А Володька сміявся — сипав йому під ноги сміх. І Арсен не зміг устояти. Гнаний Володьчиним сміхом і власним голосом, хитнувшись, ступив з подвір'я. За стодолу. Через сад. А там побіг. Він біг і зірвав вітер. Вітер устав йому з-під ніг, з трави. Залопотів по колінах, шарпонував за груди, вдарив в обличчя. У шелюгах той вітер був ще більший. Крутив і перепиняв.

Стало хмарно і темно: Арсен заплющив очі. Але не міг спинитися. Біг через шелюги. І вітер, хапаючи його за коліна, шарпаючи за груди, б'ючи в обличчя, насвистував: «Убити? Хіба?!» З яру вставало відлуння й лягало на поля. Молодий плыв у шелюгах забивав дух. Видолинок і нагір'я. Куди?

Те, на що Арсен зважився, — убити провокатора, — здалося і недосяжним, і неймовірним. Відібрати в когось життя — занастити себе. І він чув Володьчин сміх і вітер. Сміх, як вітер. І вітер, як сміх. Молоді полини шмагали його по ногах. На нагір'ї, під горбом він перескочив через кружрив і став на цвинтарі. Коли дуже страшно, всі кличуть матір. У нього матері не було. Він схилився над її могилою.

За маминою могилою під одним хрестом лежали дід і баба. Ще недавно тут були зарості калини й вишень. Довелося трохи викорчувати. Материна могила, ще без хреста, темніла горбочком. З обох боків місця і для батька, і для нього. Хліборобські роди люблять лежати одним покосом.

Схилившись і розплющивши очі, він дивився на могилу. І скинув кашкета. В його очах замерехтіли сніги, так ніби посипалися з-під його брів, липкі й холодні, як тоді, у той березневий вечір. Що він найдужче затамив,— це сніги. Пересілися морози, на ріках скресала крига, і був час останніх снігів: день народження Шевченка.

Поліція заборонила свято, але Дмитро Петрович стояв за своє. В шкільній залі люду, наче снігопад зігнав сюди ціле село. Співали «Заповіт» — пливли малими річками до своєї великої ріки. А тепер з-під Арсенових брів густо сипав сніг, але він бачив усе так, як було. Вони стояли з Володькою за лаштунками («Чії сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?»), а на саморобній сцені йшла «Тополя». І мати співала, щоб тополя росла. У матері коси були розплетені, наче в дівчини. А сама вона була в зеленому. Він приплющив очі, і як тоді, в сутінках, побачив тепер: увійшла поліція, один за другим. «Забороняємо!» Але було тихо. І мати співала. Вдарив постріл. І стало мертвотно. А матеріна пісня полинула. «Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору...» — билося у вікна, у двері.

Арешт. Ліпили сніги. А їх, Дмитра Петровича, матір, погнали селом, шляхом, за яким землі й маєток Свенціцького. Мати була в зеленому, а сніги зробили її білою. «Сачок! Сачок надягни!» — батькове. «Нехай співає і гріється!» — поліцаї. І ще: «Хочете, як по той бік?!» Він хотів. Він стільки думав про життя за Збручем. Вільне. Щасливе. Про нього багато розповідав Дмитро Петрович.

Падали сніги. А він біг за матір'ю шляхом, за яким панські поля. Свенціцький зазіхзв і на ті, що по той бік шляху, селянські, які село викупило й розпаювало давно, із скасуванням панщини. І за ту землю йшла тяжба. Матір погнали, а привезли її з шпиталю. І от тепер — могила. А Дмитро Петрович тоді ялось утік з постерунку.

З-під його брів далі сипали сніги, і він мусив заплющити очі. Кругом темряво і вітряно. Чорно. Він подумав, що пропав.

Але коли Арсен обернувся й розплющив очі, то побачив: ясна, зоряна ніч пливла над землею. І він збагнув, що не було ліякої темряви, а він сам її нагнав, біжачи через шелоги. І сам зірвав вітер, який перешияв його. Тихі літні зорі лили вишневе світло. Пахли поля. І цвинтар у непорушній тиші снів глибоку думу. Його хрести білили, як і хати на другому горбі, на кутку. І все було довершене в тому світі під зорями.

Тільки круглий місяць почервонів.

Володька кинув пекуна під хату й поліз на комірне горище. На його губах снувала усмішка. Підсміювався сам собі. На середині драбини став, удержуючись на щаблях, і наслухав: Арсена не було чути. Стрілець... Йому хотілося розсміятися, але подумав, що мати з Люсею сплять. Тихо здіймався по щаблях, несучи на горище свою тиху усмішку. В кишені свідчення, написані Клипаченком. Мало не показав Дмитрові Петровичу. Але таки не показав.

Двері відчинено. Він побачив: Люся, вкрившись з головою, спала під лахманом, а мати сиділа.

— Де ж Арсен?

Володька провів рукою по губах, узяв свою посмішку в делопу й, стоячи на драбині, заслоняючи собою синьозораний світ, наставив руку до матері, ніби показував їй ту посмішку.

— Він збирається вбити Клипаченка, пхі-і...

— Тихіше,— сказала мати й поглянула на Люсю.

Володька злизав язиком своє пхі-і.

— Йй-бо,— прошепотів і показав білі зуби.— Стрілець мені.

Мати подала йому руку, і він став колінами на сні. Вона показала йому місце між собою і Люсею, посередині, але він потягся убік. Лігво широке, вимощене на чотирьох, а їх було тільки трое.

Володька став розбиратися. Склав штани — рубець до рубця — й поклав високо в голови. Потім піджак. А тоді прикрив своє вбрання кашкетом і, влягаючись, буркнув, що Арсен сам надійде.

Мати покляла руку на його плече. Її рука лежала довго, і він ніяк не міг заснути. Замість подушки сіно, замість ковдри стара гунька. Йому не було мультко — душно під материною рукою. Не приймаючи руки з його плеча, схилившись над ним, вона сказала:

— Ти ж будеш розумний завтра.

Володька мовчав. Думав про свідчення в кишені. Папірець легше було показати Дмитрові Петровичу, ніж не признатися. Але він поборов себе.

— Будь розумний, сину.

Йому хотілося крикнути: сам знаю, що робити. Вбивати Клипаченка не збираюся. І його знову потягнуло на сміх. Згадалося, як засміявся і як Арсен утікав од його сміху.

— Будь розумний, дитино.

Він підкулив під себе ноги. Сіно зворушилося, а йому здалося, що зашелестів у головах у кишені папірець. Володька зітхнув. «А, що той папірець? Що мені Арсен? Я про себе мушу думати. Тепер — заснути».

— Спи, — сказала мати й погладила йому плече.

Люся не спала. Проробивши в лахмані дірку, вона у півночі побачила кострубатий силует Левенчихи, яка дивилася в розчинені двері. Коли почувла Володьчине, що Арсен хоче вбити Всеволода, їй це здалося теж смішним. Убити? Як?! Певно, Володька все це вигадав. Але де Арсен?

Левенчиха дивилася в розчинені двері — смутна й журлива.

Люся бачила: голова в неї наче кам'яна, і хустина теж кам'яна, і плечі й груди наче з каменю. Люсі не було видно, куди Левенчиха дивилася й що бачила, який світ відчинявся перед нею з комірною горища. Пішов Володька за Арсеном, його мати відразу спровадила її на горище, вкрила, обняла, і Люсі стало тепло. Вони перекинулися словами — добре чи ні зробив Дмитро Петрович, що пішов здаватися. Левенчиха не сказала, що добре. І Люся не знала, чи добре. Вкрившись з головою, очікуючи хлопця, вона роздумувала над цим. Її думки почалися з Всеволода. Їй завжди хотілося, щоб він був мужній. І вона думала, що він у неї мужній. До сьогодні. Вона йшла до нього, такого, на побачення у в'язницю, їй ніщо не було страшне. А сьогоднішній день, яким він почався і яким скінчився, перекинув і перетрусив її. Ні, вона наче побувала в огні, згоріла й, на диво, залишилася жити. Нащо? Вона ще цього не знала. Але знала, що вже не та, не така, яка була, товчучись під в'язницею. Її знеславлено. Всеволод провокатор. Він — юда. Запродує Дмитра Петровича. А отже, і її теж. Чи не через нього її знеславлено? Чому так пізно взнала, який він? І їй хотілося, щоб про це знали всі. Дмитро Петрович пішов здаватися. Він завтра стане на суді. Всеволод цього не сподівається. Нехай Дмитро Петрович розкаже, хто такий Всеволод, і нехай усі почують. Вона теж піде на суд. Добре Дмитро Петрович зробив, що сам пішов. Він що не робить, усе добре.

Володьчина мати кинула довгий погляд у її бік, тоді ще довший на Володьку й нишком підвелася. Сіно не шелестуло й не заскрипіла драбина, коли вона спускалася з горища.

Володька спав.

Люся висмикнулася з-під лахмана і сіла на Левенчишине місце. У розчинені двері заглядала пізня нічна година. Їй у припухлі

очі глянуло синє й глибоке, хлюпнуло холодком у тепле обличчя, тремко обняло за плечі. І лилося на неї зоряними й срібломісячними дорогами. Вона відчула себе маленькою, піби в матері на руках, яких не пам'ятала. Забулася, де й що з нею. Не було видно землі. Й не хотілося землі,— високий і тихий сон на шляху до далеких світів.

Так було одну мить. Там, з високості зірвалася зірка. Довгий хвіст чорний черкнув по небу, сятаючи долу. Наче зламався сірник: дух горілого, пах сірки — аж зашкварчало. Ніби лизнула язиком щось дуже гірке. Ще дивилася на небо: віз викотився, і димло стирчало вгору,— а та зірка зірвалася з-під його коліс, мовби він роз'їхав її, подумала і, ворухнувшись, збагнула, що в неї все болить.

Володька, перекинувшись навznak, захропів. Його хропіння підитовхнуло її. Люся посунулась і, держачись за одвірок, глянула в один бік, у другий. Червонястий місяць стояв збоку, косуючи на комору. Ні Володьчиної матері, ні Арсена. Тітка Домаха пішла по нього й сама не верталася.

Люсі ще не дуже вірилося, що Арсен хоче вбити Всеволода. Де запропастилися він і Левенчиха?

Ноги наче не її, але вона поставила спочатку праву на шпальбу, потім ліву й кволо спустилася з горища.

Було прохолодно й тихо. Куток спав.

Вона знала цей куток, його стежки ще з тих пір, як Дмитро Петрович квартирував у Чернег.

Постоявши на подвір'ї, рушила садом, присідаючи й приглядаючись. Трава в росі й розкарячкуваті яблуні.

Вибралася край саду. Пішла край городів. Ніде нікого. І що ближче було до садиби Чернег, то її все дужче проймала думка, що Арсен таки може зважитися вбити Всеволода. І нащо Дмитро Петрович дав Арсенові револьвер?

Зайшовши з городів, Люся підкралася до хати. Через висаджені вікна сіялося мерехтіння зір. Перехилившись через вікна, обдивлялася темні кутки. Покликала: «Арсене!». Ніхто не обізався. Зайшла з другого вікна — темні кутки. Не було Арсена і в розчиненій стодолі.

Її охопив ляк і нетерпіння — почуття, якого вона досі не знала. Де ж тітка Домаха? А може, вони зійшлися й радяться, як ліпше вчинити вбивство? Хто ту Левенчиху збагне?

Руїнище — хата без вікон, темна стодола, сплюндроване двоорище,— все, що вона бачила, по чому ходила, переконувало її:

Арсен буде стріляти. А що йому залишається? Він може пуститися на все.

«Знайти його». Люся пробігла садом, стала над шелюгами.

Спали горби, і над ними перемовлялися зорі.

Де ж його шукати?

Якщо він зважиться, то що з того буде?

І їй здалося, а через секунду вона вже впевнена, що все, що з нею сьогодні скоїлося, недаром. Може, вона опинилася тут саме для того, щоб уберегти Арсена. Його треба вберегти. З усіх, кого вона знала, він став найближчий, бо зважився на таке, на що ніхто зважитись не міг. Їй зовсім не було шкода Всеволода. Всеволод заслужив на смерть. Але якимось іншим робом. Нехай його смерть не коштує смерті ще комусь.

Долини, виповнені імлюю, німіли.

Люся не хотіла признати вбивства за правду. Бо найбільша правда, якою їй хотілося жити і якої вона навчилася, була в тій зоряній ночі, серед якої стояла. Хіба не її, ту правду, написав Гете на стіні мисливського будиночка, з якого бачив:

Über allen Gipfeln
ist Ruh¹.

Це вона носила в собі. Але гору брало усвідомлення про той страшний світ, у якому жилося: завойовники й завойовані, і, щоб вижити, свої душать своїх.

Як же стояти й мовчати під зорями!

Дійшовши до шелюгів, вона покликала:

— Арсене!

З цвинтаря озвалася луна.

Потім вона побачила Левенчиху, яка йшла городами.

— Я скрізь шукаю, а його нема,— сказала.— І що він собі надумав, той Арсен?

XVIII

Луїза відкинула плед і зводилася з канапки. Свенціцький устав раніше неї й не знав, чого вона захоче. Осмикнула плаття, закинула коси, мовчки пішла й сіла за стіл. А він стояв у себе в кабінеті, наче на аудієнції. І стоячи подумав: «Ми ніби в ков-

¹ Над усіма верхів'ями гір.
Спокій. (З нім.)

чезі. Ну, так, пливемо без сну в нашому державному будинку, тільки в ньому нема по парі чистих і по парі нечистих — нас двоє». (Наймичка в рахубу не йшла).

— Сідай,— сказала Луїза.

Слідчий-суддя сів збоку стола на край кріселка, як сідали перед ним його клієнти-хлопи, й держав між колінами капшук з ключами. Сидіти було незручно. Щоб ноги не слизькалися, втримував їх руками й згорбився.

В кабінеті не світилося. Не світилося і в покоях, крім маленької лампки в передпокої. Наймичка вернулася й куняла ждучи. На перший постук вона повинна бути на ногах. Але ніякого постуку не було.

Очі Свенціцької пильнували телефон — коробку з корбочкою, а Свенціцький дивився собі під ноги. Він не побіг шукати Владека. Був певен: не пропаде й нічого собі не заподіє. Переспить у куцах, ну й що з того? Лють на Владека вгамовувалася. Спочити б і собі. Ніч, тиша, а завтра гарячий день. А може, завтра — це вже сьогодні? Він не знав, котра година. І коли сидів на кананці в головах жінки, і тут, на краю кріселка, боячись порушити тишу, йому здавалося, що чує, як росте його борода, дрітка й колюча.

— Подай плед.

Він підхопився й миттю подав плед.

Жінка накинула його собі на плечі.

Він не сідав, чекав, може, їй ще чогось треба. Наче мишка, що визирає з нірки, так подивився на неї. А вона, стягнувши кінці пледа на груди, сиділа, незрушна, неприступна: голова, шия, плечі — якась списовидна у темряві. Знав, що і нижча, ніж він, і тонка, із самих костей, а почувався перед нею малим і недорікою. Вона мала право голосу, а він мовчав, і йому здавалося, що чує, як росте його борода. І зиркнувши на неї, наче мишка, думав: за сина всім горло перегризе. Що то наша, польська кров.

Сів, коли махнула рукою, показавши на кріселко.

А їй справді не було нічого дорожчого за сина. Пильнуючи телефон і нічого іншого не бачачи, своїм мовчанням ніби казала Свенціцькому: нащо твоє урядування, нащо масток? Що те урядування, масток, коли нема сина. Йй уявлявся він, її Владек, учень сьомого класу, відчайдуха-харцер, а не бельбас. Білоголовий, худий, костистий, як і вона. Подумаєш, крав плаща. А може, він зовсім не крав, а хотів пожартувати?

«Нехай-но його не знайдуть або нехай на ньому буде хоч одна подряпинка, я покину тебе»,— думала про Свенціцького.

Він сидів: був у її волі. Йому більше не спадало на гадку, що син зганьбив його, родину, все те, заради чого вони живуть. Бачив страждання дружини і страждав сам, прощаючи сина. Тільки б він знайшовся, вигородить. Владзю!..

Від їхнього мовчання тиша ставала кригою.

Телефон задзвонив раптово, й здалося, що щось пенькло. Луїза сама зняла трубку. Плед розкрилився й посунувся з її плечей.

— Мені не добра ніч потрібна, а Владек,— крикнула.

По телефону сказано, що Владека шукають і що в нагальній справі потрібен слідчий-суддя. Телефонував комендант поліції.

Свенціцька затупотіла ногами.

— Де він може бути? Де? Не знаєте? А що ви знаєте? З-під землі, з-під води! Чуєте!..

Викричалася й ткнула чоловікові трубку.

— Поліцію послано? — спитався він. Йому відповіли: так і почали передавати повідомлення.— Що? — гукнув він голосніше, ніж кричала Свенціцька. Вона злякалася його крику й вхопилася руками за стіл. Свенціцький злетів із кріселка, відштовхнувши його ногою. Держав трубку сторчаком, не слухаючи. В ній потріскувало, щось пояснювали. Але він не хотів слухати.

— Що? — спиталася Луїза.

— Прийшов,— сказав він.

— Владек? Чому ж той комендант мені відразу не сказав?

Свенціцький кинув трубку на важельки.

— Який там Владек... Гордієнко!

Засвітилося в кабінеті, в покоях. Свенціцький бігав, одягавсь, а Свенціцька стояла на зіжмаканому пледі.

— Я пішов.

— А я?

— Сиди.

Півсонна, мов сновида, наймичка скніла в передпокої. Свенціцький пройшов повз неї, залишив за собою розчинені двері одні, другі, й вона не знала, зачиняти їх чи ні.

Він квапився. Збіг і погнав з веранди, доріжкою. Аж за залізною хвірткою, на хіднику, розпрямився й ступив твердим кроком. Тут він був слідчим. Суддею. Плечі ніби поширшали, голова сиділа міцно, і в помахах рук грала сила. Так було завжди, так було й тепер: рвався на службу і молодів. На службі він — верховода.

Мури костьолу й тюрми — чорні. І за тими мурами — теж чорно. А на поліції світилося. Електрика була з кожного вікна, висвічуючи акації, ніби підпалюючи густе підкроння, і дрібне зелене листя золотіло, мов нанизані копійки. Йому ні разу не доводилося бачити, щоб світло виробляло таке з листям акації, — монетна фабрика. Ото все, що буде заплачено йому й коменданту поліції за голову Гордієнка: сам прийшов. Коли він почув по телефону, що Гордієнко прийшов, його наче пронизало електрострумом. Крикнув: «Що?» — і не міг отямитися. Якби комендант поліції сповістив щось недобре про Владека, сприйняв би це спокійніше і врівноваженіше. Хотілося гукати: «Чого він прийшов? Чого?!.» І те запитання гнало його в поліцію.

Ступив на дощаті сходи, і електрика кинула від його постави тінь, довгу, через увесь провулок: ноги на сходах поліційного відділку, а голова підпирала мур в'язниці.

Світло різонуло йому в очі. Виструнчений вартовий віддав честь, стукнувши підборами й взявши до плеча карабін.

— Що за фейерверк? — спитався. — Погасити!

Його кроки відлунювали довгим коридором, і за собою він почув тріск вимикачів.

Двері оперативників, слідчих з обох боків коридора відчинені, й звідти у коридор падало світло. Поліцаї повитикали свої голови, і вартовий, вимкнувши електрику в коридорі, показував їм на мигах, щоб гасили світло.

Комендант нервово вигулькнув з приймальні назустріч Свенціцькому. Він, очевидно, помив свою кучеряву голову, і вона кучерявилася ще дужче. Чуб не держався купи, розпатлався й вилискував.

Спочатку в коридорі, а потім і в кімнатах світло погасло.

Світилося в приймальні й у кабінеті коменданта.

Свенціцький, нічого не кажучи, рушив прямо на коменданта. Комендант оступився. Слідчий-суддя сам вимкнув люстру в приймальні, потім у кабінеті. Жевріла тільки настільна лампа під зеленим абажуром.

Комендант стояв у дверях, а Свенціцький сів у фотель.

— Влаштували фейерверк і голову сушите?

Комендант пригладив чуприну. По службі вони були ніби рівні й незалежні, але таки порядкував Свенціцький — ветеран, залужений бойовик.

— Зачиніть двері.

Комендант зачинив двері, нерішуче наближався до Свенціць-

кого. Років три, як йому всміхнулося обняти посаду керівника поліційного відділка. За таку коротку практику не траплялося, щоб державний злочинець добровільно здався. Коли йому сповістили, що капрал з експедиційного загону привіз Гордієнка з Волиці, не повірив. Але було саме так. Він подумав, що народився під щасливою зіркою. Його мрії спалахнули наче пожежа. І він бачив на своїх плечах нові погони і підвищення по службі. Посадив Гордієнка в підвал — камеру попереднього ув'язнення, поставив варту, скликав увесь свій штат, крім тих поліцаїв, які шукали Владека, дав знати про новину слідчому-судді й адвокату Юліану Гуслисту в готель, бо Гордієнко хотів з ними говорити. Свенціцький прийшов і своїм зверхництвом осадив шал коменданта.

Настільна лампа кидала вузьку смугу світла. Слідчий-суддя виклав на полірований столик свої руки. Світло падало йому на руки, й вони були зеленаво-землистими, ніби в мерця. Він ворухнув руками, зчепив пальці за пальці. Комендант подумав: «Живі».

— Де він? — спитався Свенціцький, зчеплюючи ще дужче пальці за пальці.

— В камері.

Свенціцький мовчав. Його лиса голова була подібна до надувного м'яча, який ось-ось підскочить. Із сивих, навислих брів спадав морок.

— Хто б міг подумати? — зачав комендант.— Тут суд, а тут така удача. Сам, ну, сам, як кажуть...

— Удача?! — обірвав Свенціцький.

Від його голосу комендантові здалося, що голова слідчого-судді підлигнула чи не до стелі, а зчеплені пальці хруснули. Але він далі думав своє:

— Аякже,— сказав.— І знаєте, той Гордієнко дуже хоче з вами балакати. Він весь у білому, в полотняному.

— Балакати? Хоче? — риторично запитав Свенціцький і сам відповів: — Пізно.

Комендант почувався ні в тих ні в сих,— зовсім спантелечився. Густий чуб розвихрювався, ставав дибки, й він його не пригладжував.

— Відкладати відкритий процес немислимо. Він відбудеться,— сказав Свенціцький.

Комендант прикусив язик, слухаючи. Лиса голова слідчого-судді наче побронзовіла й поблискувала.

— Не розумієте. Тоді послухайте, я розкажу вам билицю. Мій батько, дрібний шляхтич, нічого так не любив, як полювати лисиць. Правда, за все своє життя він жодної лисиці не вбив. Щойно починався сезон, він наготовив: рушниця, патронташ, ніж. Лисиці, пам'ятаю, норували під сосною за мочарами. Мій батько прилаштовувався на сухому горбочку в осоці. Стрілець з нього був неабиякий: підкидав угору кашкета й влучав з першого пострілу. А з лисицями йому не щастило. Був я малий, він ходив. Виріс, він ходив. Але ні одної лисиці так і не приніс. У вирішальну мить відбувалася одна й та ж оказія: замість того, щоб застрілити лисицю, слизькався, падав і вивихав собі ногу. Пригадую, я вже вчився у вищих школах. Він пішов на полювання, а вернувся, шкутильгаючи, підпираючись дубельтівкою. Я до нього, відібрав дубельтівку, він завис на моєму плечі й каже: «Двадцять років висліджую лисицю, і кожного разу, як тільки висліджу, вона, рижка, прилягає до землі, я прицілююся з коліна, слизькаюся... І все з одного й того ж горбочка! А то що за холера ясна?» — Свенціцький оповів билицю й не спускав своїх очей з коменданта.— Двадцять літ мій батько слизькався з одного й того ж горбочка із-за рудої лисиці. Його полювання кінчалося костоправом. Я давно забув про свої студентські реферати, а цю бувалицю пам'ятаю завжди. Не те що за двадцять років, ні разу в житті я не ковзався і не посковзнуся. Ніяка лисиця, прилягаючи до землі, мене не одурила й не одурить. Ясно?

— Ясно-то ясно, але що робити?

— Не розбалакувати з Гордієнком, вирядити в староство. Поліціанта і — своїм ходом. Обов'язково через міст.

Комендант ніби щось зачинав розуміти й запитав:

— Коли?

— Через півгодини.

— Вести мостом?

— Поцілуємося з Гордієнком на мості.

— Уб'єте? А як же ми його судитимемо... мертвого?

— А хіба він для нас живий? Він мертвий для нас і для нашої держави. І нам з вами з нього, живого, ніякої користі. За його голову ні шеляга. Сам з'явився. А клопоту? Готовий процес, стільки старань і собаці під хвіст? Ні.

— Але ж усі знають.

— Хто?

— Стрільці експедиційного корпусу, на постерунку.

— Ще?

— Ви й навіть адвокат. Той Гордієнко наполягав, щоб сповістити і вас, і адвоката.

— Стрільці експедиційного корпусу, постерунок... Напороли гарячки. Де Гуслистий?

— Можє, вже й тут.

— Давайте його сюди.

Свенціцький сидів, як гора, а високий комендант поліції побіг, наче цуцик.

Гуслистий увійшов вільно й незалежно. Усміхнено привітався — не зняв капелюха. Стояв у кабінеті: на лиці іронія, а сам наче свіжий огірок. Був переконаний, що тепер з процесом пропало, що процес відкладеться, і він матиме час добре підготуватися. Вчорашня репетиція, з'ясовується, ще не генеральна.

Свенціцький мовчав, чекав, що говоритиме адвокат. І Юліан Гуслистий відважно, наполегливо сказав:

— Я хочу бачити громадянина Гордієнка. Така, здається, його воля.

— А ви не побачитесь,— відповів Свенціцький.

— Чому?

— А тому. До процесу ви готові?

— Про який процес може бути мова,— проспівав адвокат, розвів руками, подивився на коменданта, який стояв завмерши, хмикнув, наче питаючи, чи слідчий-суддя при своєму розумі. І в той же час почув:

— Процес буде. Це ваш, до речі, перший політичний процес. З нього або почнеться ваша кар'єра, або її не буде.

— Я нічого не розумію.

— А що тут розуміти. Ми судитимемо Гордієнка й тоді, коли він стане трупом.

— Як? Мертвого?

— Навіть і мертвого. Вам полегша, зручніше захищати хлопів. Усю вину на Гордієнка. Мертві сорому не мають — засвідчують ваші ж літописи.

— Я не допущу.

— Допустиш! — сказав Свенціцький, перейшовши на «ти». — Або процес іде своїм ходом, або кінець твоєму адвокатству. Раз і назавжди. Ми це вміємо.

Юліан Гуслистий в'янув на очах. Капелюх ніби став завеликий, і не тільки голова, сам він тонує у ньому. А в голові завертілося: мертві сраму не мають. Він промимрив:

— Робити... Що ж робити?..

Свенціцький підводився з фотелю. Пальці обох рук сілетені. Вставала гора.

XIX

Дмитро Петрович не протестував, коли його повели в камеру попереднього ув'язнення, власне, у лъох з тильного боку того ж поліційного будинища. Двері, сходи, знову двері. Земляна долівка, вогкі цементні стіни й цілковита темрява. Буцигарня. Йому згадалося, давно, після першого арешту, вийшовши на волю, він написав статтю про в'язничні умови політичних арештантів. Її смисл неабиякий, мовляв, російського царату нема, а нововідроджений польський уряд запаковує, кого хоче, в ті ж старі, царського часу, тюрми, не переймаючись, чи це карні злочинці, чи політичні в'язні. Яка ж різниця? Замість стражника — поліцай. Статтю надрукувала львівська демократична газета, яку сконфікували, а йому знову загрожував арешт. І потім, скільки разів його не брали, слідчі неодмінно нагадували давню статтю, відбиток якої навічно зберігався в його досьє. («Стражники вам більше до вподоби, ніж поліція?»)

Ще з порога йому вдарило в обличчя карболкою. Згодом відчув, що їдь карболки змішана ще з їддю хлору. Дезинфекція, наче проти чуми.

Старий арештант, він перш за все гукнув: «Хто тут є?» У відповідь обізвалися вогкі цементні стіни його ж голосом: хо-хо... Нікого не було. Готуючись до відкритого процесу, поліція, певно, зосередила на ньому всі свої сили.

Він сподівався, що сидіти йому тут недовго, — а тому стояв коло дверей. Дихав у дубові двері, перехрещені й оббиті залізними штабами, не так відчувалася їдь карболки й хлору.

І подумав: шлях через кордон уперся в ковані двері. Але він прогнав цю думку-жаль. Знав, на що зважився: спинити процес, узяти все на себе, визволити Семена й Гната. Був переконаний — так буде. Зараз його покличуть, прийде слідчий-суддя, адвокат, і він їм скаже: «Судіть мене!» Але його не кликано. І Дмитро Петрович згадував, як він прийшов на шкільний майдан, викликав улана-підхорунжого і як той нізащо не хотів повірити, що Дмитро Петрович Гордієнко є саме той Дмитро, син Петра Гордієнка, вчитель, якого мають завтра заочно судити відкритим судом. На майдані втихли гулі вояків. Усі повітрішували очі.

Виведено Касю, і вона, тицяючи пальцями, казала: «Правда, присяйбо, правда. То він, він... Я його по Крем'янці знаю», — божкала й хрестилася. Проте не зважувалася назвати його в очі якось осоружно, проклинаючи, але в її божканню і в словах: «То він, він...» — були і зненависть, і ляк, ніби побачила живого чорта. Хустина з'їхала набік, патли впали на одне око, друге світилося, наче в циклопа; її трусила лихоманка. Стрільці відіпхнули її. Улан-підхорунжий заходився складати протокол першого допиту, але вийшло коротке донесення: такий-то з'явився з повинною і готовий стати на суд.

Його повезли підводою. Капрал і рядовик. Шлях серед полів. Пахли жита, і стелився польовий гомін, влітаючись у стукіт воза, в цокання копит. І десь крикнула сполохана перепелиця.

Але чому його не кличуть?

Комendanт поліції, якому його здано, був надто збуджений, нервував. Звертаючись до нього, ніяковів і, високий, витягувався ще дужче та все усміхався й усміхався. Його чуприна метлялася й вихрилася. Не міг дати їй ладу. Він порадив, щоб комендант накинув кашкета. Але той, ніяковіючи, сказав, що забув кашкета дома, бо так біг сюди. Торкнувся Дмитра Петровича рукою: справді, він, а не мана стоїть перед ним. І знов усміхнувся.

З глибини льоху тягнуло холодом. Той холод брав за плечі.

Одягнений по-літньому, Дмитро Петрович обернувся плечима до дверей. Крім їді карболки й хлору, мовби ніякого повітря не було, воно не доходило через люки, які неодмінно повинні були бути десь збоку.

Тупий, наступальний холод, карболка й хлор не давали думати, але він думав, що їм, воякам експедиційного корпусу, Касі, комендантові — нікому це не може прийти до тямку, щоб державний політичний злочинець добровільно просився на суд. Звиклі ловити, ув'язнювати, знищувати, вони не могли мислити по-іншому. Так буде мислити й слідчий-суддя. А що подумас адвокат — Юліан Гуслистый?

Йому думалось про Люсю, про Арсена й Володьку, про Дома-ху — про них усіх. Але найтепліші думки не могли зігріти.

Чому ж не кличуть?

Стукати в двері, вимагати не мало сенсу. Ніхто не почув.

Він втратив терпіння думати про будь-що одне й довго. З небуття сплигло таке, що ніколи не згадувалося. Вечірня година — там, на степовій Полтавщині. І він малий. Батько з матір'ю снопи зносять, ставлять у копи, а він слухає перепелиць і стрибає на

їхній голос: «Спать підем». Його нині везли возом, і теж десь крикнула сполохана перепелиця. Її крик почувся йому зовсім по-іншому: «Пропадем». У крикові птахів люди чують те, що в них на душі.

Дмитро Петрович одслонився від дверей: хотілося зігрітися. Треба побігати, бо зацапієш. Всі арештанти так зогріваються.

І в цей час почувся гук, потім хода і гарчання ключа.

Блиснуло світло батарейки і наказ:

— Нагору.

Через кілька хвилин стояв у кабінеті коменданта. Комендант сидів за столом, рішучий і войовничий. Він, здавалося, зовсім не помітив, що його ввели. Кивнув пальцем, підкликав вартового. Вартовий пішов до стола, рубаючи крок. Комендант подав йому пакет. Вартовий заховав його в нагрудну кишеню мундира й рубаним кроком вернувся, став у дверях. Тоді комендант звернувся до Гордієнка:

— Зараз вас поведуть у староство. Своім ходом. Карети нема, і я прошу за це вибачити.

Дмитро Петрович сказав:

— Я хотів зустрітися з слідчим-суддею, з адвокатом. Я на-полягаю.

— Такий наказ,— відрубав комендант. Тепер він не усміхався. Коло рота різкі крески. Підвівся, заклав за спину руки й задер голову.

Вартовий розчинив двері, крутнувся і, взявши карабін напереваги, спрямував довгий багнет на Дмитра Петровича.

— Я протестую!

З'явився ще один поліцай.

— Руки,— скомандував вартовий.

Зап'ястя рук стиснули кільця наручників.

Все це було виконано раптово й чітко, за задалегідь виробленим задумом. Його повели.

Через провулок, повз в'язницю. Тією самою стежкою, на якій Люся бачила схід сонця. Так ближче на тракт. Через міст і трактом.

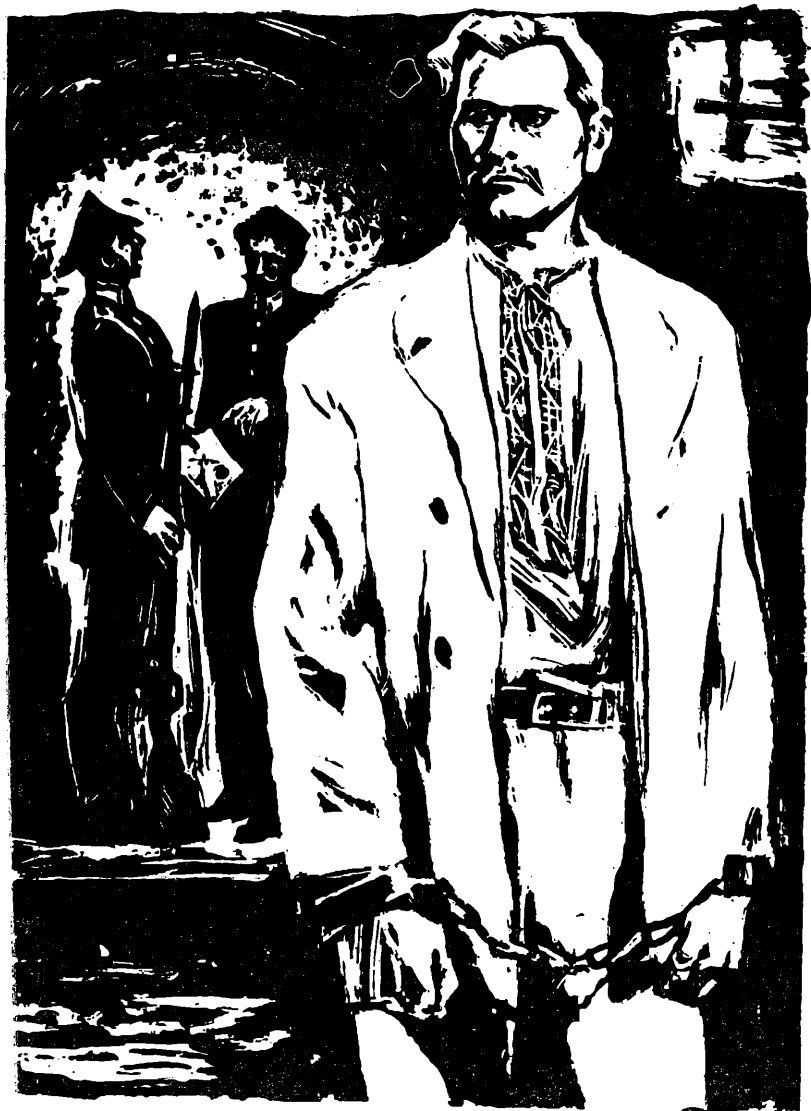
Дмитро Петрович оглянувся на стежці.

— Не оглядатися,— пригрозив поліцай.

— Чоловіче, я не для того силоміць здався, щоб утікати.

— Мовчати.

Стежка звела їх униз, на брук. Тут поліцай оглянувся позад себе, по боках і перепитав:

— Ти справді здався чи брешеш?

— Собака бреше, чоловіче.

Вони йшли один від одного на віддалі п'яти кроків.

— А мені казано...

Вони ступили на міст, і поліцай не встиг докінчити, що йому було сказано. З протилежного боку мосту крикнуто: «Стій!» Поліцай не встиг клацнути затвором, почувся постріл, і Дмитро Петрович спіткнувся на мості. Поліцай клацнув затвором, але в цей час другий постріл повалив і його.

Мостом затупотіло, і Свенціцький подав наказ:

— Обох у річку.

XX

Семен Чернега ледь встиг заснути, як його розбудили. Прокинувшись, побачив освітлену камеру, дозорця й подумав, що справді проспав. Дозорець матюкався й казав: «Розіспався, аж запах. Я найнявся тебе будити, чи що, стерво ти коростяве? Стукаю, валю, як з гармати, а він хропе, аж заливається — паровик! Панком — діло!» — і замірявся вдарити ключами по голові. Семен не боронився: брешеш, не вдариш, — на прилюдний суд не виведуть із синцями. Дозорець лютував, але знав, що не сміє зачепити арештанта й пальцем. За подряпину на обличчі, за мале каліцтво його так дряпонуть, так скалічать, що гавкне. Готувати арештанта на суд — це не те, що спроваджувати на допит. На допит — можна очі вибити, руки й ноги поскручувати: нічого не буде. А на суд, та ще на відкритий, — інструкція. Єдине, на що міг спромогтися, — лютувати. Дзеленчав над своєю головою, потрясаючи ключами. Матюкався на двох мовах — польській і українській: «Пся крєв!..» — скреготнув зубами й хряснув ключами об своє коліно.

— Тихіше, — сказав Семен, встаючи. — Коліно трісне.

Дозорець вибалушився, наче індик, забачивши червоне, і засінався, наче індик. У горлі йому клекотіло.

Семен одягнувся, застелив ліжко, підправив коца.

— Марш! Марш!

Ключі дзвонили, як дзвін.

Коридор мовби тунель. Його ведено туди, де на самісінькому початку у дротяному плетиві на стелі ледве жевріла лампка. Жовте світло підилося ніби з щідилки. Із сталевого чорного прут-

тя, на якому мідний орел,— брамні двері. Широкі й високі, а в них вузькі й низькі дверцята. Перед ними сидів, схилившись на тумбочку, вартовий. Він куняв. Семенів дозорець гаркнув на нього. Вартовий відкинувся, пошкріб потилицю.

— Стереже... Тобі паністарою¹ — черінь товкти, а не стерегти.

— А ти гонишся, як макогін у макітрі,— відпекнувся вартовий і випустив їх у передпокій в'язниці.

Звернули направо. За шпильастими зводами знову коридор. Долівка з кахлі, стіни з кахлі. Повно електрики. Все біле. І жодного вікна.

Дозорець увів його в білі двері, сказав: «Сідай», — а сам вийшов.

Семен сів у перукарське крісло. Не подивився в довге люстро, який він. Чекав. Світла було дуже багато. Воно вибирало очі, засліплюючи. Те й знав, що то заплющував їх, то розплющував, але ніяк не міг звикнути. Перукар, він же й лазник, не з'являвся. «Мабуть, ще дуже рано, мабуть, ще північ»,— подумав Семен. Різке світло не дало думати. І він не думав, яким буде процес, який винесуть вирок. Це тільки завдало б жалю. В голові плуталася всяка нікчемність: той дозорець, що його збудив, справді подібний до макогона. Голова велика, як у дурнуватою, а все, що вниз, ніби стесане. Перукар-лазник не приходив. Вони, певно, навмисне засвітили багато світла, щоб вибрало очі?

Перукар-лазник таки прийшов. Був у білому й мовчазний, ніби смерть. Цяхкали ножиці. Тинькотіла машинка. Раптом покинув стригти й забрався. І хід у нього тихий, котячий.

Семен і цього разу не подивився на себе в люстро. Він уже здогадався, знав: йому дали спати годину й не більше. Тепер будуть стригти, голити, мити — санобробка перед судом. І все це тягтиметься довго, нудно, аж поки не посадять у карету й не повезуть на суд. Їм треба, щоб арештант був на суді чистий, але вкрай виморений, щоб йому не хотілося говорити самому, ні слухати інших, щоб він до всього збайдужів і хотів одного — спати.

Але за довгі місяці слідства спати вночі відвиклося. Вночі — допити. А о шостій ранку — на погах. Режим є режим. Смердюча юшка — і на роботу. Він замішував цемент, тесав камінь, підносив цеглу на електровні. З Гнатом ні разу не бачились. Сиділи

¹ Паністара — зад.

по різних камерах. Чув, ніби Гната возили бити камінь. Арештантська праця — найдешевша. Їхнє слідство тягнулося, щоб продовжити дармову працю. Скінчилося, а на спочинок ні хвилини. До чого дійшло: на цвинтарі вимахали пам'ятник. Що воно й кому, невідомо. За білим покривалом. А він садив навколо готові квіти, посплав жовтим піском. Пам'ятник на цвинтарі і то арештантська праця.

Якби менше світла, здрімнулося б.

А той перукар-лазник, мабуть, теж не може витримати великого світла: поцяхкав і втік.

Згодом він вернувся, підстриг, і знову його довго не було. Потім прийшов з мильницею. Голив, як на пожежу. Показав на мигах, залишати вуса чи ні. Семен відповів на мигах, щоб не залишав. Перукар-лазник, скінчивши голити, заховав бритву собі в кишеню, став за крісло й обома долонями поляскав його по лицях.

Відразу в лазню. Бігом. Там — кам'яний ослін і сиди, в чому мати народила.

Світла не менше. Тільки воно холодне. З морозом. Раніше на ослоні й хвилинки на перепочинок — під душ. А тепер чекай, кулій. Може, Гнат під душем? Холод наступав і стискував. Здавалося: проміння електролампочок, наче стріли гострі, протинають наскрізь. Сидів на кам'яному ослоні й держав у руці маленький шматок гливого смердючого мила — змилочок.

Нарешті душ. Гарячий. Окріп. А потім холодний. Лід.

І знову сидів на ослоні. Чекав на білизну.

Введено Гната. Гнат запустив собі вуса, і Семен не впізнав його. Гнат привітався. Дозорець крикнув: «Мовчати»,— але Гнат встиг сказати одне слово: «Кліпаченко». «Гнида він»,— подумав про Кліпаченка Семен.

Коли одягнувся і його повели, він помітив, що під шпильастими звездами вже не світилося. Наступив ранок. І дозорець був інший, не той, макогонистий.

Думав звернути в брамні, з жовтим орлом на прутті, двері, але туди заказано. Його вивели на подвір'я, і він побачив фургон.

Безсонну ніч, усі дні й ночі, довгі, змарновані, здалось, покинув за собою в тюрмі й, стоячи на в'язничному подвір'ї, дивився: світає. Його не заганяли у фургон. Світало згори, з неба, бо мури світанку не пускали. Спадав, розсіювався сивий ріденький туманець, небо прояснювалося. Під його ногами блищала мокра бру-

ківка. З роси. Він стояв у своїх домашніх чоботях, у сукняних синіх штаних і піджаку, а не в грубому брезенті-дерюзі, й, розстебнувши комірець сорочки, поправивши на голові ремінний кашкет, дивився в небо, як воно височіє й височіє. Звідси не видно, чи сходить сонце. Але він угадував, що воно сходить, і йому хотілося жити.

— Прогулюйся!

Семен оглянувся: молоденький дозорець у новенькому мундирчику, в жовтих ременях держав в обох руках карабін. Чи то від синього мундирчика, чи з недосипу його обличчя теж було синювате й мізерне. Він пожалів дозорця, хотів навіть йому щось сказати ласкаве, але молоденький дозорець штовхнув його дулом карабіна в плечі. Жаль до нього відразу пропав. Семен пішов по бруку, за в'язничний сквер, де за високим живоplotом був невеличкий плац, на якому прогулювалися арештанти й бавилися в гімнастику наглядачі.

Дозорець став посередині плацу, а Семен, заклавши руки за спину, мав право ходити колом.

Він і пішов колом. Під ногами не цемент, не камінь, а земля. І йому легко ступалося по землі в домашніх чоботях, і коло за колом пішло його життя: весна в літо, літо в осінь, осінь у зиму, як він жив насправді — мужик. У тюрмі не жилося — капарство. Воскресав, коли давали побачення з Арсеном.

Напровесні:

— Корову годуй, а про коні забудь. Посій ячмінь, гречку, горох. Посади картоплю, на спілку. Вівса не треба. Гній щоб на город.

По весні:

— Все зробив, як ви казали, тату.

— Доці йшли?

— Йшли і йдуть. Росте, як з води.

— Господарюй і вчись. Материну могилу обклав? Я повернуся, доведу до ладу.

Більше побачень не дали. І, йдучи колом, він тягнув за собою думки, які не можна було передати Арсенові. Якби був письменний, написав би, передав би пару слів. А так ті думки були з ним, завжди коло серця: «Мені вже під сорок. Знав першу світову хлопчаком, а громадянську півпарубком. Добре затамив: хто б не прийшов, не скаже — на, а дай. Те «дай» виписане шомполами, нагаями й припечатане прикладами — німецькими, польськими, якими завгодно. Втихомирилося. Побралися ми з твоєю

матір'ю та й ну порпатися в землі. А коли Свенціцький захотів вирівняти собі масив, приєднати рівні мужицькі поля по обидва боки шляху, а нас відігнати, настав кінець. І був би кінець, якби не Гордієнко.

Я не вірив. Але ми виграли. Тоді задзвонило мені думкою: треба йти в інший, високий світ, набиратися розуму й вертатися до землі. Як Гордієнко. Куди б не пішов, що б не робив, а та думка дзвонить великодніми дзвонами. А як тобі Гордієнко дав книжку, і ти прочитав мені про мене, про нас усіх, то я дивився на вас, як на святих. Сказали — Шевченко. Я зробив рамочку й повісив на стіні його портрет, як образ. Треба робити, що він каже, а не будемо, всі пропадем. Тобі я сказав: учись. І не боявся його святкувати. Казав усім: святкуймо. А коли нашу маму за його пісню погнали на постерунок, а потім вона померла, ні, не дзвонили великодні дзвони, — похорон. Я стояв на цвинтарі й думав: ударюся головою об землю, нехай вона розколеться і нехай не буде землі. Але коли приплентався з цвинтаря й ми посідали за стіл, я подивився на стіну й побачив: моя мука в мені, а його — на всю хагу. І я сказав йому: Степка вмерла за тебе. Я теж хочу за тебе вмерти. Віддаю тобі сина.

А потім почалися лови за Гордієнком. Більшовиць. Я застріг коні. Повезу, не дам поліції. Нехай переходить кордон, нехай розкаже всім, як ми живемо, й нехай вертається. З Україною. Щоб ми були одне тіло і один дух. Вільні й побратані. Не вийшло. Я попав у тюрму. Але я міцний, вернуся. Одне мене гнітить, чом не всі, хто йде по науку, стають людьми? Чому вони гниди? Міняють свою мову, турчаться, басурманяються для панства великого, для лакомства нещасного, як у старій пісні. Нехай їх ім'я пропаде!»

Він ходив колом. Кременний, вузлуватий. В'язниця його ще не зовсім висмоктала. Ще більше посивів. І брови посивіли. Обличчя негарне, як і в Арсена. Немолоде, широкі і мало округлі вилиці, довгий гачкуватий ніс, різко й холодно окреслений рот. Очі дивилися прямо, ледве зблискуючи, і десь там, у їхній бездонній глибині, палав невиситимий вогонь, який не давав їм погаснути. Здавалося, що від того вогню посивіли його брови. Він не звик тримати руки за спиною. Довгі й важкі, вони хотіли роботи. Ніс їх без діла, і вони гнули його до землі. Він ступав, як кінь, осідланий і загнuzданий.

— Здоров, Семене.

Семен спинився. Дозорець кричав не спинятися й не пере-

мовлятися. Інший дозорець теж кричав. Але Семен спинився, скинув кашкета.

— Добрий день, Гнате.

Гнат ішов до нього, і Семен вернувся. І вони дивилися один на одного, наче діти. Гнат покусував чорний, опущений вус, і Семен бачив, що в його очах стояла сльоза.

Дозорці кинулися й не дали їм зійтися. Але Семен спитався:

— А твої, Гнате, бджоли, видно, наносили меду?

— Ти думаєш, був взяток, Семене?

Одного повернули в один бік, другого в інший: мовчати!

— Могли б і помовчати, якщо не дозволяють. Дядьки!..

Вони повернули голови на той голос і, стоячи на різних боках, побачили Всеволода Клипаченка. Його теж пущено на прогулянку. В галстучку, без кашкета.

— Якби з тобою дозволили балакати, я б і тоді слова тобі не сказав, — гукнув Семен.

Гнат подивився на Семена. Їхні очі зустрілися, й вони засміялися.

XXI

Сонячний промінь пробився між ділів і впав Арсенові на груди. Червона плямка повільно повзла по білій пазусі. Його ноги в мерві а руки під головою. Лежав навзнаки. Червона плямка пройшла по грудях, по горлі. Вона тремтіла. Але Арсен не прокидався. Не прокинувся, коли плямка дотягнулася до рота. Одна його рука висмикнулася з-під голови: він провів долонею по губах і поклав на них пальці. Червона плямка лягла йому на пальці й пішла по них, по носі, розпливаючись по обличчі. А потім залила повіки. Він обома руками витирив її, прокинувся й сів. І сонячний промінь упав йому до ніг.

Підперся руками й дивився наперед себе — на тонке червоне проміння. Воно пробивалося, сіялося крізь найменшу шпарину і, ламаючись, миготіло і вигравало в темній і порожній клуні.

Він вийшов на подвір'я. Було рано.

Арсен думав одне, а його руки робили інше. Він думав про вчорашній вечір, про те, що сказав Володьці, й про те, як тітка Домаха й Люся шукали його: чув їхні голоси. А його руки чистили, розрівнюючи штани, витрушували піджак, витирали черевки. Не треба було признаватись Володьці. Вийшов сміх.

Мабуть, тітка Домаха й Люся, не знайшовши його, теж посміялися й заснули. Він тому й не обізвався до них, щоб вони не сміялися. Тому й не пішов до них на горище. А Володька ще не раз посміється над ним, згадуючи вчорашній вечір. Таке бевкнути. Його руки тремтіли. Він дивився, як пальці дріботять, ковзаючи по кашкеті, чистячи його, й думав, що такі руки не до зброї. Як його пальці, потенькувало й серце, стискаючись і б'ючись у грудях. Йому було страшно. Сонце виглянуло з-за рогу стодоли і знайшло його на подвір'ї. Воно світило і сплюндрованій хаті, і сплюндрованому дворищу. Золотий сніг упав у висаджене вікно, а під вікном зблиснуло оскілля. Він згадав, як мати малим держала його у вікні, як вони вдвох дивилися на сонце і як він ловив його. Так вже ніколи не буде. А тепер сонце ловило його. Там, у стодолі, й тут, на дворі.

На схиленому в огорожі паколі висів піджак. Він повісив кашкета, пішов до криниці й умився. Втирався сорочкою, і йому хотілося, щоб прийшла тітка Домаха, щоб забрала до себе. А ще було б ліпше, якби прийшов батько й сказав, що ніякого суду не буде, і вони взялися б за сокири, за молотки. Його руки вміють молотком... Зірвав з пакола піджак, кинув на голову кашкета й присадив ту думку. Черевики чисті. Тупі носки трохи посвітли. І штани чисті, навіть не дуже зім'яті. А на піджаку всі гудзики блищать.

Хата стояла — сліпа жебращка, і їй світило сонце.

Пішов у клуню. Піджак розстебнутий. Сонце світило в пазуху. І йому думалося: такого недільного дня зібратися б і піти з хлопцями на луки, в ліс. А його руки висмикнули з-під мерви паган. Семизарядний. Ще вчора вийняв його з дула й переходив тут. Не дивлячись на нього, застромив за пояс, під сорочку. Грів холодну сталь своїм тілом і швидко застібався, застібаючи не тільки ту одну, а всі думки, які обступали його. Серце ще більше стиснулося. Застебнув і його.

На порозі стояла Левенчиха.

— Добре, що встав. Іди снідати. Я вже навідувалася. Ти спав.

— Ідїть, я наздожену.

— Пукавку ти закопав, правда?

Арсен подумав і сказав:

— Закопав.

— Діло. Як перебудемо цей день, то ще проживемо. Той Гордієнко, може, й зарадить нам.

— Ідїть, я наздожену.

Левенчиха швидко подалася через сад, а він стояв на току.

З долини, із села на Вихрове Поле їхала підвода. Арсен наслухав: торохтіли колеса. Потім чулося погейкування й скрипіння коліс в узвозі — під гору.

Він вийшов на подвір'я.

Підвода, розвернувшись, спинилася у воротах. Візниця дивився на коней і батогом показав на нього. І поліцай, який сидів поряд з візницею, гукнув:

— Чернега? На віз.

Арсен підійшов.

Спинилися коло Левенців. Забрали Володьку.

Тепер Арсен не мав часу думати: коні рвонули, колеса закрутилися, і за курявою стояли Левенчиха й Люся.

Чув — дзвін падав на село. Візниця, пустивши коней, перехрестився. Поліцай розсміявся. А дзвін гув, і село прилягло до горбів.

Вулицею, провулками гарцювали кіннотники. Зганяли людей. Побряк зброї, висвист нагаїв і полиск очей з-під кашкетів, припнутих пасочками до підборідь.

Їхню підводу спинено. Поліцай повів Арсена й Володьку на шкільний плац: купка люду розступилася.

Володька й Арсен дивилися на фургон під школою.

В кінці плацу, під шкільним садком — довгий стіл, столики, лави. Їх посадили на останню лаву. Арсен склав руки собі на живіт, а Володька держався за лаву. Плац вирував: заходили люди, лунали команди.

— Боїшся? — спитався Арсен.

Володька наче зсохся: ноги, мов патики, ремісницький стрій обвис, обцав. Арсен взявся за козирок його каргуза, підняв угору й сказав:

— Не спи.

— Добре, що ти стріляти передумав. Усіх поперелякував.

— Мовчи.

Оддалік перед ними росла людська стіна, і перед нею походжали поліцаї.

Судові чиновники порядкували коло довгого столу.

Приведено Всеволода Клипаченка. Він сів коло Володьки, не помічаючи Арсена.

— Швидше б починали, — сказав.

Володька не обізвався, і новий учитель, ні разу не глянувши на плац, вперся поглядом у фургон.

Привезли ще свідків, і Арсен посунувся на край лави.

Людська стіна випнулася підковою. Він побачив і Левенчиху і Люсю. У натовпі, наче сірники в пачці.

Із школи, з-за фургона вийшло двоє в мантиях: прокурор і адвокат. Арсен спочатку не впізнав Юліана Гуслистого, такий він став поважний. Прокурор пішов на своє місце по один бік столу, а Юліан Гуслистий повз свідків. Прокурор запитав його, де ж ваша преса. Він відказав, що їхав сюди разом із Свенціцьким, що журналісти — народ ненадійний, може, прийдуть, а може, ні, й, ввічливо кланяючись, вітався з кожним із свідків, даруючи кожному свою усмішку — одну на всіх. Він сів за свій столик навпроти столика прокурора.

Повели арештантів. Два поліцаї — посередині Чернега. Два поліцаї — посередині Левенець.

Втихло. І було чути: хитнулася людська стіна. І було чути кінське хропіння за тією стіною.

Арсен піднявся й дивився на батька. Батько примружив очі. Його сиві брови ворушилися. Він вийшов з темного фургона, наче з-під землі, і його сліпило сонце. Арсенове підборіддя сіпнулося. Батько побачив його. І батькові очі заблищали. Низький, наближаючись, він побільшувався, ніби виростав із землі до неба.

Піднявся й Володька. Його батько, високий, з вусами, йшов сутулячись, з Володьчиних очей капнула сльоза.

Поліцай просичав сідати, і Всеволод Клипаченко потягнув Володьку за рукав.

Арсен сів. У його очах коливалося сиве й чорне. Нестямився: з'явився Свенціцький у супроводі двох членів суду. Члени суду перемовлялися, що буде гарний день, і Свенціцький одповів, чому б і ні. В широкій мантиї, він закалатав дзвоником. Усі встали, і Арсен мусив теж встати. Він подумав, Дмитро Петрович нічим не допоможе: його нема. Спробував оглянутись, але почув над своїм вухом: «Тихо!» І перед ним, і позаду нього — поліція.

Свенціцький проголошував преамбулу процесу. Його голос то зривався, то знову набирав сили. Кожне слово страхало, він квапився: його Владек так і не прийшов додому, і поліція його не знайшла. Арсен і слухав, і ні. Вчора на відкритті пам'ятника Яремі Вишневецькому Свенціцький страхав. І нині, як і вчора: «Щоб на лікарство не залишилось!..» За плечима поліцейських Арсенові не було видно судді. Понад усіма головами стирчав квадратненький чудернацький чіпець. А вчора Свенціцький хизу-

вався у військовому. І Арсен думав: не треба було вчора йти на ту дефіляду, не треба було марширувати коло того пам'ятника, віддаючи йому честь: він же не той придуркуватий, що вибігав учора перед колоною й погукував: «Нехай живе!..» Голос Свенціцького не зривався, гримів: демократія... конституція... свобода... Потім Арсен почув слово «комуніст». Суддя вимовляв його з такою люттю, наче казав: пекло. Потім він казав, що суд має право судити тих, кого на процесі нема. А ще потім Арсен почув про Дмитра Петровича. Вбивця. Агент. Боявся, щоб судили заочно. Ніби здався, а потім злякався і втікав. Пристрілили. Смертю героя загинув поліцай...

Арсен не бачив, як суддя махнув довгим рукавом — показав на лаву підсудних: ось хто винен. Не чув, як Свенціцький погрожував, що на цьому суді заговорять мертві. Арсен не чув нічого. Поліцейські плечі заслонили світ. В обох скронях швидко-швидко забилися живчики. Ногам і рукам стало холодно, а грудям і голові гаряче.

Суддя скінчив.

Церемонія присяги. Допити.

Арсен виклав руки на коліна, дивився на свої руки. Хотів їх підняти, але вони — як не його. Нігті посиніли. Шкіра побілела як крейда. Він подумав, що ніколи нічого тими руками не зможе робити. Силкувався поворухнути хоча б одним пальцем. Пальці закоцюрбли. І він знову дивився на свої руки, помічаючи, що пальці теж синіють.

— Яке право, такий і суд, — почув батькове.

— Я не винен, — почув дядькове Гнатове.

Арсен підіймав голову, але, крім поліцаїв, нічого не було видно. Поліцаї стали і коло столу суддів, і коло лави свідків, а лаву підсудних оточено живим колоном. Тільки там, перед самими суддями — вільно.

Прокурор зажадав викликати свідка Всеволода Клипаченка.

Арсен дивився на свої руки, дивуючись, що пальці почали ворушитися, що вони ожили.

Лава хитнулася — Всеволод Клипаченко зірвався стрибом і пригладжував свою руду чуприну.

Арсен подивився знизу йому в обличчя, зеленкувате, наче місяць. І ластовиння — плями на місяці. Володька сидів і тихо плакав.

Поліцаї потиснулися, роблячи коридор.

Впоравшись із рудою чуприною, Всеволод підсмикнув борти

піджака, ступив стрибом у живий коридор. Ще крок — порівнявся з Арсеном, і тоді упав постріл.

Стало тихо-тихо: на коротку мить все принишло.

Юрма — люди німо височіли.

Люсю стиснуло, піднесло, і вона дивилася з людської гущі: поліцаї пригнулися, вершники поприхилялися, судді закам'янили, і перед ними, заточуючись, падав Всеволод.

Люся побачила старого Чернегу. Він обернувся обличчям до Арсена, і Арсен зірвав зі своєї голови кашкета. Вони дивилися один на одного — батько і син.

ДРУГИЙ...

I

Їхали верхи — сиділи на високих сідлах. Кони чули сталь стремен і кусали вудила. Стриміли сосни, і під соснами крутилась дорога. А ніч була темна, як ліс, і ліс невидний, як ніч.

Дорога м'яка, нев'їжджена, встелена глицею. Кони ступали рівно і легко.

Арсен лизнув свої сухі губи й подумав: «Як соснова кора». Терпкий і гіркий присмак. Губи стиснулись, паче злиплись живицею, язик став шорстким. Захотілося напиться води. Роздмухнулися ніздрі, вдихаючи вистояне в соснах повітря. Воно було чисте, легке й дуже сухе. Звужені очі Арсена звужилися ще дужче. Чув: кінь тонко пряде вухами. А очі промацували лісову дорогу, сосни й куці на заворотах, темряву під верховіттям. У руці повід, друга — на автоматі.

Володька їхав поряд, нога до ноги. Його кінь гарячіший, і він придержував його. Пухкі Володьчині губи теж пошерхли, і він їх полизував, щоб не потріскались. Від довгої їзди у вухах стояв вітер. Очі дивилися вперед, косуючи вбік. Йому було добре, що у вухах вітер, звук жити вночі. І його не хилило на сон. Любив тишу, коли все кругом спить, а його очі панують. Тоді здавався собі сильним: у тілі грали м'язи.

Хруснула гілка.

— Чорт,— сказав Володька й дав коню шпори. Кінь, мовби розуміючи свою вину, що наступив на гілку, ступав по струнці, тихо ставлячи копита.

Арсен повів оком на Володьку, і Володька знову пришпорив коня, одночасно стримуючи його. Тепер кінь не знав, чого від нього хочуть. Він захріп, перепередив Арсена, пішов навкіс, при-сідаючи.

— Стерво,— видавив Володька.— Тобі свої дороги мало?

— Тихіше, ласкавіше... І пусти його,— сказав Арсен, приса-джуючи свого.

Роз'їхавшись, вони рушили далі. І разом з ними їхали де-рева — ліс.

«Усе на світі — з так і ні,— думав Арсен,— кінь і вершник, день і ніч, земля і небо. І одне без другого не буває».

А Володька, змовчавши Арсенові, перебирав його слова: «Ти-хіше, ласкавіше... І пусти його». Тихіше! Ласкавіше — кінь чорт. Пусти його — він стерво. І Володька міцно сидів у сідлі, стре-мена й коліна облягали коневі боки, повіддя в кулаці.

«Два кінці однієї палки,— снувалося Арсенові: — одне одного заперечує і цим стверджує себе, виявляючи свою силу».

Володька сердився і на коня, і на Арсена. Але чому він одра-зу не відтяв Арсенові. «Тихіше, ласкавіше... І пусти його». Свого, бач, не пускає. Володька блимнув, наче стрельнув на Арсена, як той держить і коня, й автомата; сильніше затис повіддя, руку поклав на автомата, і автомат відважував йому шию.

«Може, й ми з Володькою теж з так і ні?» — міркувалось Арсенові. Глянув на Володьку — вершник, сидить наче вилитий. Зросли по-сусідству, разом вчилися, разом каралися в колонії, тож разом і тепер. Чи хотів би він іншого товариша?

«Добре, що я не відтяв Арсенові»,— подумав Володька. Зпов була тиша, і її стверджували кінські копита, легко ступаючи по глухий дорозі, встеленій глицею. Можна тихіше й ласкавіше, але пускати — ні.

Їх було двоє. Нечутний скрип сідел, сталь стремен у нозі, сталь зброї в руці. І погойдувалися в сідлах двоє, а над ними стояла в облозі ніч. І високо над головою, верхами лісу йшов гомін, якого вони не чули.

Здавалося: стовбуристі сосни мчали й мчали поперед них — ліс не мав краю. А потім сосни росли з дубками, далі самі дуби — під ними ще темніше. Дуби замальовували ніч.

«Через дурне, а мало не погиркалися з Арсеном,— вів своє Володька.— Хіба я сам не знаю, як своїм конем правити?» Йому дуже не хотілось їхати в цю дорогу. За лісом, за полями Волиця. Звичайно, кортить побачити матір, батька, з'явитися перед ними.

Але з якої нагоди? Пусте й пісне: у Волиці треба забрати припаси, які старий Чернега заготовив на зиму. Володька пам'ятав, як він скипів і образився. Хіба в загоні нема кому виконати таке пусте й пісне? Він же з розвідгрупи, розвідник. Хіба це не образа? А до всього — марудне воно діло — партизанський провіант. Валандайся. Тут треба вміти поєднати людей, щоб вони все знесли, не боячись ні німців, ні чорта. І хоч це вже зробив старий Чернега, хоч їм залишається тільки супроводжувати підводу, але Володьці не хотілося. Любив появитися там, де його найменше чекають, вистежити, вивідати, а потім у бій. Зненацька й навально. А Арсенові хоч би що: провізія то й провізія. І слова не сказав. От тобі й командир розвідгрупи. «Єсть!» — виструнчився, відкозиряв. І вони мають тепер їхати, щоб потім супроводжувати підводу. Вй! Тпрр!

Арсенові хотілось побачитися з батьком. Вони не бачились давно, з того дня, коли Арсен пішов у ліс. Батько ні разу не переказував про себе, жив, щось робив і от — зібрав провіант. Арсен не знав, чи хтось наказував це робити, чи батько сам викликався. Осінь, впаде сніг, а на зимових партизанських постоях гриби не родять.

Спустившись із Крем'янецьких гір, вони їхали лісом, і Арсен весь час думав про батька. І ця дорога була дорога додому. Її хотілося швидше подолати. Але раніше як досвітком вони не доберуться. В голову лізла всячина.

Через ліс гнала дорога, і тією дорогою гнали думки, хотіли дому, теплої хати.

Дуби великі й чорні. Мішма пішла осичина, береза. Ліс мовби порідшав. Осичина й береза скидали листя.

Арсеновим думкам стало якось беззахисно, і вони, журні, опали, як листя.

Він не дуже любив своє кочівниче партизанське життя, але знав — іншого в нього не могло бути, і тому його треба любити. Йому здавалося, що в регулярній армії ліпше: там ворог перед тобою, а тут ти в зашморзі. Там — фронт, за фронтом тил. Тут фронт і тил разом. Тут часто потрапляєш у таку передрачку, коли ти і генерал, і рядовий в одній особі. Тут не комусь, тобі самому треба все зважувати, і від твого розуму й мужності залежить носити голову чи ні.

Зачалися рідні місця — лісова долина. Сюди ходилося по гриби. Йому і його думкам стало тепліше.

Світ — любов і ненависть. Нема любові без ненависті й нема

ненависті без любові. Любити свою землю — ненавидіти її ворогів. Це найвища правда. Якщо схилиєшся перед окупантами, братаєшся й рідниєшся з ними, прислужуючи, ти шкурник і боягуз. Замість серця — у грудях камінець безчестя.

Він радів, що його батько не зламався, що його ніщо не зігнуло. Вони набалакаються. В них буде час — цілий день.

Вигулькнули з долини. На завороті мав бути копець. Арсен припинив коня й побачив кіпця. А потім мав бути узвіз, а в узвозі калюжа. Була й калюжа. І Арсен згадував себе малим.

— Арсене, ліс кінчився.

— Починаються поля.

— Треба обережніше.

Небо наче розвиднялося. Горби налягали на горби.

Вершники підвели голови: над ними миготіли дві зірки — одна велика, друга мала.

II

Тут усе було своє. З цієї дороги, з цих горбатих полів, з цього цвинтаря, що забовванів унизу, колись починалося пізнання світу. Вони це пам'ятали! І їхали до початку світу — своєї основи. Кожен закрут дороги, кожен горбочок нагадував про те, що минуло: збитий об камінь палець, пастухівські пригоди, чвари, ігри — щось дрібне, яке, здавалось, забулося, але, бач, ожило. Спускалися вони, і цвинтар дихнув забутим, отим, від чого колись тремтілося, — першим відчуттям великого страху перед доцільністю людського життя й смерті. Питання, на яке, зрештою, тоді, як і тепер, відповідалося: ой, чи пан, чи пропав... А глибокий яр знову явив холод таємничості, яку вони розгадували колись, але не могли б розгадати й тепер: той терновий кущ над яром — неопалима купина. І як тоді, так і тепер ця таємничість спливала словами: на купині, під осокою — піснею. Але чи справді тепер, як і тоді? Ні. Тоді, ой, чи пан, чи пропав, і той, на купині, під осокою, були сторонні, давні, були й не були, але серце боліло, а тепер ними були самі вони. Прийшла пора, і вони досішли до них.

Спішилися і шелягами вели коней за повіддя, і ті дихали їм у плечі.

Арсен зігнувся, вирвав чубець пирію і ніс його в руці. Літо було спекотливе, осінь суха — вся трава вигоріла. А пирій не вигорів.

Зупинилися перед садами. Арсен піде до свого дому, Володька до свого, поховають сідла, коней заведуть у хліві і, якщо буде спокійно, пробудуть день.

А ввечері треба вирушати.

— Дай коневі їсти і нашій його, — сказав Арсен.

Володька змовчав, подумавши: знову ти мені з своїм тихіше, ласкавіше... Він потягнув коня, повів за собою попід садами.

Арсен постояв і ступив у сад.

Він ішов стежкою. Кінь схилив під яблунями голову.

На яблунях ще було повно листя, але було його вже й на стежці, під ногами. Воно шерехтіло.

Кінь, схилиючи голову, не пряв вухами, ступав безпечно, як втомлена людина, й не почував найменшої тривоги. Арсен довівся йому.

Спроквола вони дійшли до стодоли й стали на розі. Звідси було видно подвір'я, хату й криницю.

Гавкнув і затявся собака. Не на їхньому подвір'ї, на сусідах: Володька, певно, дістався додому. З тих пір, як улани застрілили собаку, Чернеги іншого не заводили.

Арсен стояв перед своїм подвір'ям — на краю світу. Звідси вийшов. Держав у руці чубець пирію. Тільки тепер помітив, що вихопив його з піщаною землею, з коренем.

У саду, зірвавшись, гупнуло яблуко.

Вікна в хаті темні. Батько ніби мав його чекати. Але, чекаючи, мабуть, здрімнув. Арсенові не хотілося його будити. В селі, мабуть, спокійно, бо якби ні, то Володька відразу примчав би сюди. Якби тільки що не так, то вони б відбивалися вдвох. На кутку і далі селом мовчать собаки, не кукурайкне півень. Тихо і рано. Кажуть, що тепер півні не піють — бояться.

Арсен стояв, і йому хотілося стояти, — слухав досвіток. Ніколи не буває така голосна тиша, як тоді, коли ніч збирається розминатися з днем. Спадає густа темрява, і спиняється найменший вітер. Не зашумить дерево. Не шелесне суха бадиллина. Не махне крилом нічна птиця й не прошмигне миша. Земля залягає в останньому сні. І від землі до неба стоїть та особлива, надвисока, надширока й наддалека тиша, в якій чуєш самого себе і бачиш своє життя з того дня, коли прийшов до тямку, аж по сьогодні. Здається, що стоїш і не стоїш, і відчуваєш, як ти навічно поєднаний з землею, з травою, з деревом, з каменем, — з усім, що є в ній і живе на ній. Здається, здійсмаєшся і летиш кудись, і хочеться бути скрізь і всім, перевтілюючись у дивнім леті. І до

Болю усвідомлюєш, що жити тільки раз. І що ти, і що ніхто не живе двічі.

Він дивився на хатній поріг.

Осінь не п'янить хмелем пахоців. Вона має свій солод. Звіт-рили весна й літо, давши плід. З полів, з городу, із саду віє дим-ком, трішки гірким, трішки терпким — смак старого вина.

Арсен держав у руці чубець пирію — свої весни і зими. Він пах землею, її соками і зеленим. Арсен розтер стебельце пучкою, щоб ліпше відчуті пахощі зеленого, живого. І коли дихнув, у ду-ші піднялося щось щемке, розпросторилося на всі груди, залило їх. А в горлі стояв кулак. І в очах блиснули сльози. А одна, ве-лика, скотилася і впала на землю.

У саду знов гупнуло яблуко.

Кінь підвів голову.

Арсен подумав, що треба дати пирії коневі. Обібрав пальця-ми землю, розгнуздав коня, але передумав, узяв чубець трави і нащось запахнув його в кишеню кітеля. Він не знав, навіщо так зробив. Це сталося мимо його волі, так собі, без ніякої причини. Він застібнув кишеню на гудзик і погладив коня.

Пора йти до хати, стукати у вікно й будити батька. Але він барився, дивлячись на поріг. Сюди, до цього порога зійшлися те-пер всі шляхи. Але він про це не думав. Минуле не поставало перед ним цільне й зв'язане: якісь уривки, наче недоказана фра-за. То йому уявлялося: приходить із ремісничого, а на порозі — мати. Вона його ніколи вже не зустріне. І ці картини, уривчасті й німі, здавалися кадрами з якогось фільму, який він бачив, але забув. Та ось навіщось вони пригадалися, лізуть у голову. І все да тому порозі, ніби він те й робив, що завжди стояв на ньому. Таки стояв. Описля того пострілу у Всеволода Клипаченка, якого не вбив, а поранив, — колонія для неповнолітніх злочинців. Про-сидів недовго — літо. Восени панська Польща впала. Упали всі її тюрми. Воля — червоні стяги. Перед кожним містом, перед кожним селом поставлено брами й уквітчано прапорами. Осінь, а як весна. Та й червоніла ж калина!

Воля, возз'єднання — справдилось.

Сталося те, чого хотів, чим жив Дмитро Петрович Гордієнко. Збруч, який роз'єднував, тепер єднав навіки. Настав сподіваний час творити без панів нове життя.

Він заквапився додому. Поїздом з Підляшшя. Кіньми і пішки. Всі шляхи, всі оболоні повні людей. То був час великої радості.

А він добирався додому. Тут, на порозі, став і передихнув. Хата ще не була хатою, як покинув її без вікон, так вона й стояла. У ній чулося цюкання сокири. Він так і думав, що батько вже дома. Батько сидів не на Підляшші, під Львовом. Йому було ближче. Вони до зими так-сяк підправили хату. І він знову ходив по науку, в те ж ремісничче, яке стало школою механізації. Закінчити не довелося: війна — нова окупація. Рік. Ще один. А на третій — у ліс. І знову він стояв на порозі. Куди не йшов чи звідки не вертався, стояв на порозі.

Ще гупнуло яблуко. Тиша розкололася, але відразу зійшлася докупи.

Арсен прив'язав коня до вишні й ступив на подвір'я. Він ступив печотно, йдучи по спорищу. Йому здавалося, що він дуже довго простояв з конем. Але ще не дніло, темрява не розходилася. Він глянув на небо. На ньому не видно тих двох зірок, більшої й малої, які вони з Володькою побачили, вибравшись з лісу. Десь далеко на селі кукурікнув півень. Арсен зупинився. Півень кукурікнув — дзьобнув темряву і замовк. Та ось він озвався вдруге, голосніше. І та велика тиша, яка стояла досі, не могла втриматися. Далекий півень розбудив ближчих. Закукурікало ближче, потім ще ближче, — від хати й до хати, із села на куток, а потім назад. Піяли півні, клювали ранок.

Хатні двері відчинилися, й на порозі став батько. Він був одягнений і в чоботях. Чекав.

Арсен не встиг озватися: батько помітив його. Зійшов з порога, ступав широко, на повний крок, але твердо, не кваплячись.

Арсен скинув кашкета.

Батько теж зняв кашкета і подав руку. Він ще ніколи не скидав перед ним кашкета й не подавав руки.

— Ти сам?

— Ні.

— З Володькою чи ще хтось?

— З ним.

— Пішов до себе?

— Пішов.

— Нехай іде. У нас спокійно. Йди до хати. Бери і їж, що на столі. Обоє кіньми?

— Обоє.

— Добре, бо Гната мобілізували з кіньми.

— Ви спрягаєтеся?

— Мусимо.

— Мого коня треба запорати.

— Сам запораю. А ти йди.

Батько не став з ним більше балакати, сягнуто рушив до жоня й заговорив з конем:

— Кось-коось... ах ти...

Арсен став на поріг — заступив двері. Хотілося послухати півнів, але півні переспівали. В нього не було відчуття, що приїхав з лісу, що й тут може чатувати смерть, яка чатує скрізь. Так ніби вернувся з якоїсь роботи. Там він паробився, а тут сісти б за стіл. Та вже почекає батька, щоб разом. Батько розсідлував коня, закоськуючи. І кінь його слухався. Батько ще нівроку, міцний оцвеньочок. І йому раділося, що він не зістарівся, не став дідом. Рука в нього міцна й жилава, голос не тремкий. З ним легко було б за плугом, за косою. А на Арсенових грудях висів автомат з кривим ріжком. Коло одного боку кольт, коло другого в патронташі ріжки. За поясом, на животі, дві реберчасті груші — лимонки.

Зачало дніти. Ще навколо темно, а над головою прояснюється, пливе синє, щоб стати голубим. Так береться на досвіток тільки на порозі батьківської хати. Звідси починається ранок. Звідси ранок веде день.

III

Мати не дала Володьці постояти, спровадила з подвір'я. У них сусіди з обох боків, а не як у Чернег — з одного. Володька не встиг запитати, де батько, й пішов до ганку. Ганок на високих сходах, вилитих із цементу: батько приробив уже після в'язниці. Навпомацки йшов через сіни. Знайшов клямку, але клямка була нова, не та, що він звик її відчиняти, натискаючи великим пальцем, зігнута ручка, яка гнула донизу. Він замонявся, поки відчинив двері, а коли відчинив, дивувався, звідки взялася ця клямка? Йому захотілося черкнути сірника, побачити цю клямку, чи вона мідна, чи сталевна? Руків'я слизькалося в руці. Клямка відчиняла й зачиняла двері без скрипу.

Опинившись у світлиці, Володька не став роздягатися. Його очі знали, де що стоїть. Але, здається, й у світлиці все попереставлювано. Єдине, що було таким же, — фіранки на трьох вікнах. Ці фіранки пошила й обробила Люся, живучи з матір'ю, поки не повернулися вони з батьком.

Вбувшись, зірко бачачи в темряві, Володька пройшовся до столу, обернувся: праворуч, де стояла скриня, тепер висока, під саму стелю шафа, під вікнами, де тяглася лава, тепер крісла. Він одхитнувся, взявся рукою за бильце крісла, не гнуге, з грубих дощок, міцне і важке, однією рукою ледве підняв. І ці крісла, і цю шафу, мабуть, батько сам зробив. Колись міг збити тільки рамки до вулика, а тепер — столяр. Володька заглянув у ванькир. Туди раніше не було дверей: заслона, а тепер двері на дві половинки. Новий мисник. Ліжко з високими бильцями. Таке саме стояло й у світлиці. Живуть... — подумав Володька, але не зло, з якимось запалом. Коли заскочив експедиційний загін, перевернув хату на клуню. Все було спацифіковано. Через той дурний Арсенів постріл Свенціцький нікого не пожалів. Що не доконали улани, те він доконав. І мати з Люсею мусили жити в пустці.

А де тепер Свенціцький? Де його могутність слідчого-судді? Пропав, наче булька на воді. Та ще як пропав! І стоячи у своїй хаті, зиркаючи на обнову, Володька згадав, як саме пропав Свенціцький. Йшла Червона Армія, Свенціцький спровадив жінку і сина подалі з кресів¹, а сам сховався тут, за шляхом, у маєтку. Йому здавалося, що «шляхетне моцне військо польське» прийде на поміч. Не прийшло. Наймити-батраки з маєтку повтікали. Залишився сторож Мусій. Свенціцький з ним викопав бункер. У свинарні. Зверху свині, а під ними пан слідчий-суддя. Так боявся суду, що волів пересидіти під свиньми. Годував Мусій свиней, відчиняв люк і спускав на мотузці їдло панові. Та ось стали ділити маєток. Поставили свою варту. Зняли Мусія із сторожа. Мусій жив якийсь час у маєтку, бо де йому було дітися. Він, Володька, саме стояв на варті й застукав Мусія, коли той олівничі прошмигнув у свинарню. Не злякав, не відігнав його, дав взяти в руки граблі, пробрати гній і відкрити люк. А коли Мусій схилювся над люком і покликав Свенціцького, ухопив його за карк. Старий упав на коліна. Збіглася варта. Принесли ліхтарню. Неглибокий і тісний бункер, в якому можна було сидіти й прилягти, незащальований, полискував під ліхтарнею, як чорна брудна криниця. Прорвало гноївку — залило багном Свенціцького. Мусій клявся, що він не винен, що три дні й три ночі не міг доступитися до свинарні, й благав помилування. Його не чіпали. Він перейшов жити в церковну сторожку й кожної неділі чи свя-

¹ Креси — окраїни.

та розповідав парафіянам, яка-то буває за гріхи страшна смерть. Таке бачити — побувати й на страшному суді, і в пеклі.

У Володьчиному спогаді не було зловтіхи, але коли Свенціцький судив їх, хіба не хотів усіх потопити?

Мати ввійшла через ванькир. «Виходить, з сіней у ванькир теж проробили двері»,— подумав Володька й спитав матір:

— Мусій ще живе?

— Живе. А нащо він тобі?

— Згадалося... Свенціцький...

— Ти ліпше про його синка спитай.

— А що, об'явився?

— Шуцман! — і мати стала оповідати те, що він знав і чого не знав,— як люди поділили землю, так і сіяли. На маєтку довго була колгоспна бригада. Розпалася. Та це знаєш. А з цього літа об'явився молодий Свенціцький. Усе, що люди насіяли, наказав вижати, скосити. До зернини забрав. Ціле літо робили йому задурно. І тепер половину полів засіяли, а половина — під ярину. А оце тиждень тому, чи що, пустив хтось півня. Бо такі допекло. Люди насіяли, а він не те що зерна, соломинки не дав. І думаєш — своїм оце знову засіяв? Людським. У нас забрав три мішки, а батько мусив ще й сіяти. А що він виробляв опісля пожежі! Знаю, каже, чиїх рук діло, я знаю, хто в партизанці!.. Збивався той Владек на зиму окопатися з шуцманами в своєму маєтку. Тепер йому нема де. Отаке-то.

Домаха стояла коло мисника. Взяла з мисника сірники, й вони заторохкотіли.

Володька переступив у ванькир і помахом руки давав знак, щоб не світила.

— Я лампадку. Фіранка, і вікно у сад. Лампадки зовсім не видно. Як же ти їстимеш?

— До вуха не понесу. Хочете, світить.

Мати забралася на ліжку. Черкнув сірник. Спочатку світла було багато, і вона загулила його долонями, а тоді зайнявся у лампадці гнотик, який жеврів у кутку, перед образом.

Володька побачив превелику, як церковна кадьлиця, лампадку, підвішену на ланцюжках,— теж, певно, батькова робота. Війна накидала гілз, от і лампадка.

— Не бійся. Скидай із себе залізо, а то обвішався,— сказала мати. Спустилася з ліжка.— Я вже встигла перескочити до Семена. Зараз він вартує. Поставлю тобі їсти, і я піду. Та й у селі

є кому переказати, якби якась притичина. Сідло в сіні. Коневі всипала вівса.

— Я не боюся,— відказав Володька, оступаючись, даючи їй дорогу до печі.

Домаха запнута вовняною хустиною. У вовняному светрі. Запаска широка й довга, довша від спідниці. В усьому самотканому й боса. Тепер усі ходять у своєму. Ще Володька помітив, що мати помізерніла, стала худіша. На її голові поменшало кіс, а обличчя почорніло.

— Де ж батько?

— Ти не питаєшся, я мовчу. Думала, що знаєш.

Зніяковів, що аж тепер запитав про батька.

Мати сказала:

— Біда. Повіз контингент, а Клипаченко, той недобиток, і арештував його. Не те що арештував, мобілізував.

— Як?

— А так, щоб возити його, поліціяку, по селах. Батько мовчить, але я знаю, він йому каже: твій син у партизанці, ти мене й вози, коли мені треба, на глухі села. Раз твій син у партизанці, то лісовики тебе не зачеплять. А з тобою й мені безпечно. Не перший раз таке. Клипаченко, знаєш, комендант поліції.

— Ну, ми з ним ще здибаємося.

Домаха нічого на те не сказала, вийняла з печі борщ, насипала в миску.

— Ставте тут,— сказав їй, показуючи на мисник.

Борщ парував, і вона доказувала:

— От батько й возить того недобитка, як пурица, по селах, ночує в замку з кіньми. Семен наставляв: та нехай покине коней, воза і втікає, бо довозиться, що буде без голови. А батько тягне своєї: коней шкода. Та й один кінь не наш, Семенів. Воно, як подумати, шкода коней. А ти що скажеш?

Володька мовчав.

Мати стояла перед ним, держачи руки під запаскою. Він не пам'ятав, щоб вона будь-коли питалася його, як і що він думає. До цього вона завжди думала сама.

На ньому заскрипіли ремені.

— Ми як наскочили на комендатуру, не питалися, хто свій, хто чужий.

— Усіх побили?

— Ви ще питаєте.

Йому було і прикро, і гірко, що згадав про розгром комен-

датури. В тому бою він поведився не дуже сміливо, і про це знав Арсен.

Та хіба міг признатися матері?

— І після того наскоку ти оце приїхав?

— Аякже,— відказав Володька. Хоч поліцейську комендатуру їхній загін розгромив місяць тому, але в нього вихопилося «аякже». Він не усвідомлював, чому так випалив. Це не була брехня. Він ходив у розвідку, потім був у засаді, потім нападав, але й неповна правда, бо сталося це не вчора звечора. Якби він сказав, що напад був місяць тому, мати не так перелякалася б, а то ж виходило, що ніби цієї ночі. Може, вони брали ту саму комендатуру в замку, але Клипаченкові вдалося втекти, бо чого ж Володька заїкнувся, що ще здивається з ним? У її голові звихрилось, застукало, загуло, і вона закліпала очима, дивлячись то на нього, то на блимливу лампадку. Володька, сказавши: «Аякже»,— скидав із плеча автомат.

— Якби не річка і не замок, Клипаченко не всидів би з німаками. Але ми й туди доберемося.

Домасі одлягло від серця.

— Налякав ти мене, сину.

— Чим?

Вона відказала, що холоне борщ. Тримала в теплі, а тепер холоне.

Володька поставив автомат коло дверей. Розперезався. Повів ремінь з кольтом і ріжками на бильце ліжка. Гранати виклав на мисник і сам примостився до мисника.

Мати зняла з гачка рушник, думала, що він умиється, але він вмиватись не хотів, і вона знову повісила рушник на гачок.

Володька сидів до неї боком. Йому було незручно: мисник — шафа, не мав куди подіти ноги. Заклав одну на одну. Хліб на-красно, лежить ложка.

Лампадка з далекого кутка сіяла жовтеньке світло, яке не сягало й до середини ванькира. Але й у тому напівморозі Домаха бачила Володьку, бачила, що він вже голиться, бо і борода, і вуса засіваються рівно. Вона дивилася на його чорний хвилястий чуб, який аж вилискував. Ноги у Володьки великі, руки довгі: був хлоп'я, став парубок.

Він одламав хліб і взявся за ложку.

— Ідіть.

Але вона спинилася коло печі.

— Спатимете з Арсеном у них у столі?

Володька підняв ложку.

— Ні. Я в себе на комірному, а він нехай у себе. Одного за-
стукають — не двоє. Одному ліпше.

— Може, й так,— сказала мати, ступила до дверей і подиви-
лася на нього.

Двері зачинилися, і він зачерпнув ложкою борщ. Борщ був кислуватий. Батько завжди дорікав матері, що вона не вмє варити. Коли ще жила Степка, він буркотів: «Хоч би в неї повчилася! — підходив до печі, розкидав вогонь, переставляв горшки й підкладав дров: — У тебе пріє, а не вариться: горшки в челюстях, а не в печі. Пали, як Степка». Мати не сердилася і робила по-своєму. Володьці хотілося їсти. Зачерпнув ложкою вдруге, але борщ таки кислий. В'яже язик. Йому завжди їлося деінде ліпше, ніж дома. Це він запам'ятав змалечку. Коли їздили з Арсеном на вербових прутах, Володька нічого так не любив, як пообідати в тітки Степки. І йому зараз згадалося, які вона пекла гречаники. На капустиному листі, з бубочками вишень. Він зараз відчув їх смак. Вони пахли гарячою черніню, обікали руки. На кінчик язика напливала слинка. І він держав ложку, з якої трішки сюрбнув борщу, держав хліб, не кусаючи. Як і тоді, малим, так і зараз не міг з'ясувати, не міг пояснити самому собі, чому в чужих їжа смачніша. Може, цей борщ не вдався. Але хіба мати не пекла гречаників на капустиному листі з бубочками вишень? Вона пекла й медівники. А тітка Степка медівників не пекла. У Чернег не було меду. Проте йому згадалися не мамині гречаники, навіть не домашні медівники, а чуже.

Він не міг залишити борщ у мисці. І щоб мати не сердилася, взяв і вилив його в цеберку, яка стояла під пічю. Закалатав у цеберці кошисткою — замів сліди. Локшину не хотілося діставати. Скрутив цигарку й курив її в кулаці, за партизанською звичкою. Недаром не хотілося їхати додому. Батько возить коменданта поліції. Тільки того бракувало! Це ж Арсен тепер посміюватиметься. А як допикатимуть хлопці! Що той батько собі думає? Життя ніяк його не навчить. Вже раз було: за сани, за дурне попався в лапи Свенціцькому. Та ще той Арсенів постріл у Клипаченка. Усім змололося. Якби Польща Пілсудського не розвалилася, стояли б у цій хаті шафа, крісла і ліжка? Кавав батькові: знай землю й нікуди свого носа не тикай. Він і не тикав, поки Володька був дома. Не розносив масток Свенціцького, не ліз перший у колгосп. Знав своє обійстя. Вступили німці, батька не періщено шомполами й кольбами, як Семена. А тепер?

Що тепер? Клиначенко напосідає, щоб його возити, а ти знайди слухну годину й коней батогом. Ховайся, не показуйся. Тільки так. А то мати стоїть коло дверей і дивиться на нього, ніби він, Володька, винен. А в нього іншого виходу не було: або в Німеччину, або в ліс.

І чого вона справді на нього дивилася дуже пильно? Якийсь журний здогад чи недобре передчуття світилися в її очах? А може, то був страх. Сказав про напад на комендатуру і налякав її. Тільки тепер збагнув: мати спочатку могла подумати, що вони напали на замок, а там же батько. Він аж посміхнувся. І, збагнувши це, відразу став виправдовуватися сам перед собою: мовляв, нехай мати знає, що його життя на волосинці, вчора десь, нині тут. А що ту комендатуру розгромлено давно, хіба має значення? Однаково, чи їв той борщ, чи вилив...

Він кури́в — видобував дим із свого кулака. Пускав його перед себе. Бліде чоло прорізувала ламлена борозенка. В ній засіло його переконання: однаково, чи їв той борщ, чи вилив... Докуривши, поліз у піч по локшину. І вона запахла йому: в рипочці, із хрумкою шкiркою.

IV

Люся зачинила двері й зійшла з ганку. Досвіток, ще все спало. Вона працювала тепер прибиральницею в комендатурі.

Кімната, в якій квартирувала, — в будинку за цвинтарем. Старовинне Яремче розросталося, незважаючи на війни й світові завірюхи. Колись цвинтар було геть винесено за місто. А тепер місто поминуло його. Живі переступають через мертвих. Її будинок — учительський, збудовано перед війною. Одноповерховий, під бляхою, з синіми ганками, синіми віконницями, зараз облуплений і занехаяний. Деякі вчителі встигли евакуюватися, інші вибралися деінде. Розростався молодий садок, і бур'янили городи. Будинок напівпорожній. Вона мала одну кімнату з виходом на ганок. Ту саму, що й перед війною.

Коли її після коротких учительських курсів поселили в цей будинок, видавши ордер, якимось було моторошно, що житиме за цвинтарем. Початкова школа — в передмісті, по той бік цвинтаря. Вона тоді щоранку очікувала вчителів, і вони йшли до школи разом, поминаючи цвинтар. Якщо ж доводилося йти самій, пробігала. Це було давно, ніби й не було.

Тепер її ніщо не лякало. Що той цвинтар? Мерці — мирні люди.

Стоять грубезні старі липи — верхи широкі. А під липами стежка. В білій хустині, білій полотняній сорочці й чорній, поlinyалій спідниці, а сачок — лахманина в руці, йшла стежкою, а з нею хрести, кам'яні й дерев'яні. Йї щоразу доводилося проходити повз мармуровий обеліск Яремі Вишневецькому. І щоразу її пам'ять нагадувала про день відкриття цього пам'ятника, про уланів-карателів, які її знеславили. В той день вона розпізнала, хто такий Всеволод. Багато значив той день. Він визначив інші.

Люся ніколи не зупинялася коло обеліска. Йшов фронт, у пам'ятник стріляли. Кулі подряпали напис, поколупали шпиль, але пам'ятник все одно височів, і зрідка хтось ставив перед ним квіти. Поминаючи його, вона завжди питалася себе: чи є десь у світі земля, на якій стояли б пам'ятники тим, хто цю землю зрадив? Чи є пам'ятники зрадникам? Була окупація пансько-польська, настала фашистська, — чорний мармур і золото вінчають перевертня. Стовбичить. Ішла повз пам'ятник Іеремії, як повз свою ганьбу.

Квапилася. Думати не було коли. Треба діяти, і вона діяла. Партизанське підпілля знайшло її. Доручили зняти план замку, в якому комендатура поліції й гестапо. Вона зробила і чекала партизанського зв'язкового. Не нині, так завтра.

Уставав досвіток, а з ним робота важка: носити воду, мити підлоги, вікна, витирати столи. Збігши від цвинтаря й перейшовши дорогу, прямувала через шкільний плац, повз школу. На плацу тепер пасуться кози, а вікна школи позабивані навхрест. Тут вона спинилася. Йї на лоб спадали коси. Згадувалося й не вірилося, як Левенчиха випроводжала на курси. Думалося, повернеться у Волицю. Послали сюди.

Засуджені вернулися з тюрем. Кожен день — свято. Не було буднів. Курси, заочно в інститут, — вчителька початкової школи. Хлопці — Арсен і Володька — в школі механізації. Приходили, кликали в парк. Музика — свято. Не встигли тим насититися, ще не дійшли, не зазнали буднів: волилась воля. Не було тільки Дмитра Петровича Гордієнка...

У черевиках на дерев'яній підшві стояла перед школою і сама була подібна до тієї школи з позабиваними вікнами.

Підбрала коси, які, впавши на лоб, заслоняли очі. Тепер коси довгі, не підстрижені.

В передмісті, як і на цвинтарі, тиша.

Школа була на горі, над глибоким узвозом. До того узвозу спускалися дерев'яні сходи. Тепер поручні повідламувались, сходи хитаються, а де й провалилися. Це ж, будучи вчителькою, щоранку збігала з тих сходів ув узвіз, зустрічала своїх першокласників. Вони — більше переростки, школи не бачили. В узвозі завжди стояло болото. Тому було вимощено дощатий хідник. Дощки відривалися. Під ними чавкало. І був переросток Химцьо Замузира. У великих батьківських черевиках. Він ішов до школи раніше за всіх і чекав на дощатому хідникові дівчат. Ніхто так, як він, не знав, де дошки відірвані. Підходила дівчина. Химцьо гупав великим черевиком і обляпував дівчину. Чвиря, заліплювала і йому обличчя. Дівчина плакала, а він утікав. Витирався кашкетом і чекав, хто там ще йтиме. І ніколи не сміявся зі своїх витівок.

Нема дощатого хідника. Заплаканих і переляканих дівчат. Похмурого розбишаки Химця. Тільки пригадується це все — дороге і незабутнє.

Люся тяглась узвозом. З обох боків хати. За деревами. Ніхто не вигляне. Може, тому, що досвіток. Але й серед білого дня тут тиша. Люди бояться і ховаються.

Місто знелюдніло.

Узвіз виводить на бруківку, і їй чутно, як голосно вистукують по каменю дерев'яні підосви.

Нині буде те, що й вчора.

І нині вона побачиться з Всеволодом. Їй не хочеться про нього думати, але мусить. Зустрінувши, він мовчки похитає головою, жалючі її, й усміхнувшись, піде.

Ринок, і її думки обірвалися. Ринок обведений дощатим парканом. Вона йшла, а їй назустріч їхав обтріпаний вантажник. У кузові поліцаї. Замахали руками, здоровкаючись: знайомі. Бачила, вантажник завернув на ринок. Став серед майдану. Поліцаї позіскакували. Стягали з кузова довгі соснові платви. Гукали, щоб допомагала.

Шибениця.

Люся звернула в провулок.

Лаштують шибеницю. Дві довгі тесані платви, а третя коротка. Третя — перекладина. Кого ж вішатимуть?

Провулок виганяв нагору, до костьола. Накинула жакет не жакет — куцу піджачину. Ставлять шибеницю і знову, хоч-не-хоч, думки коло нього, коло Всеволода.

Арсен тоді промахнувся. Вона не хотіла, щоб він його вбивав. Убивство — завжди злочин. Хіба не шукала Арсена, хіба не гукала його? Левенчиха теж застерігала. І Арсен мовби послухався. А коли ляснув постріл, вона затулилася руками. Перед тим почула, що вбито Дмитра Петровича. І відразу — ще одна смерть. Затулилася руками — не бачити більше Всеволода. Його покляли у фургон, в якому привезли арештованих. Поліція знайшла Люсю в гурті, бо він, марячи, кликав її. Вона не хотіла йти. Повели. А суд засідав. Нікого не пустили з майдану — викликано військовий трибунал. Всеволод у фургоні силкувався щось сказати. Розплющив очі, побачив її і застогнав. Не поїхала з ним у лікарню. І довго про нього нічого не знала. З гімназії відразу викинули. Жила з Левенчихою, возилися з торбами — Левенчиха до свого Гната й до дядька Семена під Львів, а вона до хлопців — на Підляшшя. А ще — город, поле і сплюндрована хата.

Потім усе перемінилося. Вона забула про нього. А перед самою війною він знайшов її. Пам'ятає, зранку в школу, останній дзвоник — і школярі на вакації. Треба готуватися до сесії — заочниця. Радісно: першокласники стали другокласниками, і трохи сумно: на рік постаріла. Всеволод прийшов увечері. Постукав. Тричі. Раз тихо, другий голосніше, третій знов тихо. Його стук відірвав її від конспекту. Вона ще не бачила Всеволода, але знала: він. Всеволод завжди стукав тричі, коли була гімназисткою. Йй не хотілося вірити. Арсен з Володькою, вернувшись з колонії, їздили в Крем'янець, але не знайшли Всеволода. Добре, що не знайшли, думала тоді. А тепер злякалася. І той трикратний постук завжди озивається в ній дзвоном. Спитала, хто там? Всеволод увійшов і зачинив за собою двері. Стояв високий, у фетровому капелюсі й плащі. Капелюх і плащ сірі. Скинув капелюха, і розсипався його великий рудий чуб.

— Не сподівалася?

— Певно, що ні.

— Приймеш?

— Сідай.

Він сів, не роздягаючись. Погладжував на коліні капелюха і говорив. Вона мовчала. Він казав, що ніколи нікого ніде не продавав, що не думав продавати. Звичайно, якби він знав, що Дмитро Петрович Гордієнок сам явиться, то не давав би проти нього свідчень. Але зрештою Дмитро Петрович упав жертвою. Хіба його, Всеволодові, свідчення могли зашкодити мертвому? Як умів, доводив, переконував. За ці свої свідчення мало не

поплатився життям. Показав на плече й дорікнув, що не провідала його в лікарні. Вона мовчала, не питала, де й що він тепер. Всеволод сам сказав: учителюс. «Ти у місті, я в селі». Комсомолецъ. Нащось вийняв і показав їй квиток.

— Що ти хочеш?

Він перестав гладити капелюха й піднявся з крісла.

Вона теж встала.

— Ідь зі мною.

— Ні.

— Не віриш мені?

— Не вірю.

Обличчя в нього було цілком спокійне. Западав вечір, і на його обличчі не було видно ластовиння. Він трусонув чубом.

— Не викажеш?

І пішов, зник за цвинтарними липами.

Не встигла зібратися на літню сесію, все догори дном: війна.

Про Всеволода спочатку ні слуху ні духу. Аж знову тричі постукав і став на порозі, руку до козирка — комендант поліції.

— Злякалася?

— Забирай.

— Якщо сама підеш.

— Сама — ні.

— Або в Німеччину, або до мене на роботу.

— Я не знаю.

— Подумай.

Тієї ночі вона була у Волиці. З тієї ночі Арсен і Володька почали ховатися, а тоді подалися в ліс.

Стали завдавати молодь у Німеччину, мусила піти в комендатуру. Тоді й озвалися підпільники.

Мала картку на харчі й черевики на дерев'яній підшві.

За цвинтар, у кімнату, де стіл і на етажерці білий голуб, Всеволод більше не заявлявся. Він не одружився. Не лип, не набридав їй. На роботу приходив дуже рано і чекав, поки вона помие його кабінет. Чекав мовчки. Стояв і дивився. Любив дивитися, як вона повзає по долівці, совгаючи мокру мішковину. Його очі, прищулені, сповнені смутку, стежили за кожним її рухом. У такі хвилини Люсі хотілося облити його брудними поміями й нехай би він її застрелив.

На комендатурі й у місті ширились плітки про цю дивну любов. Поліцаї казали, що в їхнього коменданта помакітрилося в голові, а люди судили Люсію.

І ні сам комендант, ні поліцаї, ні люди, ніхто не знав, що їй треба зняти план замку.

Її черевики ковзались по камінню. В цих черевиках по бру-ківці йти дуже важко. Ніби на маленьких лижах, усе поповзом. На розвилці звернула на хідник. Тут легше, рівніше.

Спочатку комендатура була, де постерунок,— перед в'язницею, за акаціями. В'язниця за муром неприступна. Тепер комендатура в замку.

Над в'язничним муром — частоколи колючого дроту й недавно споруджена новенька вишка. Є й друга, з протилежного боку, бо були випадки, що в'язні утікали, плигаючи з високого муру, порослого диким хмелем. На тому мурі і тепер вимальовано: «Хай живе свобода!» Але не латиникою, як раніше, по-нашому.

Люся скося глянула на будиночок навпроти костьолу. В ньому жив Свенціцький. Тепер — Всеволод. Високі вікна до половини замуrowані цеглою, а вище — жовті штори.

Перед першою замковою брамою її зупинив поліцай. Відчинив хвіртку й пропустив.

За колоною брами — окоп і кулеметник.

Поліцаї переморгнулися і голосно, щоб вона почула, переба-лакувались:

— Огир...— про коменданта.

— А вона за ним...

Через другу браму вхід вільний. Старовинні гармати Яреми Вишневецького, які стояли обабіч, забрано на перековку.

Подвір'я, колись розбите клумбамп,— голе. Стоять на прив'язі коні, підводи. На одній підвів голову Гнат Левенець. Упізнав Люсю, кивнув на добридень, хотів щось запитати чи сказати, але ліг, сховався за полудрабок.

Вона взяла в чергового ключі, пішла до своєї комірчини. Води наносила звечора, стоїть у бочці. Взяла щітку з довгим держаком, ганчір'я, відро води в руку й піднялася на другий поверх. Їй не хотілося бачити Всеволода. Та він почув її ходу, брякання ключів і покликав до себе.

Вступився з порога, пропустив її.

Люся підмітала, а він стояв і дивився. Потім, ставши на коліна, вона мила підлогу.

Всеволод заклав руки на груди й спитав:

— Як там на етажерці голуб?

— Нема. Я його розбила.

— Жаль. А тобі не жарко в лахмані? Скинь.

— Що ти хочеш?

Він зійшов з порога. Підступив і схилився над нею.

— Не знаєш?

Люся не могла розігнутися.

— Хіба? Мучити, Люсечко. Тебе. Усіх... Так-то.

З-під її колін текли брудні патьоки.

V

Домаху понесло в сад. Присідаючи за деревами — далі видно — пантрувала очима, як кицька; з городів ще не все зібрано, але вони просвічуються: стелеться сухе бадилля картоплі, чорніє гичка. Буде день, бо зривається вітерець. Він ще не падає низько, черкає маківки дерев — поверх саду. Хитнеться, затремтить десь на верхечку листя — кожен повів їй у груди. Ніде нікого. А в її грудях повно вітру, і він не влягається, ходить хвилями.

Все її життя залежало від вітру: нажене хмари, засльотить — і нема сонця чи, навпаки, сонце пече, а він не гонить хмари, і нема дощу. Її душа то як та земля, що в сивих туманах, то як та земля, що порепалась, кам'яніючи. Але зараз не той вітер. Пере без дощу і сушить без сонця. Вона пантрує очима окіл, а за нею, по траві, шерхіт. Оглянулася, а то їжак. Несе клубок голок. І їй стало смішно, що злякалася їжака. Він котився собі, хоркаючи. Але вона не могла вгамуватися, поки чула шерхіт і те хоркання. Раніше співалося: якщо миші боїться, на воротах повіє, а тепер і скрипу воріт страшно.

Надивившись на городи, туди, до яру, і за яр, Домаха вернулася на подвір'я. Комора, хата, хліви, найменші ходи й виходи — як свої п'ять пальців, а ніби чужі, ніби за ними хтось стояв. Її боса хода тиха. На пальцях через подвір'я — і вже за ворітьми. Вулиця — довгий і темний рукав. Наслуховувала, наставивши очі й вуха.

Їй то хотілося, щоб ніч не минала, щоб вона тягнулася й тягнулася, то, навпаки, щоб зараз розвиднілося, щоб взятися за якусь роботу.

Заглянула в стайню. Кінь виїв із жолоба. Принесла з комори й підспала йому вівса. Він зачав їсти, голосно похрумкуючи й пофоркуючи, і їй було дивно, що цей кінь не боїться.

Під хлівом — копиця сіна. В ній — сідло. Вона обійшла

копицю, приглядаючись, чи сідло добре сховане, чи його не видно.

Знову в сад.

Ніде не могла нагріти собі місця.

І що той Володька собі думає, чого він довго лемзає? Вже давно можна б наїстися. Скоріше б виходив з хати. Подумала й спохопилася: та нехай посидить. За довгий час навідався, а я проганяю. Може, йому просто хочеться посидіти в хаті. Це ж вони по лісах і по лісах. Якщо не ліс, то байрак. Він вийде, хіба вона посидить у хаті? Не всидить.

На комірне горище приставлено драбину. Там уже постелено. Коли Володька полізе спати, вона драбину прийме. З того горища два виходи — на подвір'я і в сад.

Володька ще в хаті, але вона побоювалася задивлятися на горище: хтось налягне, що задивляється, і відразу почне здогадуватися.

Верталася від воріт — він сходив з ганку. В одній руці автомат, в другій ремінь з причандаллям.

Уже сірло.

Він у пілотці. Комір кітеля розстебнуто. Галіфе тісне, облягає ноги, а халяви широкі, талапливі.

У німецькому, подумала. А сам чорнявий. Якось аж моторошно було підходити. Але коли підступила, не сказала йому про те.

Володька подивився на неї, не питався, чи кругом тихо, сказав:

— Борщ добрий, мамо.

Голос його. Басок. Вирівнявся. А в тому мундирі піби й не він.

— Слава богу,— відказала йому.

— Добрий, добрий борщ,— похвалив Володька.— Давно такого не їв.

Поглянув на небо і спрямувався до горища. Переклав автомат і ремінь з причандаллям в одну руку й подерся драбиною.

Вона притримувала драбину, щоб не розхиталася й не скрипіла.

— Дасте знати — постукаєте з комори об стелю.

— Якби лихо, відразу постукаю.

Володька гулькнув за двері, й Домаха прийняла драбину. Взяла її на плечі й не знала, де поставити. Занесла й сховала за хатою.

Слава богу, що наївся борщу. А чи вдалася локшина? І чого не спиталася?

Пронишкувавши за ворота, покрутившись на подвір'ї (на хлів треба накинути колодку, щоб ніхто коня не бачив), подалась у хату. Лампадка не блимала. Мабуть, Володька загасив. Наосліз побачила: миска з-під борщу вилизана і ринка з-під локшини порожня. Він любив локшину.

І вона знову на дворі. Розрівняла ногою місце, де стояла драбина, і згадала про колодку. Йшла до хати, пам'ятала, що треба повісити на хліві, а виходила, забула.

Знайшла колодку на ганку. Ключа до неї давно нема. Чіпляють для годиться.

Квапом здоївши корову, спутала і вигнала в сад.

Її чекала робота: давати свиням, нагодувати курей, розналити в печі, ставати до терниці. Конопель кіп із п'ять. Вимочені, висушені, стоять стійком. Не хочеш світити голим тілом, берись за коноплі. Ні склепів, ні кооперації нема. А вона за ті коноплі ще не бралася. Коли їх потіпати, коли прядиво вичесати? Гнат зробив нову терницю. Поправляв стару і казав: «Ти така, постав сім терниць, то переб'єш». Їй і старої вистачило б. Але Кася, та сама, що була сторожихою при школі, обіцялася прийти й допомогти. Про школу тепер забудь, ходить по підробітках. А може, то таке помаганнячко — вислідити, що в них робиться. Кася нюхається з отим Севою. Хвалилася: мила їй дав. Не пусти, коли сама набивається! Але чогось не прийшла вона вчора. Не прийшла б і нині. Нині все з рук валиться. Сама не своя.

Вчора звечора навідався Семен, сказав, що будуть хлопці. Вона й не здрімнула. Наносила на комірце сіна. Варила борщ, запікала локшину. Й не було думки, що можуть наскочити німці, поліцаї, що, чого доброго, сам Гнат ще й привезе їх. Сама нічого й нікого не боялася, а зараз думка за думкою, голова розривається, і груди повні вітру.

Розглянулася та й у сад, ніби до корови. А її очі весь час на коморі. Якби мала сто очей, всі сто дивилися б на комору.

Корова паслася. В сад її рідко пускали: не ковтнула б яке яблуко. Але Домаха не підійшла до корови, — за сад.

Облягали думки. Багато думок. Усі проти неї.

Коли Гнат сидів і коли Володька був менший, хіба її так боліло серце? Боліло, але не розривалося. Вона знала: Гнат у тюрмі, Володька в школі. Наїхали улани, виробляли, що їм хотілося. Спробувала боронитися, щоб не били вікон, не орали город, ді-

стала в зуби і по крижах. Але все одно була тверда. Ні один улан не бачив її сліз. Улани вчинили своє, забралися, а вона сіла на порозі. Якби вернулися, пустила б їх через себе, як через камінь.

А тепер нема сили ні постояти, ні сісти.

Десь гавкнув собака, і щось пориває туди очі.

І здається Домасі, якби була сама, щоб ні про кого не думати, нехай би тоді їхали всі Гітлери, які тільки є, нехай би наступали на неї всіма своїми танками, гарматами й бомбовозами... Йй байдуже, з якого боку вони наступали б облогою. Вона терла б собі коноплі. А то і сюди дивись, і з того боку бійся: лихо не спить.

Скрадаючись під садом, в кінці городів побачила Семена. І він чагує. З городів на неї кинувся забрьоханий собака. Тупнула, щоб забирався на подвір'я. Собака підібгав хвоста.

Семен побачив її. Вона подалася стежкою.

— Світає,— сказав Семен.

Домаха спинилася. Над городами, над шелюгами, ген за яром синіло небо. І над садами, над Вихровим Полем. Високе й тихе, воно лагідніло, блакитніючи. А за цвинтарем, за горбами, низько на овиді висіла густо-синя, аж чорна, смуга, з-за якої мало сходити сонце. Земля ще не прогрілася. Вітер був тихий. І побляклі, жовтаві сади, і сиві від роси городи, і голі, клаптявочорні, клаптявозелені поля чекали сонця.

Семен у заросених чоботях, у галіфе з покожуцини й у такому ж піджаку з нашитими по боках кишенями й однією на грудях, поголений, у чистій сорочці, стояв, наче на святі.

— А світає,— озвалася йому.

Звідси, з краю городів, було видно — горбом гнав шлях з міста, а під цвинтарем пролягала польова дорога, якою приїхали Арсен з Володькою.

— Таке синє небо — наші сини вдома, Домко.

Вона не збагнула, що Семен сказав чи хотів сказати, тільки тепер бачила, що світає. Певно, коли всі дома і все добре, то й хмарний день веселий.

— Твій спить? Мій на комірній,— мовила.

— Якщо до сходу сонця облоги не буде, то посплять. Облоги починаються до сходу сонця. А може, твій Гнат і серед білого дня привезе.

Йй стало ніяково, що Семен так сказав про Гната. Але Семен виправився:

— Нам дочекати б до вечора. Вечора вони тепер бояться, тікають у замок, як миші на мор. Вони тепер усього бояться. Попів заарештовують. Ходять з пряжками: з нами бог, а попів бояться.

— Як це?

Він бачив, що їй і моторошно, і боязко.

— Хіба ти не чула про кривецького попа? Ті Кривчики там, за лісом,— і кивнув головою на горби.— Я давно прочув, та не вірилося, бо приказують: собаці й попові не вір. Спитав Арсе-на — правда. Кривецький піп понеділі й щосвята робив опудало Юди, підвішував на папергі. Скінчивши службу, піп правив прокляття Юді. Потім люди виходили з церкви, кожен плював на опудало, лупив його ногами...

З подвір'я Левенців загавкав собака.

Домаха обернулася, а Семен сказав:

— Іди, Домко. За сад не витикайся. Я тут буду. Пантруй від села.

Вона крутнулася на місці й, підхопивши поділ спідниці, пода-лася стежкою.

Собака дзявулів.

Звертаючи в сад, зиркнула через плече: Семен уже не стояв край городу. Пригинаючись, ступав від яблуні до яблуні. Легко патякати, коли не пахне смаленим! Пес забрехав, і Семен пригнувся.

По дорозі підхопила хворостину. Й так, в одній руці край спідниці, в другій та хворостина, виходила з-за хати, не дивлячись на комору. Кишнула, накричала на курей, які порпалися під хатою, а її очі і сама — на воротах.

Ворота зачинені. Пес виклав передні лапи на перекладину, витягнувся й гавкав, вигинаючись хребтом, то просовуючи, то ви-хоплюючи з воріт голову.

— Домко... та, Домко.

Собака не підпускав Касю.

Домаха потягла його прутом і відхилила ворота. Коли Кася ввійшла, ховаючись за Домаху, собака хотів поцупити її за спід-ницю.

— Але ж лихий. Прив'яжи його, біса.

— Перестань, ну...

— Я ж конопельки тіпати, а він мало не розірвав.

— А я корову вигнала.

Домаха потягла за вуха собаку, прив'язала коло хліва.

— Лежи,— казала, а очі наказували: — Не підлускай її до хліва.

Кася стояла під стіжком конопель і, не боячись пса, склала руки на високі груди.

— Деньки, що золото. Всі мене кличуть. Кожному допомогти хочеться. Але я все покинула, рано встала і сюди.

Її обличчя було поважне.

А Домаху гнітило: чи не підіслано? Все може бути. Як же позбутися, як спровадити? Ліпше спалила б ті коноплі. Це ж і нагодувати ту Касю треба. Стоїть, наче піч. А в неї молоко не піджене, не палиться. Свиняка верещить, хлів розкидає.

— Щось ти, Домко, зажурена. Сердишся, що я прийшла? За Гната переймаєшся? Не дінеться! Я вік без чоловіка вікую. Чи за Володькою млієш?

Домаха підвела голову, але Кася на неї не дивилася.

VI

Перш ніж лягти, Володька постояв навколішки, назирці промацуючи горище. Воно було невисоке. Пахло сіно. Він так і гдав: сіна небагато і нагорнене до дверей, щоб здавалося, буцім його повно. Збоку піби діра в сіні, але далі порожньо. Все було, як тоді, коли він ховався, щоб не датися в лапи Кліпаченка, якому хотілося половити їх обох з Арсеном і відправити в Німеччину. Просовуючись навколішки, Володька буцнувся об щось. Помацав — головешка здороу. Висіла й тоді. А далі на тичці сушилася якась шкура. Під тією шкурою йому лягати. Відсунув її, доліз до протилежних дверей. Власне, то й не були двері. Знадвору їх зовсім не видно, щільна шалівка. Але двері були. Про них знали тільки він, батько і мати. Був гачечок, яким зачинялося зсередини. Володька намацав гачечок, відхилив двері: росла черешня, сплигнувши на яку, легко дістатися на землю, а там пасіка і сад. Було, Кліпаченко тільки у ворота, Володька через пасіку, через сад і в яр. Кілька разів було. Зачинив двері. Під коліньми сіна обмаль. Коліна відчували голі дошки. Сіна завжди було обмаль — ощадність. Злежале, перетерте худоба не хоче їсти. Колись це не сердило Володьку. А зараз він розсердився. Мати могла настелити більше: день переспить, а там, хто знає, коли ще доведеться.

Діставши гранати з кишень, начепив їх на ремінь. Автомат поклав у головах. Ліг, не роздягаючись і не роззуваючись.

Ковдру відкинув. Велика подушка здалася йому тверда. Він підбив її кулаками й знову ліг.

Запечена локшина стояла в животі. Налігався, ум'яв цілу ринку. Тверда подушка й набитий живіт не давали заснути. А він любив спати. Не на подушці, на кулаці. Йому згадувалося, як спиться під кущем, у холодку. Розкинувшись на траві, добре спиться опісля нічної розвідки, перестрілки чи бою. Над лісом пече сонце, до того пече, що аж плавиться й ніби скапує, а під кущем холодок. Кущ похитується. І погойдуються світліяні плями.

Тут не спалося.

Він заплющив очі.

Тихо, пахне сіно. Сухе, пахне гостро й бентежно, вколпуючи. Хіба йому не спалося на сіні? Розкрив очі. Вони вперлися в шкуру, яка сушилася. Він посунув було шкуру, повішену на довгу тичку від бантини до бантини. Але вона все одно над ним. З корови чи коняча? «Будуть чоботи»,— ніби почув батьків голос. Заклав руки за потилицю і знову заплющив очі. Але й заплющившись, бачив ту шкуру, навіть ясніше, ніж дивлячись на неї: висіла над ним, і він чув, як ніби вона глухо потріскує і глухо гуде — барабан на вітрі.

Не розплющуючи очей, втримуючи голову в долонях, наче в лещатах, пересилював себе, приневолюючи заснути. Він майже умовив себе, що шкура над ним і не потріскує, і не гуде, що насправді в неї шерсть дуже м'якенька. Її треба виправити, не здираючи шерсть. Пошиє собі кожуха, буде дуже тепло. Минулу зиму проходив у німецькій шинелі. Якби не кухвайка, замерз би. Хіба не промерзав? І подумав батьковими словами: буде кожух. І коли подумав, наче одягнувся. І стало тепло.

Очі солодко злипались, а губи розтулилися.

Здалося, ось-ось засне. Добре, що мати пораяється тихо на господарстві, не гейкає на корову, не кричить на курей.

Але раптом очі розплющилися: згадалася клямка, яку не міг відчинити, опинившись у сінях. Він не спитав матері, звідки вона в них. Мати сказала, що спалили масток Свенціцького. Він здогадався, а тепер знав напевно, що батько приніс клямку з пожара-рища. Він згадував, які клямки були в покоях Свенціцького. Здається, мідні. Сталева, понікельована відчиняла парадні двері. Велика, груба на руку. Певно, саме вона. І йому було якось приємно, що клямка від парадного тепер у них. Шкода, мабуть, нікель згорів і обпав. От якби дістати срібної фарби. Але де те-

пер дістанеш? Все ж він подумав, що коли йому трапиться бодай і не срібна, а синя чи звичайне білило, привезе чи передасть батькові. Можна й білило. А колись, коли закінчиться війна, він понікелює клямку, буде як люстеречко. Він же недаром учився і в ремісничому, і в механізації.

Володька не стямився, що звівся, підпершись на лікоть, думаючи про якусь дурну клямку.

Вони примчали з Арсеном на конях, щоб забрати провіант, спровадити його на зимову базу. Йому треба виспатися, щоб звечора був як пштик. А тут якась дуранясна шкура, ще дураняєніша клямка! І в душі підсміювався із самого себе, що марив клямкою. Тут спи та начувайся, бо така клямка може бути!

Він ліг. А чом би йому не думати про клямку чи про кожу-ха? Хіба не має права?

Світало поволі. Крізь черепицю ледве просвічувалося. Батько ще не підмазував черепицю на зиму. А треба б, бо нанесе снігу. Та червона старомодна черепиця дуже погана. Варто б перекрити комору білою. Але де той цемент? А біла добра, ляже на лати, наче залізо.

Володька розважливо думав, що йому вночі, навіть під ранок, не спиться. Відвик. Уночі очі хочуть дивитися. Але він знав: треба спати. Мати на варті. Старий Чернега теж на варті. Чому б не спати?

Відкинувся, потрусив головою — витрусив з неї всі дураняси, ліг боком. Подушка не здавалася йому твердою. Навпаки, м'яка, легка. І він відчував, як м'яко і легко голові. Відколи подався з дому, його голова не лежала на подушці.

Задніє — засне.

Якби скинути кітель, штани, роззутися. Ворухнувся. Кітеля б можна скинути. Тривога — накинув на плечі. А штани, чоботи — замоняєшся. Не один за теплу постіль проміняв життя. Потяг на себе ковдру, не роздягаючись. А хотілося б залізти в ліжко. Про ліжко забув, яке воно. Та біс із ним. Спати б на сіні, але полюдськи, а не по-заячи.

А хто винен?

Він підкулив ноги, пригнув на подушці голову. Кольнуло в животі. Затамував подих. Швидше переколе. Борщу треба було з'їсти, локшина не стояла б, розійшлася. І навіщо сказав матері, що борщ добрий. Вилив же його. Нащо ця брехня? Мати давати-ме свиням і помітить. І ще: налякав матір тією комендатурою. Теж брехня. Нащо? З поля битви прямо до вас, зустрічайте!

А він же не хотів їхати, і якби не Арсен, не поїхав би. Його діло — розвідка, а не провіант. Якби не поїхав, не треба було б брехати. Розбита комендатура — чорт з нею. Що мати в цьому розуміє? А вилитий борщ побачить. Йому стало соромно за цю брехню. Обличчя запашило, налилось кров'ю. Якби та брехня була потрібна, а то так... Мати образиться. Йому хотілося скочити в хату, вилити помії з цеберки й притрусити гноєм. А може, вона вже помітила. Ліпше лежати.

Володька лежав — червоний. Згадувалося дитинство.

За ним водилося, підбріхував змалку. Його ловили на брехні. Навіть не на брехні, на півбрехні. Не було такого, щоб послали до крамниці з грішми чи з яйцями, а він купив собі цукерок, збрехавши, що гроші загубив чи яйця розбив. Батько вишмагав би, що й десятому наказав би. Ні, явна брехня завжди з вухами. За явну брехню завжди вуха відкручують. Це він знав. Але він пускався, наприклад, на таке. Йде собі селом, а на нього загавкає собака на прив'язі. Дома — батькові, матері він і розказує, що собака на нього як не кинеться, як не зірветься за прив'язу, ледве одбився. Замастивши в землі руки, показував їх — свідки своєї відчайдушності. Батько підсміювався: «Сто вовків гналось...» А мати жаліла. Йому було дуже приємно, що мати жаліла. Згодом він розказував про пригоду хлопцям. І вже виходило, що собака був не один, а два. Він розказував палко, вірячи в те, що розказує. І йому здавалося, що чим страшніше він розказує, докидаючи подробиць: як собаки вишкірилися, як клацали зубами, як торгасили за штани, тим хлопці більше ймуть віри й захоплюються. Але минав день, другий. На третій, забувши, що розповідав першого дня, він одбивався вже від цілої тичні. Хлопці сміялися. А йому було кривдно. І, заховавшись у саду, він клявся, що ніколи не підбріхуватиме, що житиме по правді.

Лежачи на подушці, Володька пригадував свою палку клятьбу. Тоді він плакав, рясні дитячі сльози капали в пазуху — пекли. Обіцявся жити чесно й робити тільки добре. З цього дня, з цієї самої хвилини.

День за днем — роки. І сам він не знав, що був подібний до свого діда, який наймитував у пана й дуже любив хвалитися: «Мій пан підставляє свою руку, а я цілую її, як ікону»...

Зараз Володьці було дуже соромно. Він не міг збагнути, чому так сталося, що вилив борщ, а матері сказав, що з'їв.

Його обрав страх: стільки разів клявся, що не підбріхуватиме, але не міг себе пересилити. З його підбріхування не поставало, ніби

він кращий ніж насправді, слухняний, добріший, хоробріший. Підбріхуючи, підмальовувався. Хіба не огидно? Йому згадувалося, які дивні мрії — теж підбріхування — роїлися в його серці. Він мріяв бути багатим. Його вабила гарна одіж, прикраси. Подумував одружитися з Люсею, гімназисткою. Потім, коли вона привозила їм з Арсеном передачу в колонію, він уже не думав про це. Хіба з такою одружуються? А Люся жила з його матір'ю.

Караючись, ненавидячи себе, він і зараз був тієї ж думки. Швидко перескочив через неї. Орел — черкнув крилом і у високості. Не той час, щоб думати про женихання. І тут же зачав докоряти собі, катувати себе ще дужче: навіщо той орел? Треба думати просто, а жити рівно.

Дмитро Петрович Гордієнко казав їм з Арсеном: «Жити треба прямо».

Володька силкувався пригадати, що він ще казав? Прямо жити — не значить завжди йти прямою дорогою. Це значить на кривій дорозі не бути горбатим. Тому треба знати, куди йти. Для чого люди родяться? Якщо вони не знають, куди йти, то, виходить, тільки для того, щоб умерти. Але ж це страшно. Треба мати, за що вмерти. Інакше людина не живе, а животіє: аби день до вечора. Чіпляєшся за будь-що і валяєшся гнилою колодою: наїстися, вдягнутися, повеселитися.

А він?

Загавкав собака і заважав думати.

Володька розпрямив ноги. Черешиця просвічувалася: настав ранок.

Мати кишнула на курей, собаче дзявуління не припинялося. Він висмикнувся з лігва й поколінкував аж до дверей. Через шпарину побачив: мати вела на подвір'я Касю. Тільки її бракувало! Пришвендяла. Він злякався. Може, Кася на розвідини, а за нею Сева з поліцією. Автомат під руками, гранати коло ремня. Раз, і махонув з горища. Але вони щось мирно між собою розбалакують. Прислухався: Кася пришвендяла допомогти тіпати коноплі. Мати повела її до хати. Нічого страшного. Але він сидів коло шпарини, чекав, поки вийдуть з хати. На Касю покладатися не можна. Варто було їхати, щоб спіткатися з Севою чи із синком Свенціцького?

Його думки пішли в перебір.

Якби Клипаченко хотів їх з Арсеном половити, то тоді, коли вони були без зброї, половив би, як курей. Але Клипаченко сподівався, що матиме час: тиждень-два, війна скінчиться, не

сховаються, самі прийдуть. Фронт котився на схід, та вже котиться назад. Тепер тільки дайся Клипаченкові в руки.

Він не гнила колода.

І кого злякався? Якоїсь Касі. Розпаслася, наче коровисько. Йй що, аби прислужувати.

Володьці здавалося, що мати з Касеєю довго не появляються з хати. Ніякої небезпеки не було.

Але він знав, небезпеска чигає завжди.

А може, Кася забалакує матір, а з поля суне облава? Він знає, як вона суне — розстрільною¹, автомати напереваги. А може, уже в саду? Від цього здогаду не тільки отерпло все його тіло, здаюся, що й думки взяло на дрижаки.

Володька посунувся, проліз під шкурою й подивився через шпарини в сад. Ніде нікого. За пасікою пасеться спутана корова.

Він наслухав: може, облава навалилася на Чернег? Ні звуку. Коли облава навалюється, земля ходором, і дерева тріщать.

Поколінкував назад подивитися, чи мати з Касеєю ще в хаті чи на подвір'ї.

Треба було сюди рипатися... Він, Арсен. Усе він. Через нього сидів у колонії, через нього попався на зуб Клипаченкові. Усе через Арсена. Трусись, як очерет. Поспиш! Він лайнувся й запитав: «А то що воно зі мною діється? — і прошепотів: — Арсене...»

Знов згадалося, як брали комендатуру. Арсен з партизанами кинулися на приступ, а він заліг у канаві. Партизани бігли, а він лежав. Арсен обернувся, крикнув і витурив його з канави. Комендатуру розбито. Хоч Арсен і не дорікнув йому за боягузтво, але все здається, що він чує Арсенів голос: «Вставай!»

Минуле не милувало.

Арсен мовчав, а тому карав ще більше.

І Володька видавив ще раз вишептом: «Ар-сен...»

VII

Семен не знав, що в Левенців Кася. Сусіди сказали. Кинувши оком на шлях, на дорогу під цвинтарем, ступив стежкою, підгородами, але передумав і зайшов з вулиці, через ворота. Скоса з-під козирка блимнув на комору знизу вгору, ніби хотів пересвідчитися, чи вона стоїть на місці, й вступив у хату.

¹ Розстрільна — стрілецький цеп.

Домаха крутилася коло печі, Кася їла на миснику борщ. Коло порога лежав заслинений зеленуватий недопалок. Семен наступив його чоботом.

Домаха встромила голову в челюсті й чекала, що він скаже.

Кася пережовувала хліб, погнала ложкою в миску.

— Ще в яру чорти сватаються, а ви на ногах. Смачного.

— Сам ти чорт,— відказала Кася.— Теж свататися? — й понесла ложку в рот.

Домаха висмикнулася з челюстей, подивилася на Семена, хотіла зачати, чого Кася туг, але та, ковтнувши борщ, сама накинулася:

— Скажеш, прийшов щось позичати? Мене боїшся.

— Щоб боявся, не дуже, але ти, як той гончак. Так і чекай за ним стрільців.

— Коли я гончак, ховайся.

— Не на того напала.

— Тоді сватайся, зав'ялений пень. Але я, їй-богу, за тебе пішла б.

Вона засміялася, показуючи великі й білі зуби.

Домаха не знала, чи Кася говорить правду, чи жартує. Якщо говорить правду, морозно, якщо жартує, теж морозно.

— Невже б пішла? — спитався Семен.

Домаха згадувала, як Кася гавкала на суді на Семена, а Гната захищала, ніби Гнат слухом-духом нічого не знав, дав Семенові сани. Дуже гавкала.

А Кася, несучи ложку, підставивши під неї скибку хліба, сказала:

— Сватайся.

— І ти могла б зі мною жити, могла б дивитися мені у вічі?

— Чому б ні? Старе згадуєш. Інший час, не та граматики, як казав той Гордієнко. Я теж грамотна. В школах не вчилася, зате в школі сиділа. Та я б тебе розворушила, витіпала, як коноплі, що буду тіпати Домці.

— Тіпай собі коноплі, а на мене й без тебе терниця знайдеться,— сказав Семен.— А ти б, Домко, навідалася, сорочки мені в золу кинула. Я тобі за те корову попасу. Заберу в шелюги.

— Добре.

Семен розтер чоботом недопалок і забрався.

Розпутавши корову, вигнав її в шелюги. Вивів і свою.

Про Касю не хотілося думати. Вродиться ж! Снітій. Як не обробляй землю, як не ходи коло неї, впаде на колосся і поб'є.

Таке поліття. А втім, може, її ніхто й не підсилав, прийшла до конопель, бо їсти треба. Їсти любить. Видно, що борщ холодний, а лупить, наче з гарячки. Та й те треба розуміти: раз вона тут, із сусідами легше: нікому не стукне, щоб хлопці — Арсен і Володька — були теж тут. Одначе, якщо все обійдеться, треба, щоб Домаха після обіду спровадила її.

Він учора поправ собі сорочки, кинув їх у зільницю. Може, замало позолів. Нехай Домаха навідається й подивиться. До обіду сорочки треба сполоскати й розвісити. Арсен переодягнеться в чисте. Встигне висохнути, буде час і викачати рублем і качалкою.

Семен стояв під тополею. Рожевіло. Синя хмара висіла на обрії. Вона засвітилася з обох кінців. Спалахнув її гребінь, і хмара відділилася од неба. Посередині сходило сонце. Сходило повільно, якесь тьмяве. Поки його було половина, краї хмари золотили, переливаючись, гребінь горів. А половина сонця — кривава. Вичочувалася й друга половина. Теж кривава. Сонце стало над хмарою і не могло пустити промені. Пустило. Синя хмара почорніла. Згас і посірів її гребінь. Хвостата й довга, заходила за обрій. Сонце здіймалося вище. Його проміння ішло шляхом, і шлях вилискував на горбі, розливалось по полях, і ясніли долини. Цвинтар на косогорі, піщані шелюги і глибокий яр — золоті в золотому сонці. І над пожовклим садом, над поруділими городами стояла зелена й висока у сонці тополя.

Сонце кинуло проміння Семенові під ноги, в очі, залило його з головою. І затріпотіли його сиві брови.

Він стояв і був подібний у ранковому сонці до тієї землі у ранковому сонці, на якій він стояв. Плечі — широкоспадистий вигнутий горб. Груди — розлога долина. Ори. Лоб прорізувала глибока зморшка. Як яр. А навколо великої зморшки — менші, багато. Дороги й стежки над яром. Обличчя — вироблене поле. На ньому слід плуга, борін і коси. Руки — як великі ціпи. Іде, як слуг.

А під бровами, сивими, поруділими, — очі. То душа. Вони — сонце. Але в небі воно тільки одно. У нього двоє.

Скинув кашкета показав сиву голову сонцю і натягнув кашкета: світи! Не глянувши на корів, які спускались до яру, забрався до хати. Йшов — очі далеко бачили.

В його саду яблуні, що ляльки. Розкарячкуватих нема.

Хата біла. Клуня перекрита.

Йде, пантрує, начувається, чи нема якогось гаму, а самому

приємно, що в саду порядок, що в нього біла хата, що клуня перекрита. Вернувся з тюрми, застав пустку й плюндровище.

Роби, як віл, сядеш за стіл, як людина.

Він ніколи нічого не боявся. Найменше — роботи. Не тому, що жив за мудрістю: з мужика ніхто не скине. Брехня, а не мудрість. Можуть скинути, та ще й як. Проте й це не біда. Коли покійний Гордієнко йому казав: «Пильнуй, щоб з народу не скинули», — він і вірив і ні. Судили, сидів. Гордієнка вбили. Його Арсен в того гицеля стріляв, від якого зараз треба ховатися. І на каторзі він збагнув: «Пильнуй, щоб з народу не скинули. О!» Хай ти мужик, але народ! Коли ж ти пан, але сполячів, владоможець, але онімечився, офашистився, гріш ціна, тьху. Це все одно, що в старовину з'яничаритися. Ще раз тьху. Стань навіть царем, сядь на золотому троні, та коли ти відкинувся од народу, лайно твоє царювання, золотий твій трон — лайно, і сам ти — погане лайно. Тричі тьху.

Нині в нього великий день: приїхав син, і в нього все для сина. Семен у ліс не пішов: тут його місце. Задля такого дня одягнувся в чисту сорочку, поголився, наче до танцю. Ще більше почув свою силу. Арсен був такий, яким він хотів. І йдучи через сад, Семен казав деревам:

— Стій за двох — послав я його. За себе і за матір. Наша мати в могилі. А за себе я ще сам постою.

Арсен — верхів'я, він — корінь. Хто цього не розуміє, тому бог не дав серця.

Коли на суді вправ постріл, він обімлів: «Що ж ти, сину?.. Все пропало».

І коли Арсена стали судити, він гукнув Свенціцькому, трибуналу: «Будьте людьми, а мене хоч четвергуйте». Свенціцький, у довгій мантії, в рогатому чепці, вилізши з-за столу, підступив до нього, просичав у лице: «Та якби у мене такий син!..» — і наставив, ткнув під ніс кулаки — дві жовті костюмахи, нарості жовтим здором.

Вийшовши на подвір'я, Семен тихо всіхнувся — куточками уст, як тоді, — сам їж, жери, судоправе, свої костюмахи в здорові, і трибунал нехай їх жере.

Подвір'я підметене. Сокира зарубана в пеньок. Він узявся сікти хворост. Сік, наче траву.

Накрутить води, нагріє, сполоще сорочки й розвісить їх на подвір'ї. А під вечір знову нагріє води, щоб Арсен змив голову. В нього чуб — граблями не продереш.

Семен згинався й розгинався коло криниці, вовтузився коло груби, вимурованої на чотирьох кілках, навпроти дровітні, забігав у сіни, виносив баняки. Хапався, радів, наче дитина, яку допустили вперше до вогню. А тільки висмикувався за сад чи на вулицю, робився похмурий, кидав очима то на горби, то в село.

Найбільше не любив стеретися. Стережуться злодії, бандити і поліція. Він не крав, не вбивав і нікого не гнав під карабіном. Не його це діло. Що вмів робити, до чого змалечку стояли руки, і все, що робив, як на долоні. А тепер пантруй. І коли пригинався, щоб пантрувати, суглоби тріщали і скаржились. За що? Знав, добре знав — щоб не скинуто з народу. Щоб робити своє діло на землі і щоб всьому світові було видно те діло — поле і борозну.

Повітря нагрівалося. Відхилив комірець, пустив вітер за пазуху. Тепле бабине літо.

Кілька разів підступав до воза під клуною, але барився шмарувати колеса. Нехай вже по обіді, щоб напевно. Якщо облава до сходу сонця не насунула, то, може, й не насуне. Якщо не заверне з якогось села до обіду, то після обіду — пізно. Вони бояться, щоб вечір не вхопив їх за очі.

Віз фронтовий. Їхав обоз, повипрягали коні, а воза покинули. Він поставив свої полудрабки, а військові відкинув, бо були занадто широкі. А тепер не влізе на хуру те, що він придбав. Діжка сала, діжка смальцю, діжка ковбас. Мед, масло. Три мішки сухарів. Ящик мила. Цілу весну, ціле літо з Волиці, з ближчих сіл приносили й передавали йому, хто що міг, і він солонив сало, топив смалець і масло, робив, кіптив і заливав ковбаси, сунув сухарі. Хлопцям. Не обладнав хати. Жив собі у ванькирі. От світлиця й пригодилася. Все те у ній робив. Вона чорна, як кіптярня чи кузня. Мило, правда, варив на дворі. Костогрив роз'їв йому пальці. Тричі переварював, щоб було тверде. Порізав ниткою. Лежить у ящику. Наче фабричне, тільки не в папірцях.

Семен прикидав, як укласти діжки, бочки й мішки на воза, жаліючи, що викинув широкі полудрабки. На Гната надії нема. Якби вернувся. Той гицель заарканив його, і Гнат возить. Утікай, чоловіче. Знайшов, з ким спрягатися. Добре, що віз є і упряж і що хлопці приїхали кінями. Ще ж сідла треба вперти на віз. І він сердився на Гната. Таки не спрягайся. Вони вернулися з турми і розійшлися. Гнат зарився в своє обійстя, як кріт. Не помагав йому рихтувати провізію: «Мое діло сторона». Домаха сама прикотила барильце меду. Він сердився на Гната, тепер підсміюється. Ніщо не бере. З маєткового попелища вигравав клям-

ки, почіпляв до дверей, познаходив якісь гільзи, поробив лампадки й навішав під образами. Чужі клямки дверей не зачиняють. Дурних кадил боги не приймуть.

Він розпалив у грубці. Хмиз потріскував. Семен держав свою руку близько вогню, і вогонь не пік його. Рука чорна, наче в чорній рукавиці. Пальці пупкі. Вони могли брати все, а їх ніщо.

Міг би вдруге женитися. Не Кася, дівка віддалася б за нього. Але що він сказав би Степчиній могилі? Стільки роботи. Поробить, і його місце там, коло неї. Не довелося разом нажитися, поряд належаться. До страшного суду.

Вода закипала.

Домаха не йшла.

VIII

Арсен виліз на вишки, ліг і заснув. Покладався на батька. Натягнув на голову рядно й видався собі малим Арсенком, якого мати садвила на коліна, гладячи чуб. Батько ніколи на колінах не гоїдав, якимсь відлупив за те, що впав із коня, а другого разу, коли Арсен після школи скородив, посадив його на коня, Арсен їхав, а він ішов — з поля додому. І нині батько вперше, скинувши кашкета, подав йому руку. Підклавши долоню собі під лице, Арсен лицем відчував батьківську руку, ніби водночас і лежав на ній, не вузлуватій, гладенькій. І вона лежала йому на голові, насилаючи сон. Якийсь час здавалося, що їде на коні, білогривому — другий кінь, теж білий, тягне борони зубцями догори, а батько несе вільну плечю. Спадає вечір. На горбах ще видно, а в долинах темно. Дві зірки, більша і менша, зійшли на небі. І на високому коневі йому ближче до зірок, ніж до землі.

Під рядном стало душно, і він розкрився у сні. Якби сюди пробивався просвіток, то можна було б побачити його обличчя. Голова лежала в лівій долоні. Злиплий чуб закривав лоба. Він дихав тихо і вільно. Вилицювате обличчя ніби розрівнялося, довгий ніс покоротшав, тупе підборіддя закруглилося, губи розповніли. Не було тих грубуватих рис, які завчасно старять, потворячи. Лежав — молодий повний сніп, взятий із лану. Права рука простерта до зброї, що лежала збоку.

Арсен давно не спав так солодко. Там, звідки приїхав, сон завжди короткий і непевний. Партизан — це безсоння. Тільки здрімнеш і вже на ногах. Він міг спати у сідлі, коли довго

їхалося темним лісом, міг спати, йдучи, коли ніщо не загрожува-
ло. Тепер він розстібнув кітеля, розперезався. Ноги в чоботях, а
на грудях вовняне рядно. Що ще треба, якщо сухе сіно до того ж
тепле, ніби в ньому повно літнього сонця? І десь тут — батько.

Його рука випнулася, отерпла під головою. Сіпнулася й дру-
га. Він розплющив очі: де, що? Згадав, і очі знову заплющилися.

Мабуть, так прокидався Дмитро Петрович Гордієнко. Він теж
ховався на цих вишках.

І, будучи у напівсні, коли в ногах і в руках ще сон, коли
спить усе тіло й не хочеться ворухнитися, тільки в голові проби-
вається якась одна думка й ніяк не хоче заснути, він згадував:
Дмитро Петрович утікав з тих вишок.

А перед тим вони втрюх, батько, Дмитро Петрович і він, бу-
ли в stodолі. Батько оббив вівса. Зібрав у мішок. Все на дорогу
готове. Батько якось пом'явся і зачав до Дмитра Петровича:

— Повезу вас, і, як кажуть, дасть бог, втрапите за кордон,
на Україну, може, й не побачимося більше, а я так і не знаю,
вибачайте мені, що за причина, що ви не женилися?

Дмитро Петрович не сподівався на таке запитання. Зніяковів.
Вуса смикнулися.

Батько кивнув, щоб Арсен забирався з-перед очей. Але Дмитро
Петрович сказав, нехай слухає.

Він сів на нерозв'язаному снопові оббитого вівса. А вони
з батьком стояли.

Арсен знову натягнув на голову рядно. Він проганяв той спо-
гад. Заплющив очі, але думка про Дмитра Петровича пробива-
лася в голові. І наче чувся його голос:

— Я із своїм життям перед вами не ховався, як ви не ховає-
теся переді мною.

Зачну цю історію *sine ira et studio* — без гніву і пристрасті,
як римлянин. Їм не бракувало сили духу.

Коли ми пройшли через всю Україну, взяли наш Львів і спря-
мувалися на Віслу, я був молодий, старший, звичайно, за Арсе-
на. Мав за спиною Глухівський учительський інститут, але вчи-
телювати на житомирському Поліссі довелося мало, на жалуван-
ні та на прибавних, які вчителям, як і попам, казна доплачувала
за обрусіння, розжитися не встиг. Захитався світ — усі на рево-
люцію. Хто в цей час жив, той знає, яка вона, червона зима.

З Вісли нам довелося відступити. Сталося те, що польські
історіографи пізніше назвали «Чудом на Віслі». Не буду вдава-
тися в подробиці. Я розкажу не про історію, про себе. А втім,

ніякі чуда історію не рухають, її творить народ, який любить свою землю і волю на своїй землі.

Ми відступали, відбиваючись. Покидали Україну, йдучи Україною.

Було перед Берестечком. Тільки не на Пляшівці, де колись розбито козаків, а під Чорним лісом, з якого мусили виступати тоді татари, та так і не виступили, зрадивши. Тепер нам треба було стримувати натиск на той ліс. Кіннота відходила, а наш загін поставлено заслоном. Піхоту ми викосили. Піхота відхлинула. Але загули панцерники. Їх було три. Башти круглі, а носи — свинячі рила. Хлопці падали, як стяте дерево. Я теж упав, довго нічого не чув і не бачив. Нас не ховали, залишали вовкам.

Очуняв я, лежачи на ліжнику. Як ви здогадуєтеся, мене хтось підбрав. То був лісник. Мені порешетило ноги. Одна куля засіла в плечі. Лісник оповідав, що я дуже стік кров'ю, й дивувався, чому мене не доби́ли. Панцерники наїхали, легіонери побачили, що своє зробили — всі трупом, і чи їм ліньки було вибиратися з башт, чи, може, треба було гнати далі, — забралися. Лісник оповідав, що коли вийшов на узлісся й побачив нас, вийняв люстерко і притуляв кожному до рота. Я дихав. Він казав, що решту поховав там, на узліссі, а я думав, що залишився на Волині, не підозрюючи, що судилося мені пробути тут ось два десятки років. Хіба здогадувалося про Збруч? Сиджу перед вами живий і здоровий — виходили. Лісник хвалив мене: «Мужицька кість — смерть переїсть». Жартував. І я зачав жартувати. «Не мужицька — козацька». Це ви тут мужики, а я з великої України. Мої діди були козаками, і я козак!» — «Діди були, та перевелися, а внукам бог розум відібрав, пересілися пінащо». Приказував: «І ти козак, тільки в тебе чуб не так».

Лісова сторожка в лісі. Там я і жив.

Літо, а в лісника у селі сім'я. Жнива. Треба жати. Він і приводить дівчину. Каже — дочка.

Винесли мене на горище. «Катря тебе догляне. Залишаю їй рік. Загуде, остережися. Я заглядатиму».

Гудіння її рогу я ні разу не чув. Якщо чигала якась небезпека, Катря відводила, щоб я й не знав. Приносила їсти. Крутий ріг, битий міддю, висів у неї через плече. Біла, а в білій сорочці ще біліша. Мені чомусь хотілося, щоб вона загула в батьківський ріг, а вона казала, що покличе, коли встану на ноги й зберуся від них відходити. Я обіцяв почекати. Запитував її: «Чого ти Катря, а біла?» Вона відказувала: «Таке. Хіба я циганка?» —

«У нас всі Катрі чорні». — «Бо ви москаль». Мені довелося довго її переконувати, що я не москаль, що такий, як і вона, що справжні москалі теж білі, але вона казала, що всі монголи чорні.

Одну ніч її не було.

Прийшла досвітком, — у селі біда. Розмовляла пошепки й дуже пвидко. Вернувся пан. Усю землю відбирають назад. Передерія, який сажнював наділи, і Передериху вивели в поле. Наказали Передерієві, щоб їв землю. А він їсти не хотів, узяв грудку в кулак. З тією грудкою його і вбито. А Передериха злякалася, стала їсти землю. Хто каже, їла, поки не вдавилася, а хто каже, що її теж убито. Кинулися за їхніми дітьми. Нема. То вже її батько й мати постаралися. І вона привела хлопчика й дівчинку в сторожку. Нехай будуть тут. Але я можу не боятися, дорогу на горище вона їм не покаже. Зараз вони сплять, повисипляються, поведе в ліс. І так буде робити весь час. У лісі чорниці, малина. А вночі діти спатимуть.

Так і було.

Поки діти спали, Катря виносила мені снідати. Потім я чув їхні голоси, які даленіли у лісі, і чекав, щоб почути їх знову, коли повертатимуться із лісу.

Навідався лісник.

З жнивими ще не впоралися. Своє відвезли панові.

Спитався, чи діти не заважають? Переколошкається — відвезе їх на інше село, до рідні. Потім оглянув мої рани. Гоїлися погано. Сказав, що буде сваритися з Катрею, чому щодня не промиває їх березівкою¹. Я сказав, що сам винен. Він насварився на мене.

Зранку Катря промивала рани, пов'язала чисті бинти і скаржилася: «Тато гримали за тебе, дуже гримали. Дурна, що слухала тебе. Віднині не буду». — «Старайся, — казав їй. — А я твої бинти позриваю». — «Нащо?» — «Щоб ти довше ходила коло мене». Вона здивовано повела бровою. А коли ступала, щоб спуститися з горища, сказала: «Вичуній, ніж коло тебе ходити, підемо в ліс». І повела другою бровою.

То була остання наша розмова.

Дитячі голоси подаленіли до лісу. Я чекав, коли вони вертатимуться. Не було до обіду. Час тягся поволі. Не те що повзати, перекочуватися мені було важко.

Вони не вернулися ввечері. Поночі прийшов лісник. Сів коло

¹ Березівка — настій березових бруньок на спиртові.

мене. Його мова була коротка. Діти прибилися до села і розказали: їх у лісі перестрів пан з вояками. Накинувся й давай питати, чиї діти, чи не Передерієві? Катря сказала, що її. Пан розреготався, визвірявся, кажи правду, якщо Передерієві, їх поб'ємо, якщо твої, тебе уб'ємо. Вона стояла на своєму: її. Пустив кулю. «Дітей я не повезу в інше село, нікому не віддам,— казав лісник.— А Катря в нас була одна».

Дмитро Петрович хотів ще щось розповісти, але на подвір'я вступив Всеволод Клипаченко, новий сільський учитель, і мова пішла про інше.

Арсен стягнув з голови рядно й розплющив очі.

Був день.

Вишки запиті сніпками. Із сніпка звислася соломинка, хиталася перед його очима.

IX

Забачивши через шпарину, що з воріт виступив старий Чернега, Володька насторожився. Ліва брова різко зламалася, око приплющилось. Він дивився одним оком, ніби приклав до грудей автомат. Усе, про що він щойно думав, що його мучило, збурилось, перекипіло, піднялося, як піна. І натомість заклекотіло тільки одне: облава! Коли дядько Семен ковзнув поглядом по коморі, Володька вже майже не сумнівався, що зараз почнеться чи не вирішальне в його житті. Він не злякався. Почуття самооборони збороло ляк, узяло верх,— був певний, що не дасться в руки, був готовий не датися, хіба що мертвий.

Дядько Семен повагом, перевальцем подався собі до хати. Тихо, ніяких згуків. Але Володька був насторожений. Облава могла йти полем, а чи з'явилося щось підозріле на шляху. Може, їде Сева, а батько ще й везе його. Це було б хтозна-що! Самогубство. Його обурило, що пришвендяла Кася, яку вони з Арсеном називали тіткою. Якби вона не сиділа в хаті, мати чи дядько Семен відразу б сповістили: треба остерігатися чи ні. Тихо, ніяких згуків. Може, Кася заважає їм порозумітися, і вони гублять найдорожчі хвилини.

З ганку спустився старий Чернега, повагом і знову перевальцем. На комору й не глянув. Заходив через ворота, а виходив садом. Тільки тепер Володьці зблиснуло, що дядько Семен міг навідатися через ту опасисту Касю, хотів пересвідчитися, чого її

принесло. Зламана брова вигнулася, приплющене око розплющилося. Він обома очима дивився на широкі Чернежині плечі, які, рівно погойдуючись, запливали за комору.

У Володьки ворухнулося почуття шаноби до дядька Семена. Це почуття, зароджене змалку, прокинулося з новою силою. Дивно, хлоп'ям, ще не ходячи до школи, гасаючи по саду, в шелюгах, він збагнув, що сусід, неграмотний дядько Семен, розумніший і обачніший, ніж його батько. Дядько Семен ніколи не бідкався і не був скупий. А батько безконечно бідкався і всього жалів. Обіцявся купити матері хустину, а потім ховав гроші. Зривала мати найкраще яблуко Володьці, батько сварився: підбирайте під яблунею підбір—падалки. І чомусь завжди виходило, що батько більше тратив. І мати не раз казала, що він не ощадний, а скнара,—повчився б у Семена.

Володьчина шаноба переросла в приязнь. Володьці подобалося, що дядько Семен кремезний і роботящий. Нагасавшись, навбрикувавшись, Володька любив підзиркувати, коли дядько Семен щось робив — рубав сокирою, викидав гній чи навіть підмітав подвір'я. Він усе робив не так, як батько. Батько брав сокиру, крєктав, плював собі під ноги. Дядько Семен, сплюнувши в руку, заносив сокиру без крєктання. Батько тупцювався з вилами, наче боявся ступити на гній, а дядько Семен із закасаними штанками стояв по коліна в гноєві. Подвір'я він підмітав одним махом, не монаячись і не здіймаючи хмарами курую.

Коли Володька підріс, то і шаноба, і приязнь теж підросли, але вони викликали інше,—заздрість. Чому в нього не такий батько? Він про це нікому не казав. Володьчина й Арсенова матері жили в доброті. Батьки теж ніколи не сварилися. І хоч вони ніякі не родичі, часто святкували свята разом, ходячи одні до одних у гості. Володька не пам'ятає, щоб дядько Семен, прийшовши в гості, приносив йому що-небудь. Не було такого заводу. Тітка Степка приносила. А коли вони втрєох ішли в гості до Чернег, то батько відбирав у матері, що вона там несла Арсенові, й сам обділяв його. Проте Володька не підмічав, щоб Арсен прив'язувався так до його батька, як він до Арсенового. І від цього Володьку брала злість. Але він мовчав навіть перед матір'ю.

Його батько, будши в гостях, любив заводити з Арсеном мову, щось розпитував, хвалив або підсміювався, а Арсен, взявши пиріжок чи щільник меду, втікав.

Дядько Семен зрідка кидав Володьці якесь слово, мовляв, з'їси горщик каші, тоді будемо боротися. Володька насправжки

думав, як йому з'їсти горщик каші, щоб подужати цього дядька. А дядькові очі дивилися на нього, кидаючи зблиски. І, може, саме тоді Володьці вперше спало на думку, що той Чернега знає про нього те, що він і сам не знає про себе, що дядькові очі бачать у ньому те, що йому самому не видно. Став його трішки побоюватися. Але ніколи не виказав ні своєї заздрості, ні своєї злості, ні свого побоювання.

І тепер, провівши очима старого Чернегу, він не міг мати в душі цих недобрих пристрастей, які, здавалося, давно вже виігрилися з його душі. Тепер Володька міг з'їсти горщик каші. Арсенів батько відплив за комору. Володьчині очі ще хотіли б бачити його плечі, які рівно погойдуються, одначе він був певен, що той старий Чернега і зараз, безперечно, знає про нього те, що він і сам не знає про себе, що старі очі Чернеги бачать у ньому те, що йому самому не видно. Він боровся з дядьком Семеном змалку. Прибив, зачавив у собі все недобре, усвідомлюючи, що тепер міг би подужати дядька Семена силою, але не перемогти. З'явилася Кася. За нею мати.

— Як би той Семен не вовкулакував, а все одно горнеться до жінок, — казала Кася. Вона підморгнула. Лукаво. А її губи зав'язувалися бантиком. Вона запишалася, вихляючи своєю спідницею. Губи знову розв'язалися: — Від мого ока ніщо не сховається.

«Ну й дурна», — подумав Володька.

Мати з цеберкою. Він аж наморщився. Дивився через шпарину, і йому хотілося перекинути погляд через Касину голову, заглянути в цеберку.

— Стаю до конопель, — почув Касине. Мати понесла свині.

Володька впевнився, що облави не чути, що старий Чернега заглянув, вивідуючи. Аякже, стереже Арсена. Можна бути спокійним, лягати й заснути. Мати не дасть, щоб його застукали.

Він якийсь час зорив із шпарини за Касею. Вона сховалася за стійком конопель, вигулькнула, розставляючи терницю. Стійок на одному рівні з коморою. Туди погано видно. Треба тиснутися обличчям до дверей і пускати навколо око. Касі не сподобалося ставити терницю до комори, піддала на плечі й сховалася за стійком. Гукнула, що вона вже починає. Мати винесла за хліва цеберку. Подивилася на собаку, який сидів перед хлівом, стеріг двері з колодкою, коня. Поставивши цеберку ребром коло сходів, вона розігнулася. Довгасте лице у вовняній хустині, яка розійшлася, здавалося ще довгастішим. Воно було тихе, зосереджене, повите смутком. І хто знає, чого більше таїло в собі,

зосередження чи смутку? Либонь, ні того, ні другого. Задуму. Від цієї задуми її обличчя позеленіло — дивилося зеленавими очима. Вона тісніше пов'язала хустину й ступила подвір'ям. Володьці захотілося, щоб мати зняла очі на комору, але замість того вона похитала головою, з боку на бік, вниз і вгору. Крізь шпарину видніла поставлена ребром цеберка. Дном до комори. Він не міг на неї зорити: дратувала. Але тому, що вона була дном до комори, а не серединою, перестав про неї думати. Припавши обличчям до дверей, спостерігав за матір'ю. Викулькнула Кася. Він зрадів, що знову побачив її: ага, я тебе бачу, а ти мене ні, підтіпанко.

Дві терниці вдарили водночас.

У них була одна терниця. Тепер дві.

Мати стояла боком — одне око у воротах, друге в сад. Кася за стійком, з комори не видно, але, напевно, обличчям до матері.

Володька поколінкував від дверей. Нехай собі тіпають. Він розклав зброю і ліг навзнаки.

Спочатку терниці не заважали. Але як тільки він заплющив очі, почалося. Та якби ще гупали водночас, а то ні. Одна кінчала, друга зачинала. Та, що кінчала, гупала легше — чах. А та, що зачинала, важко — гу-уп! Чах-гу-уп! Яка чах — материна, яка гу-уп — Касина, подумалося йому. Він намагався заснути. Завив голову ковдрою. Не допомгло. Тоді голову на сіно й приклав зверху подушкою. Ніби втихло. Десь ніби здалеку — чах-гу-у... І не над ним, з-під нього. Засинав. Але йому змокріла голова. Просунув руку під ковдру, шия теж мокра.

Розохотилися з тими коноплями!

Але він не втрачав надії заснути. Тепер тільки й заснути. В животі легко. Міг лягти на живіт. І ліг на живіт, обома руками притримуючи на замотаній ковдрою голові велику подушку, притискаючи її до вух. Тільки б заснути, а що обливається потом, не страшно. Потом усі хвороби виганяє.

Занурившись у сіно, намагаючись заснути, він навіть упрощував себе, повторюючи: тільки здрїмни, й нічого не буде чути, тільки здрїмни... Притискався грудьми, налягаючи з усією силою, відчуваючи тілом м'яке сіно й під ним тверді дошки. Тільки здрїмни... — і з його заплющених очей витискалося щось подібне до сльози. Сльоза не могла бути, чого?

Але то була сльоза. Він перекинувся і, розкрившись, збагнув, що то сльоза, скупа і гаряча. І йому захотілося плакати.

Якби міг плакати, якби виплакався, може б, заснув. Але він,

змахнувши з очей сльозу, держав перед собою долоню й дивився на брудненьку росинку, дивувався, що вона не витрусилася з долоні, і чув, що в нього спотілий лоб, спотіла шия, що мокро під пахвами,— ото почався день.

Чому наднесло Касю? Злість і лють ворухнули ним. Він розсердився саме на Касю, як ніколи й ні на кого не сердився. Вона завжди була йому ворогом. Той рудий Сева привіз її з собою в село, і вона приросла до села, наче п'явка. Йому згадалося: і зустріч на постерунку, і те, як вона свідчила на процесі. Все-все. Він нічого доброго за нею не міг згадати. Нічого доброго за нею ніколи не було. Підтіпанка! Пришвендяла до конопель. Та чи не сам рудий Сева й підіслав її? Якби знаття, встати і затягнути в комору, влаштувати допит. Якби це деінде, а не дома. Та за неї, паскуду, її Сева такого батькам наробить!

Ненависть до Касі перекинулася на матір. Насіяла конопель, настаралася, що сама не може дати ради. Касею не погребувала. Дуже тут її запомога потрібна!

А терниці не втихали. Замість виминати й перебивати його думки, вони ще дужче підбивали їх.

Володька відкинув подушку, сів на ковдрі. Над ним сушилася шкура. Він уже не думав, що пошиє з неї кожух. На тій шкурі розходилися червоні прожилки, на кінцях звисали бульбашки лою. Відвернувся. А тут — клубок здору, жовтого, старого. Заплющуй очі і втікай.

Куди?

Лігво зім'яте. Спідне рядно скручене, ковдра жужмом.

Він зважився перестелитися, став на руки й на ноги, але, зневірившись, що засне, помахав терницям кулаком. Самому стало смішно. Лягти чи сидіти?

Низький черепичний дах, піднятий на кроквах, хитався над головою: то давно зійшло сонце, і проміння, сіючись, наче крізь сито, миготіло, а легкий пил, який завжди тут стояв, вивітрюючись, курів і колихався.

Володька не знав, як болить голова. Голова його ніколи не боліла. Тепер у ній гуло. І було боляче очам. Він втупився під основу останньої крокви — в найтемніший закут. Сидів, не ворухачись. З-під основи крокви, з-під клинця, яким та кроква запліснена, визирнула мишка, сіренька, з короткими чорненькими вусками. Замругала, показала зубки, і чорненькі щетини, розставлені коло її рота, заворушилися, наче тоненькі стрілки.

— І миш на мене,— сказав він і злякався свого голосу.

Порожні відра, складені на коромисло, висіли за спиною: Люся простувала по воду. В парку, відразу ж за замком, на узвишші в каштанах стояла водогонка. Її зірвали ще поляки. Вони мали намір висадити й замок, але не дали кармеліти босі, боялися, що костьол від страшного вибуху теж здійметься в небо. З того часу водогонку не відбудовано. На узвишші, в каштанах, замість білої круглої вежі, скніло розвалище. Непобиту цеглу давно розібрано. Замок поївся з помпи. Але помпа зіпсувалася. Нікому не було в голові довести її до пуття, і Люся вже не один день носила воду для миття підлог і сходів зі ставу, а для пиття — з міста. Йй треба води відер та відер. Криничної наносила. Поліціяки випивають з графинів, наче ті гусаки. З бачка в коридорі вицмулюють — мідний кран сухий. Виставила бочку під ринву, але дощів нема.

До ставу через парк не можна. Колись, кажуть, з обриву були сходи, зараз їх викинуто, обрив прямовисний, а над ним густа і висока дротяна загорожа. Треба під мурами костьолу, під мурами в'язниці — далеко. Чи думалося їй тоді, того далекого ранку, коли товклася під в'язницею, добиваючись на побачення із Всеволодом, що прийдеться тягати під тими мурами воду, що прийдеться запам'ятати кожен камінь, об який можна спіткнутися?

Похитуються відра, постукують, ковзаючись, черевики.

Люся опустила голову.

З тюремного тупика — стежка на пустирище. Ця стежка вузька й забута. Їй порили весняні води, дощі, й ніхто не протоптав, крутяться рівчаки, рівці. Не те що богомольці, яким тією стежкою ближче до костьолу, навіть в'язничні дозорці вважають за ліпше її обходити. Люся примітила: якими б пелюдами не були дозорці на в'язничній території, але й вони, опинившись поза мурами, не без остраху поглядають на вартові вишки, хоч на них сидять їхні колеги.

Стук-стук черевики, хить-хить на коромислі відра.

Ставок у долині, навпроти замку. Здається, якби плигнути, то враз можна б його доскочити. Стежка вилась, крутилася з пагорба-пустирища на бруківку. Далі треба завернути праворуч. Впорожні легко, але вона довго тяглася бруківкою, поки стала перед мостом, на якому загинув Дмитро Петрович. Ступила на кладку. Опустила одне відро, витягла, й у ньому сплив

прив'язаний до вушка дерев'яний хрестик, опустила й вийняла друге, й у ньому теж сплив такий же дерев'яний хрестик: щоб вода не розхлюпувалася. Відра стояли повні, а Люся не брала їх на плечі. Повний став гонив легку хвилю — до берега і назад. Вода чиста, не затягнута жабуринням, але дна не видно: глибина.

Завдала коромисло. Плече відразу присіло. Коли вона рушила, то одно плече було вище, а друге нижче.

Замок згори, з-за дерев, проглядав білими стінами і блищав вікнами. Погойдувалися стіни, вікна й дерева. І на готичній бані костюлу погойдувався чорний і високий латинський хрест. Погойдувалися стрімкі в'язничні мури й на них вишка з вартовим, — усе, що було перед нею, навіть небо погойдувалося, коли несла воду.

Біла хустка видніла на шляху.

Люся не обстригла кіс. Чорні, довгі, пущені на плечі дві коси — єдина прикмета, по якій можна впізнати колишню вчительку. Взуття не її, одяг теж ніби не її, — з чужої ноги і з чужого плеча. Шкарбуни і рам'я. І чоло не її, похмуре, порізьблене, — наче стара кладка, і на ній стоїть скорботна задума. І брови не її: дві, наче одне коромисло, що розламалось навпіл. Очі запали. Чорні, без дна. Ніс гострий, і видно вилиці. Губи стали тонкі, завжди стулені, трішки скривлені, й в обох куточках вуст захоувалася лють і іронія. Висока шия понижчала, голова важка.

А коси спадають аж до пояса. Ні одної сивої волосинки нема.

На рівному не притримувала коромисла — відра, наче пальки терезів. Збочила на стежку, не стало видно ні замку, ні хреста на костюлі, тільки мур, і похитувалася під ногами земля. Люся взялася рукою за коромисло. Дерев'яні хрестики плавали у відрах.

Вона забралася майже на самій пагорб, розвернулася й, звично підхопивши коромисло, поставила відра обабіч стежки, поклала на них коромисло і сама сіла. Плечі боліли, нила спина, і руки впали на коліна.

Серед бур'янищ, над стежкою росла верба. Мала. Чи то стара баба, йдучи помолитися, поставити свічку за сина, уткнула свій костур, чи така ж стара мати, добираючись до свого у в'язницю, уткнула свій, — хто знає, а він прийнявся. Ще видно обшмульганий верх, за який бралася рука, а побіч тонке жовте пруття, на ньому зелене листя. Дивно: густий, непролазний чортополох пожовтів, розкривши свої спілі коробочки, будяки викинули пухнасті голови, і їхні колючі листки, які не бояться ні

сонця, ні холоду, блякнуть, бо сохне стовбур, а та верба з костура зелена. Як і карликові берізки на мурі. Бур'янище розкошувало, та перестало. Перепилося соками. А те, що скніло, не маючи снаги, не осипається: зелене утверджує силу життя.

Люся сиділа, ні про що не думаючи: повіки склепилися — змора застигла в жилах. Нило плече. Горбатіла спина. Руки лежали на колінах, наче на дереві.

І бриніла струна — вітер ранньої осені. З верхів і низин. Далеко. І її, тиху й журну струну, було чути за обрієм, за небесами. Плакала чи гірко сміялась?

Рятуйте, рятуйте мене! Гей, дайте батіг, я вперіцу коней і натягну віжки. Вій! Бийте громом, копита, гриміть, колеса, блискайте блискавками, коні, розлягайся, дорого. Далі й далі, на кінець світу. Бачите? Ви — люди? А якщо ні кінця світу, ні людей — головою під копита, під колеса — тільки блискавки, тільки грім...

Тиха й журна струна — сама.

Нема в руках ні батога, ні коней. Нема машин, які гудуть моторами, аж стогне земля. Нема літаків, які виносять за хмари, аж реве небо. Нема дороги. Є забута, нетоптана, заросла чортополохом і будяками стежка.

Розкліпнулась, піднялися повіки, і Люся побачила долину. За мочарами, за осокою й очеретом під горою — Горинь. Хвиля за хвилею, в зблисках сонця й без сонця — тече. І було видно: в низьких берегах живе, сплескуючи, її плесо.

Україна... Що в тім слові, короткому, як мить, і довгому — на все життя? Чи не ураган битви і чи не страшне «кра» по битві? Земля... Що зв'язує з нею і не дає вмерти? Земля... Чи в тому слові стою останньою буквою я, і незбагненна, таємна сила кличе стояти? Б'є віщий дзвін: зректися себе для себе, але не для неї.

Нині субота, завтра неділя...

Завтра базарний день. На ринкові шибениця, і на ринок треба виходити на зв'язок.

Люся встала, завдала на друге плече коромисло. Тепер друге її плече стало нижче.

Віяв вітер. Шелестіло бур'янище, летів з будяків пух. Річка несла хвилі, а в неї на плечах погойдувалися відра. Стук-стук... Її коси, як чорні ріки.

Високий і тихий осінній день.

З низів і верхів ледве чутно лине й вертається назад, за гори, за ліси, в степи глухе бриніння дзвону.

Вікно — у двір. Високе й широке. Замок у стилі якогось із французьких королів, таке собі Фонтенбло. Всеволод відслонив штору, але й з другого поверху йому не було далеко видно: парк. Буки, дуби й каштани, вишикувавшись, густими лавами застигли в дивовижному вимарші, заслоняючи небо.

Він не хотів дивитися в дворище, де сновигали люди й коні, куди в'їжджали підводи, навантажені зерном. Контингенти приймалося й висипалося в зали правого крила. Скоро, мабуть, і худобу доведеться ставити й прив'язувати на попас у залах замку, а потім під посиленою охороною, з кулеметами спроваджувати на залізницю.

У дворі сновигало, мурашилося. Всеволод спостерігав зелений вимарш дерев. Він заткнув великий палець руки за пояс мундира і стояв боком. Профіль, ніби з-під ножиць аплікатора: пасмо чуба крилом через лоб, довге, зависло над великим вухом. Лоб не підкреслений, переходить у вигин носа. Той вигин суцільна лінія: лоб, ніс, губи, борода — щось боксерське, тупе і не безвольне. Потилиця випнута, а шия крута. Якби на потилицю присадити ще один приплюснутий ніс, то можна було б посперечатися, де в ньому перед, а де тильний бік.

Всеволод сердився на самого себе. Закотивши очі, пустивши їх на верхів'я парку, насправді дивився собі всередину — згори вниз. Він давно не сердився на себе. Арсенів постріл, який не поклав його, влучив і розстріляв інше. Сердячись, Всеволод думав про це: той постріл, такий несподіваний, а тому ще зухваліший, здавалося б, мусів перелякати його на смерть, зробити полохливим і обережним на все життя, але сталося якраз навпаки — він убив страх і боязкість, не приглушивши вроджену запопадливість і нервову лихоманність його натури, що понад усе плекала мрію про завтрашній голубий день. Він сам не бачив у такому перетворенні нічого дивного. Давня закваска — постояти за самого себе (прецінь, теж учень Дмитра Петровчя Гордієнка) не могла зникнути безслідно. Правда, вона обернулася дозрілим індивідуалізмом. В'язким, наче глей, податливим до будь-яких змін щодо влад і суспільних устроїв.

Всеволод відчув у собі цей заміс, лежачи в лікарні. Слідчий-суддя Свенціцький настояв, щоб жертву лікували на державний кошт і щоб повністю виплачували жалування вчителя. Коли Клипаченкові приносили переказане по пошті готівкою у ліжку, він

почував себе героєм і посміювався сам над собою, що, упавши, звалившись од кулі на землю, міг просити, щоб покликали Люсю. Так і не знав, навіщо кликав? Хіба мав їй щось сказати? Не мав. І не раз думав: якби наважилася сама відвідати його в лікарні, прогнав би. Він навіть обсмакував, обсмоктав фразу, яку запустив би їй в обличчя: «Відринутому з оскверненою, що робити?» Він — відринутий. Вона — осквернена. В цій фразі, за його переконанням, звучало щось біблійне. Люся не навідалася, і фразу не проголошено. Лікарі через два місяці поставили його на ноги, тобто міг виходити на прогулянку. Але його вивозили на возику.

Він снів посадою у міській, не сільській школі, навіть університетом із стипендією, що було б найліпше, а після університету — педагог у гімназії, в якій учився. Він був певний, що урядовці, влада ним заопікуються. Сповідався про це Касі, яка часто приходила й жаліла його. Відвідини закінчувалися тим, що Кася перепитувала: коли стане професором, чи візьме її служницею? Вона журилася: стільки літ чекати, постаріє, стане зовсім бабою. Всеволод заспокоював, що Кася молода, як ягода.

В голові його визрівало інше: вилікується, стане на посаду міського вчителя чи буде студентом, обов'язково загляне в колонію неповнолітніх злочинців і попросить зустрічі з Арсеном. Сидячи у візку, обмірковував ту зустріч. Не пуститься в мордобій. Ні. Щось скаже. Не міг придумати: що? Такі слова, які б переслідували Арсена вдень і вночі. Але таких слів не знаходив. Ніла рана, боліла голова — тішився, що ще має час. Про Володьку думалось мимохідь: баран, і його до гурту.

Так і не знайшов тих слів, які хотів сказати Арсенові. Вони не прийшли. Замість сподіваного, настали інші часи. Ще в бинтах довелося розпрощатися з лікарнею і то не на возику, пішки. Вже міг ходити. З Крем'янця, з тих місць, де його знали, подався далі, далі на Полісся, де очерет і болота. Там, у тій стороні, яку береже шум лісу й орлі крила, він знайшов пристанище. Наче пес, що, залізуючи під кущем рану, лікує сам себе, так і він, криючись, носився із своїм плечем, не подаючи нікому найменшого знаку. Потреба на вчителів велика. Не тільки діти, старі баби взялися за грифелі. Він став учителем.

Спочатку йому не вірилося. Вбувшись, переконавшись, що він справді вчитель, що йому платять зарплатню й заохочують до суспільної праці, Всеволод відразу переродився. Він зробив усе, щоб постояти за себе, щоб піднятися, — комсомолец,

активіст. То було поглиблене пристосуванство. Ця наука далася йому легко, ґрунт був сприятливий, і він ріс, наче на дріжджах. Як і Люся, вчився заочно. Тільки вона в педшколі, а він в університеті. Коли рана зажила, міг розмахувати лівою рукою, відвідав Люсю. Йому потрібна була стала й неабияка репутація, а оскільки та репутація починалася з анкетної графи, — то Люся — вихованка комуніста, прорадянця, який загинув від поліцейської кулі, так і просилася в його біографію. Його пристосуванство до того вкорінилося, і він був до того певний себе, що не злякався стати перед Люсині очі.

Похмуре Полісся, озера, гайки, в яких розрослися, все загарбали в свій час осадники, вдихнули в нього вольовитість і рішучість. Він відчув себе чи не новим осадником. Але йому праглося бути повновладнішим і сильнішим.

Люся не збагнула його намірів — не прийняла. Всеволод став обдумувати нові, більш певні шанси, шукаючи не так нареченої, як тестя. Вона і він в одній особі самі знайшли його — війна. Тут думати не доводилося. Швидше з Полісся, далі від своїх слідів, туди, де його знали раніше. І він став комендантом поліції. Не вагаючись. Ніби давно, ще в лікарні, навіть раніше, ще гімназістом чекав, що його покличуть поляки, німці-фашисти, не мало значення хто. Гукнуть, а він готовий. Мовби народився для поліцейського ремесла — провокацій, інтриг, самозахисту й нападу. Життя навчило. Охолодило розум і приспало серце, і він любив називати себе так, як писалося в «Фолькішер беобахтер» про Гімлера — залізний.

Залізний Всеволод сердився: не стримався й виказав Люсі, що хоче єдиного — мучити її.

Стояв за шторою свого кабінету — тут його боялися всі, а він нікого.

Десь там, в гущі крон, з якогось старого каштана, із самісінького вершечка, відірвався і падав жовтий листок. Всеволод подумав, що він мовби зірвав той листок своїм поглядом. І йому стало якось приємно, що він не впав долу, а зачепився за суху шпичку. Кругом ще зелене листя, а він один жовтий. Вітер безпомічно ворухить його червонястим хвостиком, і жовтий листок тремтить, наче живий.

Розстріляти на місці, повісити — то не є вияв сили. Поставити на коліна, бачити, як стоять на колінах, — оце сила влади і сила характеру її носіїв. Він не просто жадав помститися Люсі. Ворухнув би мізинцем — і її вивезли б у Німеччину. Він

хотів і домігся надпомсти, одночасно мстячи й собі, за те, що в гімназії вподобав її і йому тоді всміхалося одружитися з нею, що мав намір забрати її на Полісся, повезти, як наречену, а вона відкинулася, і найбільш за те, що зв'язувало його і її однією ниткою, яку ніяк не міг розірвати. Він ніколи не забував про Дмитра Петровича Гордієнка. Не міг. Люся знала, як Всеволод оклепав його, пустившись берега. І Всеволодові було відомо, що Люся це знає. Вона не побігла за ним (наречена?), а жила в Левенців, носила передачі Арсенові й Володьці. Хіба Кася не казала? Він не ревнував її до цих хлопців. Усвідомлював, розумів свій злочин. Не боявся, як бояться гріха. Ніколи й не гадав відмолювати. Але вже саме те, що Люся це знає й не прощає йому, не давало спокою. І, мстячись на ній, мстив собі, що вона знає про нього більше, ніж треба.

Розстрілюючи єврейське гетто, набиваючи тюрму підпільниками, запідозреними в партизанці, заложниками, несплатниками контингентів, він дещо збагнув людську породу. Кулак і куля своє беруть.

Люсі він віддячив: служба в комендатурі — не німецька кагорга. Що ж, хоча вона й не схотіла їхати з ним на Полісся, але не виказала. Йому бажалося одного, щоб вона призналась, що не може, що їй несила служити в комендатурі, що виправдусь його стосовно Дмитра Петровича, мовляв, іншого шляху в нього, у Всеволода, не було, щоб просила в нього ласки.

Тоді була б помста — із зиском, із насолодою.

І раптом він сам признався їй, що хоче мучити, і відстрочив той день, коли вона проситиме ласки. Хіба сказати: мучити — це те приховане: відринутому з оскверненою — що робити?

Він виказав свою мету. І думав, що може не дочекатися того дня, коли Люся попросить рятунку. Він же не використав моменту, загаявся узяти Арсена й Володьку. Хоч міг, безперечно, міг у перші місяці окупації. Але це надто було б шито білими нитками. А людська пам'ять зла, — нічого не забуває. Він сподівався: скінчиться війна, Арсен і Володька нікуди не дінуться. Тоді й візьме обох. Не знищить. Нащо? Матиме масток. І нехай Арсен буде в ньому наймитом. І Володьку до пари. А що?..

Мрія мати саме масток, а не кар'єру поліційного пса, не покидала його. Не тішив себе надією, що німці наділять йому вже готове, обжите, скажімо, будь-яке осадницьке чи старе панське гніздо. Це вони захоплять для себе. Їздячи по Яремчанщині, обмилював собі куточок. Знайшов — оддалік від Волиці й від

маєтку Свенціцького: селянські наділи, які спускалися до лісу. Під лісом били джерела. Що ліпшого: посадити сад, в кінці саду поробити ставки. Уявляв — Арсен, Володька б'ють камінь, закладають фундаменти. Щоб вони били камінь, щоб закладали для нього фундамент, треба мати на них право. Не гроші, не багатство, а право. Добути його самому — глупота, ним повинні були наділити окупанти. Всеволод вислужував, засягав не саме право, а право на це наділення. Зиск — не завжди готівка. Вірна готівка в перспективі — зиск, який пахне, манить, рухаючи: бистрина, що крутить турбіни електростанції. Все спалахує, сяє, горить...

Зараз його надії відступали. Арсен і Володька в лісі. Треба винищити партизанку й виграти війну. А поки он там, на подвір'ї, лежить на возі Гнат Левенець. Не візьме його заложником. Нехай поповозить, призвичаїться. Може, щось із того й вийде. Боязкий чоловічок.

Вітер погойдував жовтим листком, завислим на шпичці.

Упав би — гній. І все. А так висить, тремтить, веселить око, і серцю приємно, думає собі, не помічаючи, що дивиться на той листок не прямо через вікно, а стоїть за стіною, держачи в руці відслонену штору.

Його погляд сковзнув униз. Люся несла воду. Дві хрестовини плавали у відрах. Майнуло: чи міг би отак день у день тягати воду, повсякчас чуючи на своїх плечах дерев'яні хрестики? А може, один вона носить для себе, а другий — для нього? Все закінчується під хрестиком. Криво посміхаючись стуленими губами, дивлячись на Люсю, на коромисло, яке вона несла, наче великі терези, Всеволод добирався до якоїсь суті: скільки людей він знав, які тільки люди траплялися йому на шляху, ніхто не хотів бути тим, ким був, ким став, ніхто не хотів свідомо нести не те що хреста, хрестика. Хіба що один Дмитро Петрович. Але виняток підтверджує правило.

Дві Люсині коси спадали з плечей. В його грудях прокинулося щось бентежне. Чи ті коси досі м'які й пухкі, як тоді, обстрижені, гімназійні? Йому згадалося, як вони текли в його пальцях. Тоді чомусь самі приплющувалися очі й здавалося — не коси, повна жменя проміння. Колись. І ще здавалося: розплющивши очі, а тих кіс, як проміння, не буде, — теж колись. І хотілося, щоб вони були. Якби вони були, він був би таким, як хотілося, а не таким, яким став, яким є. По стиснутих губах промайнуло щось схоже на тремтіння, занадто кволе, зовсім забуте, він не відчув

його, і губи не розтулилися, тільки крива посмішка стала різкіша. Жалила.

На подвір'я в'їхав «опель». Гаркнув, бухикнув мотор — з хвоста потягло димом, і той дим заволік машину.

«До мене», — кольнуло його. Всеволод опустил штору й ступив у глиб кабінету, висмикнув великий палець з-за пояса й взявся за шкіряну спинку крісла.

Жовтий канцелярський стіл на виточених під лев'ячі лапи ногах — голий. Календар-шестиденка, масивне чорнильне приладдя. Всеволод збирався у Волицю, вірніше під Волицю, на ті сільські наділи, що тягнуться до джерел під лісом. Завтра мав бути гарячий день, ярмарковий. Сівши в крісло з точеними поручнями — руки на лев'ячих голівках, — він блимнув на сейф у кутку, підсунувся до столу, й рука машинально потяглася до календаря. Йому не було потреби вдавати, що працює, але інстинкт вдавати переборював. Завтрашнє число виведене червоною фарбою. Він не любив червоних чисел, не відрізняв буднів од неділь. Тільки й усього, що червоні числа засвідчували, ніби на світі ще є, ще не перевелися недільні дні. Хотілося замалювати червоне чорним, скасувати червоне. Взяв ручку й, ткнувши в чорнильницю, почав зосереджено проводити задуману ексекуючу: обравив червоні цифри чорною лінією, рішуче затушкував одну цифру, наставив перо, щоб затушувати другу. На порозі з'явився секретар — поліцай і проголосив, що прибув слідчий крайового управління капітан Гуслистий. Замість щось сказати, Всеволод хитнув пером і в позі людини, якій не дали довершити роботи, підвів голову.

Юліан Гуслистий, вступивши в кабінет, зупинився коло дверей. Він вважав за зайве відмельдовуватися¹. Кругленький, у формі, яка його аж ніяк не виструнчувала, усміхався пухленькими губами.

«Така вош і в «опелі», — подумав Всеволод. — Дринда, але «опель». Поклавши ручку й зачинивши шестиденку, в якій одна цифра завтрашнього дня так і залишилася червоною, повільно піднімався над голим столом, даючи Юліанові на розум, що із-за столу виходити не збирається.

Стіл під самою стіною. Перед ним не стояло ні фотелів, ні крісел. Від дверей тяглася довга салатова, облямована жовтим доріжка.

¹ Відмельдовуватися — відрекомендовуватися.

Юліан не чекав, коли йому підуть назустріч. Верткий, з портфелем на замках і на застіжках, побіг доріжкою, ще від дверей визначивши, з якого боку стола зупиниться перед Всеволодом. Його очі на бігу ловили диван ліворуч, ряд крісел праворуч, вікно, коло якого нічого не стояло. Він підбіг не з боку вікна, а з боку сейфа.

Всеволодова рука важка і млява, Юліанова куца й енергійна.

Опісля ручкання, не перестаючи всміхатися, Юліан, похитуючи своїм портфелем, дивився, де б йому сісти, чи на дивані поблизу вхідних дверей, чи на кріслі ген за вікном,— і там, і там далеко. Знизавши плечима, які не підкреслювали, а закруглювали довгенькі, не по зросту погони, він короткими ступнями миттю опинився коло рядка крісел, вхопив переднє. Воно було важке. Кинув на нього портфель, узяв обіруч, переніс через доріжку, поставив збоку столу, швидко сів і хотів поставити собі портфель на коліна. Його короткі ноги ледве сягали підлоги, а тому портфель довелося притримувати, щоб не з'їхав.

Всеволод ніби не звертав на Юліанову метушню уваги. Сидів, держачись за поручні (в руках лев'ячі голівки), на стиснутих губах знову з'явилася крива посмішка.

— Ти на нарадах кричиш? — спитався Юліан, пронизливо дивлячись не на Всеволода, а на стіл, який стояв осібно.

— У мене на нарадах чутно, як муха пролетить,— відказав Всеволод.

— На тих кріслах сидять якісь велетні, а не люди.

— Нічого хлопці...

— Колись сиділи князі, високе панство,— зачав Юліан, переходячи на декларацію: — Камінь на камені, на камені камінь. Ні, о Риме, ти не є вже давнім Римом! Ти забув? Юліуш Словацький. А я пам'ятаю, я Юліан, те саме, що Юліуш. Ти окопався, я тобі скажу. Сиділи князі, тепер ти...

— Чого приїхав?

Юліан клацнув замками, потягнув застіжку й виїняв пачку сигарет.

— Запалимо? — спитався, усміхаючись.

Всеволода не потягло закурити.

Юліан не квапився: розім'яв сигарету, черкнув запальничкою, пустив дим. Разом з димом з його губів спливла усмішка, розтанула в сивій хмарці. Обличчя відразу почервоніло. Сигарету він держав вільною рукою між двома пальцями, а друга втримувала портфель. Сидіти йому було незручно, він подивився по сті-

нах, поковзав очима по стелі, через плече зиркнув на двері, тоді глянув в очі Всеволодові, підморгнувши, мовляв, підслуховують, і сказав:

— У кнайпу¹! У вас є якась кнайпа?

Всеволод, навіть поглядом не даючи зрозуміти, підслуховують його чи ні, відповів:

— Я платити не буду.

Юліан тією самою рукою, в пальцях якої була сигарета, поплескав по портфелю.

Спускалися широкими маршами: один відбивав крок на мармурових сходах, другий котився, наче м'ячик.

Внизу, схилившись на поручні, стояла Люся. Юліан не впізнав її, покотився із своїм портфелем. Всеволод ковзнув поглядом по Люсі, Юліана зміряв з голови до ніг, з ніг до голови — ще раз: воша, не хоче признаватися, хоча б привітався. Нехай спитає на вулиці, підсічу — адвокатик, юристик. Але Юліан не спитався. Він справді не впізнав Люсю. З того відкритого процесу їхні дороги зовсім розминулись. Та й із Всеволодом вони здібалися в роки окупації. Юліанова кар'єра з шляху адвоката — совісті судочинства, народного заступника — вивелась на стежку слідчого: окупантські режими адвокатів не воліють. Це він збагнув ще тоді, на своєму першому процесі. Звечора перед самим собою проголошував свою майбутню промову, розмахував руками, тренував не тільки голос, жести, але тієї ж ночі відмовився від свого підзахисного, бо інакше йому — згин, по-тєнерішньому, капут.

Йому навіть не згадувалося давнє: як читалося заборонену літературу, як хотілося таки не бути індивідуалістом, самолюбцем, а Дмитро Петрович навіть і не снівся. Пілсудчики і гітлерівці-фашисти зробили з ним, що їм хотілося.

Він запрошував Всеволода в «опель», але Всеволод, не сказавши й слова, різав собі крок.

Опинились за брамами, кинув:

— Кажі, — наче плюнув згори на кругленького Гуслистого. Недолюблював давніх колег, з якими знався по гімназії, незалежно від того, які посади вони опісля обіймали.

Юліан гадав, що вони сядуть за столик, і він, цокнувшись чарочкою, за чарочкою розпочне про свою справу, заради якої приїхав. Всеволод збив його з илигу.

¹ Кнайпа — шинок.

— Бачиш, — почав, наздоганяючи Всеволода, — ці люди ліпше всіх на світі вміють розпорядитися з людиною, — сказав і кивнув на костьол, — так повчає кардинал Спіна.

Всеволод і вухом не цовів.

Ідучи в «опелі», пролітаючи трасою й спостерігаючи красвиди і ранок, Юліан обміркував, якими словами почне свою справу за кнайпівським столиком. Зараз ці слова вивітрилися. Весь час наздоганяючи Всеволода, він казав далі:

— Бачиш, у тебе є один попик. Він був уніатом, став автокефалістом. Ти його посадив. Теж мені політик! Грався з Юдою. Вищі духовні чини, які мають і силу, і доступ, звернулися в рейхкомісаріатство. На їхньому меморандумі з'явилася резолюція доктора Коха: «Діло поліції доповісти». Збагнути цю резолюцію ніхто не може. Доктор Кох на те й доктор: він не поставив комп. Ніхто не знає, що вона гласить. Можна прочитати: «діло» і випустити попика, задовольнивши клопотання духовних чинів, можна прочитати: «діло поліції», а це має значити, що з поліції нікого не випускають. Доктор Кох умиває руки. Я, маючи повноваження тих, хто дав мені машину (слідчі крайової поліції, як і коменданти районної, машин, коханий Сево, не мають), говорю не тільки від свого імені... — не доказав Юліан, випередив Всеволода й махнув бокувато портфелем, — двозначна резолюція дає шанси, щоб скористатися, — знову обігнав і бокувато махнув портфелем — не порожній.

Всеволод помовчував.

Вийшло не до ладу. І вони простували скаредним містом, розбитим, розваленим. Сухо й погожо, а тягнуло глиною, тиньком і сажею.

Кнайпа — якесь халабудище, але Юліан заметушився, заіпникував. Всеволод поклав йому руку на плече, не запросив до столика, зупинив перед шинквасом.

Їм налито коньяку.

Юліан розохотився і зачав довгий тост:

— Без зайвих слів, я так же мало вірю в чорне, як і в голубе, але я вірю в кашлуна, вареного чи смаженого, а інколи вірю також і в масло... Але найбільше вірю я в добре вино і вірю, що той, хто в нього вірить, буде спасен...

Поки Юліан це проголошував, Всеволод встиг двічі з ним цокнутися.

— Ти собі записуєш, а потім завчаш напам'ять? — спитався Всеволод, коли Юліан випив.

— Обдумую,— відказав той. Саме з цього тоста й повинен він був розпочати про свою справу. Очі побачили коньяк, і погублені слова знайшлися.— Але можу й без обдумувань.

Всеволод знов поклав руку йому на плече й підвів до вікна, що виходило на ринок.

Юліан побачив: зводили шибеницю. Всеволод прийняв руку з його плеча. Але він відчував її вагу і мов прив'язаний потягся за Всеволодом з кнайпи.

— А заплатити?

Всеволод не зупинився. Він повертався в замок, і Юліан знову наздоганяв його, сердячись: попіство дало чимало грошей — бариш, а діло не вигоріло, і він подумав, що для коменданта поліції гроші — папір, тепер це не гроші — осика. Мале обличчя стало дуже сердите. Все ж він зважився далі вести мову:

— Ти подумав, чому з'явилася така двозначна резолюція? А я не тільки думаю, я знаю: фронт під Харковом, і не треба бути стратегом, щоб знати, що він буде під Києвом. Вони замітають сліди. І той нещасний попік може нам прислужитися. Ще й як!

— По-твоєму, поради скоро прийдуть?

— Прийдуть.

— В такому разі ліпше повісити цього попіка, ніж випускати. Так-то.

XII

Миша, мругаючи, сиділа, не втікала. Ніби знала, що Володька не накричить, не потягне її чимось важким, боячись наробити гаму. Він дивився на неї й бачив, що вона теж дивиться на нього. Сірий гризунець, якому понад усе найстрашніший кіт, щодесь вилежувався собі на печі, дивився на нього і на його зброю — автомат, гранати, з якимось жалем і співчуттям. Володька шикнув і ворухнув ногою, але миша не втікала. Замахав руками, вдаючи, що б'ється навкұлачки, став на коліна, поповз, і миша аж тоді блискавично шмигнула під основу крокви, показавши йому тонкий, наче шило, хвостик.

Володьчині губи швидко-швидко ворушилися, безголосно. Клякнувши, чекав, що миша знову висмикнеться.

Підвір'я чахкало і гупало. Ритмічно, монотонно. Він махнув рукою на сон, відсунувся назад, угніздившись серед ковдри

й подушки. Очі спрямовані під крокву, вуха слухали терниці. Подумав: Арсенові, мабуть, спиться, а мені й миш не дає спочину. Уявлялося: Арсен дає хropaка, і в той же час відчував, як миш торкається своїми холодненькими лапками йому до грудей — вона сиділа, очікувала, щоб тільки заснув. А чи Арсен заснув би, якби йому на голову чахання й гування, а в очі миша? Чи пристосувався б? У колонії доводилося спати на голому цементі. Вони спали вдвох. Але хіба це було пристосування? Змора. Чи Арсен взагалі будь-коли до чогось пристосувався? Як тільки те питання сплигло перед ним, перестав вистежувати мишу.

Ч-ча-х, гу-у-п! І знову, ще. І на хвилях тих звуків, що то частішали, то долинали впростяж, заплигали його думки, поставали видіння, заколивалися спогади.

Він сам хотів відповісти на своє питання. Спливало давнє, ніч перед Арсеновим пострілом. Засміявся тоді Арсенові в обличчя — спаде ж на думку: стріляти. Сміявся, а рука була в кишені, шелестіла папером, власноручно списаним Севою. Чому не показав того папірця Дмитрові Петровичу, Арсенові? Подумав, що пристосовувався, і пустив ту думку під чахання й гування терниць. Сміявся з Арсена, а Арсен не пристосовується. І хоч мати була певна, що Арсен одумався, і Люся теж зраділа, але коли їх повезли підводою, він, сидячи поруч з Арсеном, помітивши, що Арсен держиться рукою за полу піджака, щоб не відкидалася, відчув — не одумався. Потім, коли воно сталося, затулився долонями, щоб нічого не бачити: заклацали зброєю поліцаї, вершники-улани заскакали на конях, і йому, Володьці здалося, що його вже нема, — роз'їханий, розтоптаний.

Він зомлів, і його відлили водою. Перед трибуналом стояв, наче на сповіді. Все, що казав, правда: звідки наган, чий. За цю правду його судили. Не як співучасника, а за те, що знав і не доніс, не попередив. Йому дали менше — обойму, Арсенові дві обойми — десятку.

Яремчанська в'язниця. Пересильна в Тернополі. На пересильній голодно. Тільки вдвох у камері — особливо небезпечні, хоч і неповнолітні. На другий день — миска кандьору, а ложка одна. Взяв Арсен, бо перший підступив до дверей, коли загарчали. Взяв і віддав йому. І він зачав їсти, не підіймаючи голови. Кандьор без круп, сочевиця і та без солі. Ложка застукала об дно, він злякався, що з'їв більше ніж половину, й підняв на мить голову. Арсен сказав: «Доїдай. Я витримаю», — і відвернувся.

Володька ніколи не міг забути цей кандьор і не міг збагнути, де, звідки в Арсена взялася сила, щоб віддати миску йому, щоб сказати «доїдай», відвернутися й не поглянути у його бік, а коли двері знову загарчали, взяти вилизану миску й ткнути дощорцеві?

Він не раз це думав і мучився, чому б самому було не спробувати таке. Ну, хоча б не зовсім таке. Міг же сказати: Арсене, ти стояв коло дверей, а я ховався за тобою, бо не знаєш, чого ти нагладачі хочуть, ти й зачинай їсти перший, з'їж половину, а я потім. Хіба важко було таке сказати? Усвідомлював: сказати не важко, особливо зараз, коли плюнув би в ту миску з кандьором. Зараз слова самі зриваються з язика. Але сказати тоді, сказати й зробити?

Що там згадувати, Арсен завжди стояв за нього.

Через Арсена в колонії його ніхто не смів торкнутися пальцем, хоч усі новачки починали з темної. Кишенькові злодюжки, спиритні наводники, розбишаки й хулігани, як тільки-но рознеслася вістка, хто є Арсен, приходили з ним ручкатися, засвідчуючи свою повагу. Ручкалися й з ним — Арсеновим товаришем.

Арсенові не дали ніякої клички, а він, Володька, опинившись у колонії, став без імені — Арсенів товариш.

Їх гонили на роботу, в кар'єр. Арештанти — дармова праця. Нічого, що підлітки. Діти. Лупали каміння, відривали руки.

Володька дивився на свої долоні, і йому не вірилося, що їх роз'їдали мозолі й водянки, що пальці були позбивані, всі такі, як вказівний на його правиці. В колонії ніхто не казав: йдемо бити камінь, а — йдемо точити пальці.

Згодом до Арсена почалися відвідини.

Його звільняли з роботи, мили, одягали в чистіше й спроваджували в канцелярію.

Як сам оповідав, обробляв якийсь військовий. Обіцяв золоті гори, аби йшов у розвідшколу.

Цілий блок, проопускавши голови з нар, слухав цю оповідь. Хлопці прицмокували язиком.

Замість того, щоб дати згоду, Арсен заходився підбивати всіх влаштувати голодовку. Каміння сидить у печінках, а годують кандьором. Пристали. Через тиждень почалося. Заводіїв до борні — кара.

І перед Володькою, під вистукування терниць попливло віддіння: його теж до борні.

Колонія годувалася з господарства, яке вели самі колоністи.

Колонія в гайку, за деревами, — блоків не видно. Землі колонії — від гайка, від дротів у видолинок, до кар'єрів. Поблизу ні шляху, ні дороги. Впрягайся в борони, й гайда.

Його запрягали з Арсеном. Груда тверда. Борони залізни. Щоб зубці не скакали, попереду хлопці з катком, а вони за ними з боронами. Тягнуть і падають. У видолинок і назад. Сонце пече, й хочеться кричати: води!

Цього дня до Арсена знову гість. Арсена випрягли, повели, а він, Володька, мусів сам волочити борону. Довів униз, завернувся, волочив до колонії й думав, що впаде. А падати не можна. Нагай шибайголови-десятника пустить кров. Він покусав собі губи. Не міг тягти борони. Чорне поле, чорне небо, чорне сонце, заплющив очі й не знав, тягне її чи ні. Раптом йому стало легше. Він подумав, що впав, що лежить і зараз нагай зірве з його плечей шкіру. Але то прибіг Арсен і вчепився за постононок.

Коли вони заверталися під дротом, Арсен сказав: «Дивись». За огорожею стояв ксьондз.

Вони поволокли борону.

Ксьондз ще стояв, розмовляючи з начальником колонії. Та коли наблизилися, ксьондз обернувся, і з-під сутани замелькали підбори черевиків.

— Переманював в орден кармелітів боснх, — сказав Арсен, — а я подумав, що тобі тяжко, й побіг.

— Чого ж він сам узутий?

— Здожени й спитайся.

Зубці не скакали, дерли землю.

Терниці на подвір'ї перестали бити, Володька насторожився, і його видіння пропало.

Він не встиг поміркувати, а що б з Арсена вийшло, коли б він пристав на умовляння військового чи ксьондза, де б Арсен був зараз?

Йому закортіло підкратися й подивитися в шпарину, чому мати й Кася не тіпають? Може, мати зобачила якусь біду, і він зараз почує її постук з комори, в стелю: «Утікай!»

Володька якийсь час принишк, взявши в руки автомат.

Вичікуючи, вбуваючись у типі, мельком передбачав: може, мати така розумна, що спровадила Касю й тепер сама не братиметься за терницю, дасть йому спокій, і він заспе, він ще встигне виспатися, бо день довгий.

Не було чути, щоб хтось підходив до комори.

Володька з автоматом поколінкував до дверей. Припав до шпарини й побачив: мати сиділа на горстці конопель, і Кася теж сиділа. Перепочивали, підставивши свої голови й виклавши руки на коліна до сонця. Сонце, підбившись, гріло їм голови й руки.

Аж не повірилось, що вони можуть собі сидіти чинно, поважно, стиха розмовляючи. Материне хоч і зажурене обличчя ясніло в сонці. А Касине порожевіло, розпустилося і зовсім не видавалося старим, побаченим.

Він розсердився. Не тому, що вони перепочивали, а тому, що могли перепочивати, чинно й поважно сидячи, бесідуючи, і їх ніщо в світі не обходило. Брала лють. Сидять, як печериці. Ні матері, ні Касі не втямки, щоби тільки йому не довелося витерпіти! Ті борони... Найменший стук — і не може спати. Хіба вони знають, що таке ходити в розвідку, мокнути на дощі, зариватися головою в землю, відстрілюючись? Хіба вони знають, що в колонії він не мав імені — Арсенів товариш. І тепер, у загоні, його теж так називають. Вислідити комендатуру, всі ходи й виходи. Розбили. Хто ходив у розвідку? Арсен з товаришем. Йому, може, теж хотілося б посидіти, як ось вони, на осонні. А він мусив їхати вночі. Кінь наступив на галузку, галузка хряснула, і він вдарив коня, а Арсен йому сказав: «Тихіше...» Повчав, бо хто Володька? — Арсенів товариш. Розійшлися, знову казав, щоб напоїв коня. А коли вони доставлять той провіант-провізію, по яку йому до зарізу не хотілося їхати, знову почує: доставив Арсен з товаришем. А може, йому не хочеться нічого й нікуди доставляти? Може, і ремісничє училище, й школа механізації — все було зайве й непотрібне. Доорати загінку, розглибити плуга, розпрягти коней і сісти коло воза. Коні хрумкають обрік, а ти сидиш собі. Твоя робота скибами проти сонця, і ти під сонцем.

Вони сидять — печериці, а він не має спокою. І ніколи його не матиме, поки з Арсеном. Арсен забрав спокій, забрав його самого, з потрохами. Кінь наступив на галузку: «Тихіше... ласкавіше... Пусти його...» — перекривляв Арсена.

Він припав головою до дверей, дивлячись у шпарину.

— Пуцу, я тобі пуцу, — прошепотів Володька.

Мати знялася з горстки й повела очима до воріт, ніби збиралася кудись іти.

Повільно, не хочючи, підводилася Кася.

Тепер або ніколи, подумав Володька: послати Касю до Севи, і — все.

Вдарило в обидві скроні: «Та чи я дуру наївся? За це ж розстрілюють на місці!»

Мати сказала щось Касі й таки зібралася кудись іти. Вона ступила. Один крок, другий. Кася обома руками підправила хустину й повернулася, щоб стати за стійком до своєї терниці.

Знову те гування,— подумав Володька. Ліпше б сиділи, а він на них дивився. Тільки щоб тихо. Від тих терниць можна очманіти. Це ж зараз зачнеться, зараз. Мати, може, вигляне за ворота чи перейдеться до Семена й знов у дві руки. Припавши головою до дверей, влізши очима в шпарину, він мовби перепиняв своїм поглядом Касю, щоб постояла, не тіпала. Кімпрні двері не видержали. Зіскочив гачечок, і двері з гуркотом розчинилися. Володька встиг ухопитися за них і не впав коміть головою.

Кася здригнулася й задерла голову на комору.

— Домко, та в тебе злодії?

Мати, обернувшись, стояла, наче вкопана.

«За це ж розстрілюють на місці»,— подумав Володька й, не виставляючи голови, тільки показуючи свою руку, яка втримувала двері, проказав тихо з горища:

— Мамо, драбину...

XIII

Окріп закипів, і Семен загорнув жар. Домахи не видно: Кася ніби той кліщ, од неї не відчепишся. Вуглинки взялися сивим попелом, приховавши жар,— Семенові почуви до Касі. Не згадуєш, її нема. Розворуши попіл, бризне присок. Кася з чужого воза бере і на свій кладе. Ні стиду, ні сорому. Бачиш її наскрись, а їй хоч би що: запопадливістю і жорстоким підступництвом живе. Коли б засватав — віддалася б. Семен плюює на землю і взяв руки в кишені. Не злий на людей, Касю сприймає, як спітій на пашні. Якби не приїхав Арсен, і не плюює би в її бік. Згадувати, думати про неї огидно, а мусив балакати. Та якби вона прочула, впевнилася, що хлопці тут, то навіть, коли б він повів її до вінця, з-під вінця побігла б до свого Севи.

Вигулькнувши в сад, подивився на шлях, разом і на корів. Над яром і за цвинтарем повно пастухів. Пасуть і теж стежать за шляхом: помітять поліцаїв і німаків — з криком у село, а худобу в яр.

Осінні поля сумували. Він любив пору бабиного літа. Поля запорані. Земля — спрацьована немолода жінка, чеше косу, сама собі дивується з білих павутин на гребінці й думно мовчить.

У саду не почув виляску терниць. Мабуть, Домаха зібралася до нього, а Кася перепочиває. З неї помічниця, що з ключця батіг. З віником, з мокрою рядниною, сюди мах, туди тер — ще сяк-так, а з терницею?.. Але теж мусить. І він навіть пожалів її, вічну служебку, яка звикла мати пана, а тепер його не мала: Сева не схотів забрати у місто. Йому тут потрібні очі й вуха.

Терниці мовчали, але Домаха не було видно.

Семен викотив із сіней залізного бака-зильницю. Виніс ночви. Прилаштувався між криницею і літньою грубкою.

Бувши пущьверінком, завжди спостерігав, як прала бабуня. У них в родині не було дівок, і він, увиваючись коло бабуні, робив з нею жіночу роботу.

Бабуня мала, висохла, як стручок. Не міг згадати, яке в неї обличчя. Згадувалася хустина, чорна. Дашок на лоб, кінці на шії. Обличчя в хустині, очі десь далеко, шії не видно. З її тіла він бачив тільки її ноги й руки, і тепер йому здавалося, що бабуни була якась безтілесна, що ніби не вона, а її чорна хустина й довга до п'ят спідниця шпарко й чіпко бігали, снували в хаті й коло хати. Не пам'ятав, щоб коли сиділа. Але добре запам'ятав, що дивувався щоразу, коли бачив, що її закасані до ліктів руки такі ж самі, як і в нього, але старі, із синіми жилами, які ховалися під рукави. Бачити її руки голі до ліктів можна було тільки тоді, коли прала. Вмивалася самими долонями.

З незвички її оголені до ліктів руки трохи жахали. Він питався:

— Вам страшно вмирати?

— Що таке?

— Вмирати, бабуню?

Вона розводила в ночвах на колоді літепло. Її руки пірнали у воду. І він бачив їх у чистій воді, чорні, скоцюрблені. Жили у воді синьо напухали й роздувалися ще дужче.

— Чого б я боялася? Смерті нема.

Недавно поховали діда. Дід з цвинтаря не приходив, а баба сказала, що смерті нема. І йому, малому Семенові, стало до того страшно, що втратив мову. А бабуня казала:

— Люди видумали смерть, аби легше жити. Думають одне з другим: помру та й піду на тамтой світ. А воно неправда. Бо яке тільки сп'ялося на ноги, то так і дивись, в що воно помишляє

перекинутися, яким побитом в що обернутися. Надходить пора, кажуть, помер. А насправді взяло й перелізло у птицю, в дикого звіра, в худобину. Наш дід переліз у буланого коня. Буланий заїржить, я чую дідів сміх. Тупне буланий, я чую дідову ногу. І я не вмру, перелізу в корову. От зобачиш. Виженеш на пасовисько, спутаєш, стриножиш, тобі витребеньки з ніг у голову, а я мукну.

— Я теж не вмру й перелізу в щось?

— Аякже. Шануйся, щоб не вскочити у свиню.

— Чого ж воно так?

— Бо так людям пороблено.

Він боявся «вскочити у свиню» й годив, як міг, бабуні, підливав з кружки в ночви окріп.

Вона ніколи за роботою не квапилася, але, вхопившись, не випускала роботи з рук.

Витягала із зільниці сорочку, стріпувала: зола не хотіла стріпуватися, знімала її пучками. Тоді пускала сорочку в ночви, жмакала, і сорочка починала співати в її пальцях. Вижакавши, розгортала сорочку й намілювала, найбільше стараючись коло коміра й коло пазухи. Потім терла. Руки ховалися в білій піні, яка засвічувалася більшими й меншими бульбашками. Не було видно ні долонь, ні пальців. Шипіло, вишумовуючи. Тріскалися одні бульбашки, а інші засвічувалися. І сині жили, що ховалися під закасані рукави, не були такі жаскі. Вони наче натягнуті струни, які бриніли, не перестаючи. З кожним її новим рухом бриніли по-новому. Почувалася якась незбагненна насолода в погойдуванні пад почвами, ніби бабуні верталася молода сила, молоді роки, ніби засалена сорочка й грубе, костогризисте мило не роз'їдали пальців,— праця. І здавалося, що важке прання зовсім не надриває її, висотуючи силу, якої в неї було не більше, ніж у пташки. Вона погойдувалася — дівка на вигоні перед музиками. От тільки опущена її голова. Але, що б не робила, її пальці видобували музику. Зливала калну воду у відро (на землю не можна, трава не ростиме), і кална вода співала. Й тільки тоді, коли, розкрутивши в руках випрану сорочку, стріпнувши її обома руками й викинувши на тин, якусь хвилину стояла голіруч, мовби ще меншала, самі хустина й спідниця, а її нема.

Семен виправ Арсенову сорочку, повісив сушитися й подумав, що прав так, як прала бабуня, і що йому добре пралосся, згадуючи її. Мала, непоказна, чому вважала, що не вмре, а стане коровою? До пари дідові, який в її уяві вже був конем? Нема вже

ні того буланого, ні тієї рябої, яких він пас. Усміхнувся. Бабуня й по смерті хотіла жити разом із дідом у своєму господарстві, якщо не в хаті, то в хліві, й приносити родові найбільшу користь, не визнаючи смерті.

Бабуня навчила його «Отчеша» і «Богородицю», але ці молитви швидше були даниною богам, які висіли на стіні й не дуже втручалися у господарські справи. Бабуня, а за нею батько й мати, більше поклонялися сонцю, вітрові, громові — богам, без волі яких не можна було зачинати найменшої роботи. І Семен, дивлячись на вишки, де спав Арсен, пригадував, як повчав його, малого, бабуниною мудрістю понад усе боятися «вскочити у свиню».

До ув'язнення Семен хрестився. А повернувся — як відрізало. І своїй Степці не поставив хреста. Витесав кам'яне дерево з позрізаними гіллями і поробив кору, наче на дубі. Цей пам'ятник — пізнання добра і зла.

А Гнат, навпаки, зараз молиться ще більше, читає святі книги, і коли читає, Домаха ходить навшипиньки.

Стоячи перед розвішеною сорочкою, інші лежали купкою, Семен думав про Степку. Так було завжди, поки прав, не думав. А скінчив, розвішував білизну на дроті, біле й чисте нагадувало її.

Скинув кашкета і говорив з випраною сорочкою.

— Було, у неділю має сходити сонце, скрипить скриня. Ти давала сорочку, білу, як зима, і теплу, як літо. Сорочка не хотіла облягати тіло, і я чув на грудях твої пальці — всі десять. Щоранку, як має сходити сонце, чую: скрипить скриня, відчипляється віко, а де сорочка?

— Висить. Я теж зроблю, щоб була біла, як зима. Але вона не буде тепла, як літо. В тій я знав кожну нитку. У вікні стояли зорі й місяць. Брала в них світло й прядла на веретено.

— Я шанував тебе, як нитку, — казав і дивився на небо. — А нитка урвалася. Світе, нащо ти поділив людей і наставив над ними богів, міністрів, фіурерів? Вони урвали мою нитку.

— Я перу сам. Я обпиратиму хлопців, щоб їх не їли по лісах вони. Хай хлопці мстять за мою порвану нитку.

Стояв проти неба — небоборець.

Тихо підступила Домаха.

— Боже, сам із собою балакає.

— Зі світом, — буркнув та й став чіпляти, розвішуючи, сорочки.

Домаха пом'ялася й сказала, що Кася вже пішла.

— Спровадила? — спитався.

Домаха відвернулася й змовчала.

— Добре зробила, що спровадила її. Я тебе для того й кликав. А золити, сам позолив. Дивися,— і показував на сорочки, і його очі світилися.— Йди, роби свою роботу та наглядай за ворітьми, а я корову прижену.

Вона поставила ногу за ногою. Зупинилася й кинула через плече:

— Семене, а що роблено з тим Юдою? Ти так і не доказав.

Він здивувався, що вона це згадала.

— Плювали і спалювали. А полика повісять. Помолись за його душу, бо я молитви забув.

— За Юду?

— От тобі й раз! Юду сама церква проклинає.

Він монявся, розкручуючи білизну, й не бачив, як вона дивилася через плече.

Пішла до воріт, ледве ступаючи. Все думала, що Семен її перепинить. Володька зліз з горища, закликав у комору Касю, й вони про щось гомоніли. Кася забралася. Володька сказав: сам спровадив її, і наказував матері, аби не проговорилося Чернезі, що він бачився з Касею. Вона не проговорилося, і їй було дуже тяжко.

Від Чернежиних воріт до своїх майже побігла. Зависла на ворітках. Не було вітру, а їй здавалося — з дерев облітає листя, і дерева стоять голі. Щось зняло верха з хати, розкрило її. Порозкривало дахи з хлівів, з комори. І на всі боки видно, що у них де стоїть і що робиться.

Переборюючи страх, ввійшла у ворота. Дерев і будівлі нечипані.

Володька сидів у коморі.

Вона йому сказала:

— А ти, сину, борщю таки не їв.

— Що ви мені якимсь борщем тикаєте?

— Не знаю, що тобі зготовити,— промовила. Їй хотілося розпитати про кривецького багюшку, але пішла, зачинила комору.

Гнат лежав на возі: кесареві кесареве, богові боже, а що ж собі?

Він звівся з воза, покрутився, постовбичив, дивлячись, як приймають контингенти. Вага на терасі, між колонами, які тримають приганок, чи як воно там називається: вагар казав, але він забувся,— в палатах не жити, то навіщо запам'ятовувати? А долівка під тими колонами — люкс, сиві й чорні квадрати, гладенькі, що лід. І ковзкі, що лід. Підкований, та ледрє встоюєш. Тому від ваги прокладена дошка. Інакше не один собі в'язи скрутив би, тербищачи мішок на плечах. На першому поверсі залу засипано. Вікна забито, двері запечатано. Носять наверх. Чи й там засиплють під стелю? Вертїтися коло вагаря цікаво, але не вигідно. Хліб привозять якщо не баби, то діди, з яких порохно сиплеться: чоловіче, піддай, підсоби. А він що, найнявся чи в нього сили, як у трактора? Та й якби тільки піддай, а то ж при на другий поверх — очі рогом лізуть. Дивитися, як вагар клацає на вазі, інше діло: клац сюди, клац туди, одну гірчу зняв, другу поставив і готово — наука! Хіба ж дадуть постояти. Совпають свіжий хліб. Ніяких новин не розказують, роти всім позав'язувало, як мішки. Тільки сопуть. Яка-небудь жінка прохопиться: щоб йому таке багатство, як наше бідцтво,— вишкірить зуби й блисне литками. А діди крутять головами і ховаються за бородами. Він не думав про себе, що постарів, що приніс із в'язниці лисину й чорні, опущені вуса, що тепер вуса підпудрилися, а борода й лице в мохові. Вагар відклацав на вазі, замкнув її й перезирнувся з Гнатом, наче із своїм давнім знайомим, кивнув головою. Опалка в Гната під пахвою. Потягся сходами нагору. Двері в один бік, у другий. Одну залу засипають житом, другу пшеницею. Хоч йому дозволяється брати із землі те, що розсипалося, але нагорнув собі з купи: пшеничка — мисться у руці.

Кажуть, у цих залах був клуб, театри, а перед тим служили для бенкетів, для забав. Під високими стелями ще й досі на ланцюгах висять лампи, наче свічники в церкві. Хе, клуб, театри, море світла, і хто хотів, той і грав артиста. Блиск, музика. А коли бенкети? Де тих столів було набрати? Не одну телицю, що там телицю, бугая було з'їдено. А кабанів? А скільки випито? Не міг придумати, що випито. Певно, не горілку. Якїсь вина, що йому й не снилися. А може, пиво, бо він пиво дуже любив, як на ньому шапкою стоїть піна і як воно грає в кухлі. Либонь,

бочки стояли під стінами, підходь, ціди скільки хочеш, і на твоїх губах піна, напився, облизався й витерся рукавом. Але вони десь-то пили, коли піна осідала,— боялися піни. І пили маленькими ковтками, як його Домаха: келишок на весь вечір. Хіба знали смак?.. Нагрібаючи в опалку пшеницю, він не знати чому, але радів, що тепер в залах ні клубу, ні театру. Відбенкетувалися, переказилися. Його очі хижакувато сміялися з кришталевих люстр, закіптюжених, запавукованих, з брудних, занехаяних стін і позбivanoї підлоги. На дерев'яному порозі він навмисно стукав підковами, щоб залишилися його сліди. І в коридорі, по сивих і білих квадратах йому хотілося пройтися конем, попробувати їх, наче лід на ставу, але боявся підсковзнутися й упасти: йшов дошкою. Мав таке відчуття, що голі стіни, весь той замок, його каміння вишні в тому, що він — репаний мужик. Ненавидів, зловтішався. І, беручись за жовту ручку дверей, подумував: гарна клямочка, не побувала в огні, якби до своїх дверей, бо ті, що почіпляв, таки побували в огні.

Лежалося йому на возі так собі. Поболоювали боки. Примощувався і так і сяк, сідав, а тепер ліг долічерева. Лежати ліпше, ніж їхати. На возі вимощено лише переднє сидіння. Комендант (Гнат називав Кліпаченка «пане коменданте») сідав поруч нього на передку. Задок вільний. Гнат розворушив переднє сидіння, підмостивши собі соломі і під живіт, і під груди. Ремінний поморщений кашкет, такий самий як і в Семена, давно разом купили собі в жида-шапкаря, тісно облягав голову. Полисів, кашкет став завеликий, мусив ушивати. Той кашкет відсидів з ним у в'язниці, перебув поляків, перебуде й німців. Він дивився з-під козирка, наче із своєї хати, на замкове подвір'я. Від'їжджали підводи і в'їжджали нові. Від'їжджали швидко, погримуючи колесами, а в'їжджали поволі, й колеса скрипіли довгим скрипом. Погоничі сиділи з острахом, боялися подати голос і німо натягували віжки. А він лежав, не боявся. І йому приємно було розуміти, що він мовби вищий, ніж ті, що з контингентами. На нього ніхто не кричить, не підганяє. Чекає на коменданта. Діди й баби, наче розуміючи його становище, поглядають на нього не без шаноби, мовби шукаючи саме в Гната захисту. Вони не забалакують до нього, тільки дивляться. Він теж не забалакує, знає, що треба, киває головою на праве крило замку: там приймають.

В голові в'яжеться ліниво, але впевнено, це з неї нічим вибити не можна: хліб — кесареве. Аякже! Тут і не пискнеш. Він теж привіз. Висипав на купу — пропало. Молити бога, що хоч

сюди возити, а не на станцію: близько. А чому сюди? Він знає: бо в Яремчі паровий млин. Засиплють тут, щоб мав що жерти. Але десь-то скоро це скінчиться. Хто сюди не встиг, поганяй на станцію. Семен не думає квапитись, каже — засипають у замку, бо бояться партизанки. А він каже: тут млин. І Семен дочекається, що поганятиме аж на станцію. Партизанка партизанкою (ніби мій Володька не в тому лісі, що і його Арсен), але кесареві — кесареве.

Знав би Семен, яка в них ще сила!

Лежачи на возі, Гнат на свої очі бачить ту силу. Ліве крило замку — поліція. Там і касарня. Німці — по центру: гестапо, лядвірт. Біля колон чорна машина, наче наваксований хром. Мотоцикли. Виходять у високих кашкетах, що аж вигинаються, в пальчатках. Куди там польській поліції братися! Кожен, як та верства, зміряє тебе, на голові лисина, а чуєш: волосся сторчма росте. Поліцаї, ті ще гірші, така шатія-братія, позлазилося з усього білого світу. Хто в чоботі, хто в черевикові. Налетять у село, перше діло — їсти. Жеруть, наче свині. Машин їм ніхто не дає. Мають коні, які награбували. Але поткнися сюди: варта, кулемети. Еге, кесареве, й не підступайся.

Він надивився, що вони можуть.

Заскочили в село — староста перед комендантом на коліна: дайте хоч тиждень, усе здамо. А комендант йому носакон у морду, той і вмився. Пішли по хатах. Старі люди розказують: чисто турки, татари. Хіба ніж чи шабля може заподіяти те, що автомат і бомба! Жінка чіпляється за корову, а він з автомата дир-р — і жінки нема. А корову все одно на м'ясо. Зачиняються, не пускають у хату, а він бомбу у вікно, і хата горить разом з людським гвалтом.

Нині маєш: підвода за підводою — везуть.

Семенові добре казати: втікай. А куди втікати? Де дінешся? Йому що, сам як той палець. Пастухи з шелюгів заалалакають чи півпарубчак Бартик, який йому «Кобзаря» читає, примчить, чи сам побачить, що небезпека, зараз руки в кишені й подався за сад. Через шелюги. В яр чи на цвинтар. І вже його нема. Шукай вітра в полі. Має корову, свиню, коня, але все кидає, аби самому врятуватися. А чому? Бо сам. Самому, звісно, легше. А якщо маєш натуру, що ні корови, ні свині, ні коня не шкода, то й зовсім легко.

На подвір'я, пуркаючи, в'їхав якийсь шарабан. Гнат здивувався, угледівши Гуслистого.

— Адвокатик, — проказав, переставши думати своє, й сносте-рігав, що буде далі.

Після вчорашнього комендант казав, що знов кудись поїдуть. Адвокатик завернув на поліцію, до коменданта: лежи й дримай.

Невдовзі з дверей вийшов комендант. Адвокатик коло нього, як та прищуца. Подалися собі, не глянувши в його бік. А за ними Владек — назирцем. Всі в однакових мундирах, але один другому з дороги не вступить. Владека Свенціцького йому страшно. Молоде, довгов'язе і завжди таким робом держить руки, ніби хоче загопити в пику. Але брешеш. Сам комендант сказав: зась.

І Гнат, підпершись кулаком, наслуховуючи кінське фиркання, вернувся до перерваних думок, зрідка позиркуючи на шарабан, з якого виліз шофер і, піднявши капот, задлубався в моторі.

Ці, думки, запозичені із святої книги, важили для Гната все. Між кесарем і богом, хоч у святій книзі того й не писалося, він рішуче й назавжди поставив себе. По його виходило: якщо кесареві віддати й догодити, то тобі допоможе бог. Інакше марниця. Знайшовши собі місце між кесарем і богом — посередині, мав якусь надію і трохи впевненості. Це не те, що руки в кишені, й подався. Було вже йому раз, подався. Якби довелося відсидіти всі сім років, якби двері не відчинилися, досі й кістки зогнили б. Ланцюжки на руках, маршируй під собаками в болото, вали ліс. Від світання й до смеркання. Пилка-поперечка залізними зубами всю силу перегризала. Позичив сани, а приплівся з тюрми, — хата з віхтями замість вікон. Домаха постаріла — самі ребра. За що? Бо тут ще й таке: попався, жди суду, а сам не правдуєся. Нічого не доб'єшся, бо стіна. Якби той Арсен не затівав чортзна-що, бо як воно вийшло? Сам сів, Володьку потягнув. Тепер удвох — дай боже ноги, а Клипаченко знову сплив — комендант.

Гнат думав заповзято, переконуючи себе. Нашкодив, сам стань на суд, інших не топи, дій, як Дмитро Петрович Гордієнко. Вони з Домахою й зараз дають на парастас за спасіння його праведної душі.

Але він не міг довго думати про когось, навіть про Володьку. Покружлявши, вертався назад, до себе, до свого газдівства. Господарка, було, наче погоріла. Хоч викопуй яму, заганяй жінку, сина й засинайся. Першим ділом взявся до хати. Знов стала хата, а не пуста. Приробив ганок, вилив сходи. Потім поставив нові стріхи в stodолі, в хлівах. Завелася худоба. Знов загули бджоли. Як те все покинеш, коли хата дивиться твоїми очима,

коли бджоли гудуть у твоїх вухах, і земля тільки тому й носить тебе, що ноги — ніби яблуні з твого ж садка.

Комендант — сила. Від сінка Свенціцького утікав би — утік би, а від коменданта ні. Комендант поки грасться, бавиться, наче кіт з мишею. Може, й правда, що йому з ним, з Гнатом, безпечніше їздити по селах. Але це до пори. Кулі не шукають, де свій, де чужий, — сліпі. І не в тій їзді, певно, діло. Перший раз протарабанився з комендантом цілий тиждень, а він і не заїкнувся про Володьку, ніби Володька не його, Гнатів, син, ніби його нема. Гнатові очі зблиснули й погасли: не такий уже дурний, здогадувався, що й до чого — комендант хоче приручити, вкосякати. Згорів маєток Свенціцького, Гнат понишпорив там. Хіба тільки він? Владек за шуцманів, давай трусити по селі. Не один зубів не дорахувався, віддав усе, ще й свого позбувся. А він же клямки почіпляв. Хто на поріг, берегься за клямку. Проте комендант заступився за нього. Чому? Щоб колись сказати: я тобі, тепер ти мені. Гнат хоч дещо й знає, але дав собі зарік: не до нього п'ють, не скаже здоров. Нехай Семен збирає їдло, а його діло — сторона. Він що відрівав комендантові? Такий час, мовляв, що син за батька, а батько за сина не одвітчик. Сам натіявав про Володьку, але комендант і оком не повів. Нехай собі крутиться, до чогось викрутиться. Партизани знають, де його син, а німці знають, кого він возить.

Все ж йому було нелегко, душу вповивав якийсь сум. Сп'явся на ноги, ніби все в нього с. Правда, якби не худібка з маєтку Свенціцького, якби не прирізали землі, кольки було б. Але ту землю незабаром у масив. І коня... Володька сміявся, а йому не до сміху. І він зараз, розмірковуючи про далеке й близьке, відчував якимось потаємним нюхом, що настав час, минулося — своя земля. Не тільки для нього, для всіх. Не буде ні хуторів, ні меж. Земля втікає од нього. Він бачив, як вона втікає: борозни женуть і женуть без кінця й без краю, скиби хвилюються, що море. І коли Домаха казала, щоб возити гній на поле, він мовчки розкидав його на городі. Може, сам город тільки й залишиться. Яр, і город не втече.

Де ж воно, оте боже?

Коні похрумкували пшеницю. І вони не голодні, і він: може, попоїсти в гарнізонній їдальні. Та й хліб і сало в передку.

Комендант з адвокатом верталися. Недовго й побули. Адвокатик червоний, пік раки. Комендант подав руку, а до шарабана й не підійшов. Шарабан зачакхав, закашляв, і Гнатові захотіло-

ся сказати: хоч ти, адвокатику, й шишка — в машині, але коні ліпше.

Йому набридло лежати. Сів. На подвір'ї той самий рух. Не видно, щоб збиралося кудись їхати. Поліцейські коні біля жолобів, просто неба.

Гнат задивився на центральний вхід. Там угорі, під дашечком, якась богиня їхала на колісниці, поганяючи коней. Цяцька. Він теж поробив собі цяцьки — лампадки до образів. Можливо, ота цяцька і його лампадки — то боже?

Не встиг на те відповісти. Звідкись узялася Кася й по-солдатськи рубала на поліцію. Хотів її кликнути, що там у селі. Касі навстріч Люся з відрами. Кася пройняла її своїми більмами, що нехай ти западешся. Ніби нещасна Люся заступила тій Касі світ. А Домаха лагодила Касю до конопель. І перестав міркувати, що ж боже.

XV

Прокинувся, але вставати не хотілось. Перевернувся навзаки, спробував потягтися на всю довжину: ноги й руки не його. Тіло обпала якась млість, що аж сам собі зробився важкий. Очі дивилися на сніпки. Золотава, тепла стріха стояла над ним. Арсенові здалося, чи то він кудись заплив, чи знову малий. Не без зусилля поставив ноги коліньми вгору, натягнув на голову рядно, і нахлинули відчуття, яких уже давно не знав. Так ніби мати торкалася рукою його голови. Будила гнати на росу товар. Очі злипалися, руки й ноги не хотіли. А в хаті стояв дух пряженого молока, хліба з кминном і дуже пахло свіжим кропом. Він знав: запах кропу — світанку, бо мати порається коло печі. Й зараз, натягнувши на голову рядно, подрімував. Теплий щем виповнював йому груди.

З подвір'я почулися кроки. Хтось ішов і зупинився. Ще ступив. Батько. То його хода, кожен крок твердий і певний — ступив, як відміряв.

Арсен вгадував: батько дійшов до дровітні, спинився, потім рушив під стодолу. Його кроки наближаються до хліва. Йде будити чи загаянitime корову в хлів. Хода некваплива, навпаки, що ближче, то тихіша, легша і наче вкрадлива. Став на порозі, потягнув двері, причинився у хліві й покликав:

— Вставай.

Арсенові не хотілося відгукуватись.

— Пора. З роси женуть. Щось тобі скажу.

Знов закрипіли двері. Батько вийшов з хліва. Погодя заганяв корову. Арсен вилежувався. Чи батько справді має йому щось сказати, чи розбудив, аби не злякався спросонку, коли заганятиме корову? Арсеніві коліна все ще стояли сторчма, а рядно вкривало голову. Але дрімоти вже не було — зняло батьковим голосом. І хоч, пустивши корову в хлів, батько не став кликати його вдруге, Арсен відчував: той теплий щем, що виповнював йому груди, виповнивши їх, розливається, тече по жилах. Голова стає легка, тіло пружнішає, а мускули тверднуть, наливаючись силою. Наче якась жива хвиля, чиста й дужа, підмивала його. Відкинувши рядно, розвів руки. Потім підібрав зброю і перемахнув з вишок у засторонок.

Батько чекав, утримуючи на току драбину.

Арсен спустився, і батько, ховаючи драбину, цитався:

— Виспався? З роси давно погнали. Я прив'язав корову в садку, але вона розревілася. Хоче у хлів. Скоро доїти буду.

— Боялися налякати мене коровою і збудили?

Батько поставив драбину під засторонком, уподовж току.

— А ти що, корови боїшся? — сказав сміхом. Його очі тихо й радісно блищали.— Обідати пора, а ти й не снідавши.

— Хочу вмитися.

Батько показав на відро, на рушник на вилах, а сам забрався із стодоли.

Арсен склав зброю на току, скинув мундир, стягнув із себе сорочку й вліз обома руками у відро. Вода холодна. Він заплескався, наче гусак, мнючи шию, груди, під пахвами. Ноги поставлені кроквами. Плечі широкі, спина вигнута, пружиста. Тіло наче з мармуру. Вода не приставала до нього, скочуючись краплями. Щось є в криничній воді цілюще й молоде. Жилаві руки стали ще живавіші, плечі роздалися. Й ті крижасті плечі, коротка й міцна шия, випнуті тугі груди і широкувате обличчя були такі, наче вмивався калиною. Розігнувся, тріснув темно-русим чубом,— кожна жилочка жива. І краплі води скочувалися на його тілі, як роса. Витерся швидко, а ще швидше одягався. Сорочка вільна. Мундир затісний. Він застебнувся під горло, вперезався. І горло, і плечі, й груди виширляли з мундира, і мундир аж тріщав по швах. Широкий ремінь міцно схоплював у поясі й не давав йому розлізтись.

Закидаючи назад п'ятірнею чуба, Арсен тільки тепер нагля-

нув у засторонку столик, збитий із дощок. На такому самому колись обідалося під яблунею.

Батько відчинив ногою двері, несучи в обох руках щось прикрите пілочкою. Поставивши те, що ніс, на столику, він зняв пілочку: горщик, а на ньому миска, в мисці й ложки.

Коло столика одна табуретка.

— Ви не обідатимете? — спитався Арсен.

Батько відказав, що принесе собі табуретку, й знову вийшов. Уперше Арсен бачив його таким: батько метушися, квапився, старався догодити. Він не ставив ноги твердо й упевнено, як завжди, а навіть зачовгав.

Сідати самому Арсенові не випадало, стояв, і його пальці гралися в кишенях реберчастими гранатами.

Він поставив автомат коло тилкових дверей.

Батько вніс собі табуретку й ще щось поклав на столик. А коли посідали, він спохопився, що не приніс ножа й хліба.

Арсен помітив на столику два келишки. Йому зручно сиділося на табуретці. Й хотілося сидіти довго, вдихаючи смак чогось гострого, духмяного — з городу.

Батько вернувся з хлібом, з цілим буханцем. Приклавши буханець до грудей, стоячи, відрізав цілушку й подав Арсенові з ножа, тоді врізав собі й поклав хліб на столик, але не сів. Розкрив горщик, знявши миски. З горщика так і вдарило гострим, з городу. З миски посипалася картопля, засмажена шкварками й притрушена зеленим кропом.

У надщербленій тарілці стояло задалегідь нарізане сало. Жовте по кінцях і рожеве до шкірки. Квашені огірки, часничина. Порожня кварта і гладущик. Певно, з молоком.

Батько нарешті сів, відсунув порожню кварту й, відставивши ногу, витягнув з кишені четвертинку. Заткнута чопиком, на якому затужавіла вишнева кора, четвертинка була мала в його ластій долоні. Він вийняв чопик зубами, взяв його в руку й спитав Арсена:

— П'єш?

І його очі ще дужче заясніли.

— Ні.

Батькові здалося, що він не дочув. Його рука з четвертинкою потяглася над столом, схилиючись до келишків.

— Я справді не п'ю, тату.

Батькова рука спинилася, зависши над столом. Пальці міцно вхопили четвертинку, ніби хотіли її розчавити, не боячись, що

поріжуться. А його очі, поійняті до того тихою радістю, раптом зблиснули великим і добрим вогнем. Арсен ще ніколи не бачив, щоб у батька були такі веселі й такі добрі очі. Вони сяяли.

Батько забрав свою руку назад, другою дістав келишка, поставив перед собою скраєчку стола. Четвертинку держав при грудях. Мовчки й обережно наливав собі, в келишок, наче то не була жовтувата самогонка, а щось наточене з його грудей, коло яких він втримував четвертинку. Наливши по вінця, заткнув пляшечку чопиком, сховав у кишеню. Узяв келишок усіма п'ятьма пальцями, підніс догори. Хотів щось сказати, але не міг. Рука загойдалася, самогонка хлюпала йому на пальці, а очі все сяяли.

Арсен подивився на батька, і в самого перехопило горло. І він спустив голову. І почув тихий, здавлений, приглушений голос.

— Ну, за тебе, сину... За вас усіх...

Так ніби батьків і не батьків голос, ніби не з батькових грудей, а з якоїсь глибокої глибини, чи не із середини самої землі.

Арсен підняв голову. Батько вже випив, держачи в кулаці келишок і ніяковіючи.

І була велика радість.

Половина стодоли порожня: один засторонок світився. Крізь далі пробивалося сонце, і його проміння тремтіло з тієї радості, що вони удвох з батьком.

— Що ж ти не їси? — спитався батько Арсена все тим же тихим, здавленим і приглушеним, не своїм голосом. Відразу звівся на ноги, майже стрибом, ніби щось підвело його. Один келишок в кулаці, вхопив другий, з якого мав пити Арсен, теж ухватив у кулак, зніяковів ще дужче, обернувся, пішов із стодоли, — не міг стямитися од великої радості.

На подвір'ї обома кулаками, в яких були келишки, витер очі, а келишки кинув на мураву, під вишню.

Арсен сидів за дощатим, не вкритим скатертиною столиком, поклавши скраєчку руку й держачи в ній цілушку.

Батька вже не було, батько вийшов, але Арсен чув і чув його голос. І боявся поворушитися. Добутий із середини землі, з її глибин, той голос довго ховався в батькових грудях, батько довго носив його за пазухою, беріг до певного і єдиного часу; він прорвався, втишений, як безкриле пташеня, здавлений, як крик, і приглушений, як щем, щоб стояти в Арсенових вухах. Але не стоїть, летється, і він чув, як все у ньому дзвонить дзвоном. З великої радості вії голосно падають на очі. А дзвін дзвенить, дзвенить, і з очей скапує тиха сльоза.

Йому теж хотілося втекти, сховатися, щоб його ніхто не бачив. Вступив батько, сказав, що ніде нікого не видно, й сів. Хвилини, що сколихнули їхні душі, викресавши іскри найближчої близькості й взаємності, минули.

Парувала картопля. Пах кріп.

Сидячи один одному навпроти, вони взялися за алюмінієві ложки.

Арсен обібрав зубець часнику, натер цілушку. Івся хліб, жувався картопля, і на зубах потріскував огірок.

Батько теж не цурався часнику й огірка. І Арсенові було приємно, що в батька зуби ще цілі, що він не перебирає їжею.

Найліпше — сало. Хоч воно й застаре, але не жилаве, м'яке. Добре просолене, підохочене часником, сире, в'яжеться з картоплею. Жаль, що вона обирає, а не в мундирах. Зате на ній зелене кріп, і ніяких ласощів не треба.

Батькові довелося підрізати ще хліба. Але він не нарізав багато: Арсенові й собі. Нащо має черствіти?

Коли не залишилося ні сала, ні огірків, ні картоплі, батько сказав:

— От і під'їли. Потім борщу зварю.

— Хліб самі печете?

Замість відповісти, батько кивнув на гладущик, склав до купи миски, змів долонею із стола і поніс із стодоли начиння.

Арсен налив молока, але пити не став. Чекав батька, що ж то він хотів йому розказати?

Той вернувся. Сідаючи, дістав кисета. Арсен потягнувся до кисета, і батько не перечив.

— Я до тюрми не курив, там навчився. А Гнат, навпаки, перестав. Обмінював тютюн на цукор, — сказав.

Вони закурили. Міцний самосад закружляв крутим димом.

— То як вам? — спитався батько, примружуючи око.

— Б'ємося.

— Щось не дуже, бо німаки й поліцаї не бояться лазити по селлах.

— А вам?

— Мені що? Будете ви, і я буду.

— Клиначенко не чіплявся?

Батько затягнувся, випустив дим і розказував, що недавно його застукано, не встиг вискочити в яр.

— Спалили маєток Свенціцького, от вони й заскочили з Владеком. Владек об'явився, шуцманує. Накинувся на мене: хто

палив? А я кажу: коли вас мужик тільки нагле, то йому хочеться втікти у ліси, щоб там збиратися силою і йти на вас, вбивати і палити. Вбивати так, а нащо палити? — закричав, пінячись. Бо ви до того ненависні, що й каміння, яке для себе вимурували, теж ненависне. Був би мене побив, але нагодився Сева. Почув нашу мову, каже йому: покинь. Зачав питатися за тебе. Відкажую: вбий, а не знаю де. А він без крику, вгвгтано, великодушно: вбивати? А навіщо? Я хочу, щоб і ви жили і щоб ваш син жив. Смієтеся? — питаю. А він поклав мені руку на плече і в саме вухо: зовсім не сміюся. Вбивати що, пук-пук, як каже німець, і лоб оре землю. А я хочу, щоб жили й робили на мене. Так-то. Останні слова він проказав зовсім тихо, а моє плече під його рукою стало льодом.

Батько подивився на Арсена, Арсен подивився на батька, і вони одночасно затягнулись цигарками. Дим заволік їм обличчя.

— Ліпше не здибайтесь з ним, тату.

— Так і роблю. Я не Гнат, щоб возив його. Мені,— він повів очима по stodолі, а бачив і хату, і все обійстя,— того не шкода,— і зачав казати, чи влізе на один віз усе, що він припас.

— А як ви з Гнатом?

— Іхали на одному возі. Він зіскочив, а я далі їду.

— А Домаха?

— Яка була, така і є. Дуже постаріла. Заглядав до неї, вона до мене. Залагодила Касю до конопель, і сама перестраhalася: Володька на коморі, кінь у хліві. Вже спровадила.

Арсен поворухнувся при згадці про Касю. Батько сказав, щоб сидів. Облави до обіду не було, може, й після обіду не буде. Він пожалкував, що згадав про Касю. Хіба їм нема про що гомоніти? І раптом спитався:

— А серед вас є такі, що продаються? — і додав: — І що інших продають?

— Рідко.

— Звідки вони беруться?

Заговорив Арсен. Він хотів пояснити батькові коротко, але коротко не вдалося. Зрадництво, відступництво, запроданство треба шукати в соціальній основі, в класовій нерівності. Це одвічне запобігання наймита перед паном, страх за завтрашній день, якась зоологічна жадоба вижити, нехтуючи честю, совістю й обов'язком.

Батько вислухав і сказав:

— А я ділю людей надвоє: на тих, хто знає і пам'ятає «Заповіт», і на тих, хто відрікається і знати не хоче.

— Який заповіт?

— Шевченка.

— Є такі, що зовсім його не знають.

— Таких нема. «Заповіт» співають усі. Співати легко, а сповняти його — і вражою злою кров'ю... — важко, — батько розкадив цигарку і встав. — Може, ти й більш знаєш, але погане, воно просто поганим родиться. Скажи, як там Володька?

— Воює.

Батько затоптав цигарку й зібрався йти.

— Ви обіцяли щось розказати, чи вже розказали?

— А?.. Дивно мені, Арсене, війна, а озимина і ярина росте, як з води. Запорпаєш с'як-так, а вона пре. Чому б це?

— Не знаю.

— І я не знаю. А ще я тобі хотів сказати: є в селі славний хлопець — Бартик. Може, треба?

— Побачимо.

— А знаєш, ночами щось мене ломить у крижах. Я виходжу надвір і згадую нашу маму, — сказав батько і махнув рукою. — Закочу на тік воза, допоможеш перекласти на драбиняк.

XVI

Прихилившись плечима до балки, Володька спав, сидячи на мішку. Мішок з мішанкою, неповний і незав'язаний, розсівся під ним. Між Володьчиними колінами стирчав автомат, а коло ніг валялася погнута мищина, якою мати набирала мішанку, підметені за молотьби жито, пшеницю, гречку, й сипала курям.

Засіки, повні пашні, втримували сухий дух. Прохід од засіків, заставлений невиспареною медокачкою, діжею, бочками, баридлами й усіяким дрантям — купою заліза, наваленого коло дверей, різними інструментами, в яких чорт зламає ногу.

На стіні висіли рамки без вощини й з вощиною, заіржавілі витки дроту, ланцюг і пляшечки, незаткнуті, наповнені якимись рідинами навіп з порохом. Кожна річ мала свій запах. Змішавшись до купи, ці запахи відгонили старим і прокислим, забиваючи сухий дух зерна.

Стелю вздовж і впоперек заснували павуки. На павутинні вигойдувалися сухі мухи.

Володьці бракувало повітря. Рот відкритий, з горла вихоплювалося гарчання, а ніс сопів і висвистував. З родимки росла й посмикувалася волосина. Не виполов її.

Коліна затисли автомат, а руки трималися за коротке дуло. Автомат німецький. Дуло в дірчастій обшивці. Вказівний палець правої руки весь час нервово посмикувався. Він був із розколотим синюватим нігтем. Ще в ремісничому Володька з необачності лупнув гострим кінцем молотка, розсікши його. З того часу ніготь ріс двома половинами і ніяк не міг злитися до купи. Вилазив ніби нормально, наростав швом, але той шов розходився, ніготь синів, стримлячи двома рижками.

Він спав із закинutoю головою. На маківці дивом трималась пілтка.

А палець з обарогим нігтем не спав. Бився живчик, змушуючи його то затуповати, то відкривати дірочку на обшивці автоматого дула, наче граючи на сопілці, не можучи прийти до тям, тремтячи від того, на що пустився Володька.

Закликавши Касю в комору, Володька не пустив матері. Кася залякла: щелепи звело, лопатисті зуби шкірилися, а руки задерв'яніли. «Уб'є чи повісить?» — билося в її голові. Приготувалася до смерті. А Володька вихопив з бокової кишені блокнот — книжечку в твердих палітурках. Усередині — вічне перо. Палець пам'ятав, як Володька взяв того блокнота з кишені гестапівця в чорному мундирі, коли знищили комендатуру. Гестапівець вів щоденник чи це просто були якісь нотатки, ймовірно, ліричні зітхання чи навіть вірші, хто його знає: мова чужа. Половина записника списана. Володька видер списане, викинув на вітер, а половину блокнота й вічне перо взяв собі. Він ніколи нічого не записував. Його вказівний палець здивувався, загремтів, змушуючи тремтіти й сіпатися інші пальці, коли Володька відкрутивши вічне перо, стріпнув ним і зачав писати на коліні. Він написав швидко, ще швидше вирвав листочок і, склавши його цидулкою, сказав, щоб Кася віднесла Севі. Кася не могла в це повірити. Була залякла. Тоді він підійшов до неї, взявся руками за кінці її хустини. Кася подумала: «Задушить!» Але Володька не думав її душити. Як палець з обарогим нігтем не тремтів, Володька, розв'язавши кінці хустини, вклав в один кінець свою цидулку і зав'язав хустину Касі на шиї. Легенько. Цидулка засіла в гудзеві. «Йди, — сказав Володька. — Йди і вертайся. Матері ні гу-гу, нікому!» — й відхилив перед нею двері. Кася не могла зрушитися з місця. Він штовхнув її.

На горище Володька не поліз, хоч драбина й стояла.

Домаха отерпла. Володька крикнув: з Касею його не бачила й щоб стерегла.

Він одразу сів на мішок з мішанкою.

Все у Володьки ослабло, обпало. В грудях була цілковита по-рожнява, і він відчув, як кістки, спорожнявшись, покидають його тіло. Руки — саме клоччя, ноги — теж клоччя. Очі заплющились, і голова — порожній дуляк. Але коли вступила мати, згадавши про борщ, який він вилив у цеберку, Володькою підкинуло. Йому зовсім не хотілося їсти, не хотілося, щоб вона йому щось готувала.

Сидів, заплющивши очі. Де він? Що з ним? Не мав сили розклепити очі. Подумав, що вмирає. Якби його знайшли на мішку мертвого. З тією думкою і заснув.

А вказівний палець ожив. Він ні в чому не був винен, навіть у тому, що з нього стирчав обарогий ніготь. Навпаки, сіпаючись, затуляючи й відтуляючи дірочку на обшивці автоматового дула, він хотів розбудити Володьку, щоб прокинувся, щоб згадав і усвідомив, що ж наробив?!

Живчик забувся швидше, і палець аж засудомило — неспокойна совість. Він мовби вибивав: чому так сталося? Чому?

Володьці завжди було соромно за свого пальця. Подаючи комусь руку, швидко приймав її, стискав кулаком чи ховав у кишеню. Арсен це знав, пожартував якимось, і Володька довго з ним не розмовляв. Помирились. Арсен ніколи більше не підсміювався з Володьчиного пальця. Але Володька не міг йому простити.

Коли в ремісничому Арсенові легше давалося щось скувати, Володька думав, що йому на заваді палець. Якби міг, відрубав би його зовсім, а ще ліпше, якби вдарити молотком по пальцеві Арсена.

З пальця, з його розсіченого, обарогого нігтя виростала заздрість. Як Володька того нігтя не обрізував, не підстригав, а він все одно виростав, так росла і заздрість. Володька знав: заздрість засіла в його серці. І серце гонило не кров — чорну лютю по жилах. Заздрість ховалася в його очах. І очі на одне дивилися, а інше бачили.

Інколи Володька подумував: а що було б, якби не обстригати нігтя. Виросло б щось довге й синє, потворне й страшне. І він знав: така є його заздрість.

А втім, той палець ніколи не підводив, ніколи не тремтів, хіба що замерзав узимку і в нього найшвидше заходили зашпо-

ри. Але його не лихоманило, як оце з вічним пером, коли пристав до гашетки. Знав, як це робиться: тило¹ до плеча, і аж нагрівався дірчастий кожух — обшивка дула. Зараз кожух був холодний, але палець, мабуть, запам'ятав Володьчине: «За це ж розстрілюють на місці!» — і йому було соромно за Володьку, який знав, що за це розстрілюють на місці, але заснув. Палець сподівався його розбудити. Ще не було пізно. Касі не перепиниш, але Арсена врятувати можна. Хіба довго, щоб вигадати якусь легенду: не встерігся, Кася запримітила й подалась на поліцію. На коні, з шелег у яр, а там у ліс. І знову ходитимуть з Арсеном у розвідку, розбиватимуть комендатури, нападуть на Яремче, знищать замок, розстріляють Севу, й ніхто ніколи не знатиме про записку.

Володька спав.

Груди опускалися, відкритий рот, схлинувши, захопував і надсадно всмоктував повітря, ніс голосно тягнув його: ніби щось важке й густе переливалося з горлянки в легені, клетотало там, аж поки груди не здіймалися і, буркочучи, із силою не виштовхували повітря назад, пропихаючи через горлянку, роздмухуючи ніздрі носа, перекривляючи рот. Губи були спечені й сухо шелестіли. Шия розтягнулася, підборіддя, наче якийсь сторчак. Лице запало. Тому що воно було гарне, з гарними округлими обрисами, на ньому ще чіткіше вимальовувалася скособоченість носа, і заплещених очей, і брів. Ганьба, бридота й огида проступали на Володьчиному обличчі. Лоб прогнувся й прогинався ще, і в його уярках колихалися чортики. Цих чортиків було багато. Сиділи в бровах, на повіках, на вїях, на переніссі — в кожній найменшій западині. Погойдувалися на пушку, що висипався під носом, на волосинці з родимки. І на скронях. Облягли, спотворили, що могли і як могли. Лукаві, неуступні, всюдисущі тіні ганьби.

Пальцеві було моторошно, він тинькотів, не втихаючи.

Під стелею, у Володьки над головою хазяйнували павуки, плели павутину, спускаючись низько йому до пілотки й до чуба. І він не чув їх, як і не бачив тих мух, висохлих, з перетрухлявілими крильцями, що їх павуки вже колись половили.

Порожні медокачка, діжа, бочки й барила, відлунюючи Володьчиним хропінням, гули, бубоніли.

Погойдувалися рамки.

¹ Тило — приклад.

І стояв побряк заліза — ланцюга й того металолому, що звалося жужмом.

З незаткнутих пляшечок несло гідким пахом.

А повні засіки мовчали.

Володька простягнув ногу, зачепив погнуту мищину, якою мати набирала мішанку курям. Мищина обізвалася порожнім звуком. Він ще ліпше всівся на мішку з мішанкою і ще дужче задер голову.

XVII

Сука відчиняла лапою двері й ходила по кімнатах. Нудилась. Усамітнена, несла свою голову, погордливо й хтиво, наче красуня, що зачекалася. Шерсть прилягла на ній, хребет переливався чорним лиском, стікаючи у вигин хвоста. Високі передні лапи тримали грудасту шию. Розплідник і лис, що стояв у її вухах, дали породистого цивілізованого звіра — вівчарку. Вона ходила по кімнатах, м'яко ступаючи по килимах, дивилася на себе в люстро і в поліровку меблів. З вітальні в їдальню, з їдальні в спальню, із спальні в кабінет. Очі вирячені, вуха сторчма. В кабінеті задерла морду, щось нюхнула й повагом рушила назад. Вийшла на веранду, двері відчинилися, й ступив Клипаченко. Сука підставила під його руку голову.

Вона лизнула йому пальці, гавкнула, проскімливши, й стала збоку.

За Клипаченком увійшов поліцай, несучи обід. Він поставив тачку й великий казанок на столик, і з більшою увагою позиркуючи на суку, яка ловила кожен його рух, ніж на коменданта, на пальцях позадкував до дверей.

Будучи не на виїзді, Всеволод обідав дома.

Помивши руки, заходився коло столика. Зачерпнув ополонником і налив у тарілку рідкого супу, а решту перехилив з казанка в широку супницю з двома вухами. Поставив супницю на дозівку й покликав суку. Сука підійшла, ловила підзями пару, але не їла. Він відніс спочатку собі в їдальню тарілку з супом, вернувся по тачку, а сука стояла на тому ж самому місці з піднятою мордою. Всеволод кинув їй, вона повела на нього блискучими очима й теж кивнула йому мордою.

Всі двері повідчинювані. Всеволод сів у їдальні за столом, але не чув, щоб сука хлебтала їжу. Знав: вона не доторкнеться

до їжі, поки він не візьметься за ложку. Йому було приємно, що вівчарка чекала. Всеволод нарочито не брався до обіду, вивіряючи її вірність. А та вірність була справжня, песя! І Всеволод переконувався, що нікого ближчого, ніж вівчарка, в нього нема. Ніколи не брав її з собою на облави, навіть в комендатуру: держав дома, і вона, стережучи хату, чекала його. Поліцай з гарнізонної кухні приносив їй їсти, але не їла. Добу, півтори. Дурна, гадала, що господар теж голодний, і сама голодувала. Нині Всеволод мав намір узяти її з собою, зібравшись перескочити з Гнатом Левенцем на ті селянські наділи, що пахли йому власним маєтком. Ні перед ким про той маєток він не відкривався, а в парі з вівчаркою, бродячи коло підлісових джерел, лежма напившись з них води, признався б їй. Про ту свою ідею фікс, яка, що далі віддаляючись, ставала й для самого нього вже майже чи не фікцією. Він не був забобонний, але те, що нині його поїздка не здійснилася, чомусь насторожило його.

Суп холонув. Хотілося їсти, брав апетит опісля перехиленої з Юліаном чарки коньяку, але не хапався за ложку, мучив себе й вівчарку.

Нишком, тихцем схилився над тарілкою, підняв ложку: сука не їла. Він постукав по тарілці, прислухався: вона все не їла. Вичекавши, обережно занурив ложку в суп, ще обережніше поніс до рота й, не плямкнувши, тримав суп у роті. Вівчарка зачала їсти, хлебнула й перестала, бо він опустив ложку.

Собака й людина ніби заклалися. Собака переміг.

Всеволод зачав їсти, не думаючи про суку.

Він не любив пити. Швидко п'янів, а підпивши, ставав бовдурем. Не те що варнякав, але йому хотілося пити ще й ще, втративши будь-яку міру. Гукав, погрожував, щоб вели додому, і дома, лігши пластом, давав себе облизувати вівчарці. Вона облизувала, виючи, і він зарікався не пити. Але пити доводилося. Гестапо є гестапо. Від своїх, навіть з вищих інстанцій, відмовлявся просто: хто платитиме? Це безапеляційне запитання відразу тверезило кожного, хто сподівався пожитися на дурняка. Юліанові відтяв ще різкіше: я платити не буду. Але той не злякався. І Всеволод збагнув, у цю ж хвилину: питимуть за дармові гроші. Й не помилився. Сам поставив йому і розпроцався. Йому була зрозуміла двозначна резолюція рейх-комісара на петиції духовників. Юліан чого хотів? Щоб доктор Кох накреслив: розстріляти, повісити й розписався? Та ні він, Всеволод Клипаченко, ні вони всі — і слідчий Юліан Гуслистый — ніколи не пи-

шуть: розстріляно, повішено, навіть знищено, а — транспортовано, очищено чи щось в такому плані. Двозначність і туманність на папері, але цілковита ясність на ділі.

Перше слово резолюції — діло. Хто сів за ґрати, ліпше, коли не виходить живий. Що більше не виходить живцем, то ліпше. В цьому великий сенс: мертві завжди мовчать. А кривецького попика взяв він і гестапо. Духівники, мабуть, підсунули немалу готівку, якщо Юліан і ті, хто дав йому дринду, взялися визволяти попика. Маючи на руках не безграмотну, але прехитру резолюцію, попика, звичайно, можна б визволити, та при самій думці, що треба йти і мати в цій справі розмову з начальником гестапо, Всеволода занудило. Завтра неділя, готова шибениця, і розмовляти з начальником гестапо це все одно, що самому стати під шибеницю.

Йому не дуже обідалося. І хоч позбувся Юліана, але й зараз, уявивши на одну мить свою розмову з начальником гестапо, він позеленів, і ластовиння на його обличчі виступило чорними цятками. Уявився начальник гестапо — галантність із зубами тигра й очима кішки. Ось він підпер своє підборіддя з ямочкою кулаком. Ось його очі стали нерухомі. Ось розтуляється його рот... Ні, все, що вирішується на місцях, мусить бути здійснено. І ніякі найвищі інстанції, ніякі резолюції скасувати наміри низів не можуть: верхи і низи — кільця одного ланцюга, комірки одного червака. Кільце мертво зв'язує кільце, і ланцюга не перервати. Комірка зростається з коміркою, і черв'як живе. Відповідальність найвищих і відповідальність найнижчих — однакова. Всі рівні й усі несуть відповідальність тільки перед фюрером, мислив Всеволод. Рейх-міністр пише резолюцію, маючи саме це на оці. Він дає ініціативу й ніколи не засудить найжорстокіших дій. Велике цабе, попик, що надумав спаловати Юду. Тим духівникам-заступникам що сниться? Може, зоря зі сходу?

Ложка дерла йому рот, і він їв, щоб їла його сука.

Звідси, з Полонного, до лінії фронтів ще далеко. Проте Юліанів латяк, що в двозначній резолюції видно вихляння хвостом, що фронт скоро перенесеться, — правда. Він сам не раз про це міркував, хотів збагнути, чим усе може скінчитися, і заздалегідь шукав якогось виходу. Не знаходив. Якщо з появою окупантів, ставши комендантом у Полонному, своїм новим мундиром промовляв кожному, кого знав і кого не знав: ви що, думали, сидіти йому склавши руки, жebraкуючи на вчительських хлібах? То вже з другого року окупації йому не дуже хотілося з'являтися

на люди, і нинішня поїздка до обмилованих місць була скорше даниною мріям, ніж реальності.

Сидячи за столом над недоїденим супом, над розквацианими котлетками, він шукав виходу на крайній випадок. Йому було тяжко, що немає людини, на яку міг покластися, як на вівчарку. Була Кася. Але то було дуже давно, коли він, недоук-вчитель, міг забалакувати їй зуби, не цураючись, що вона служебка. Розповніла, драглиста Кася тепер нічого не викликала, крім огиди, й він дивувався, що не відчував цієї огиди ні в батьківському підвалі, ні на шкільній квартирі у Волиці. Мабуть, тому все, що пливло в руки, мусило належати йому. Як ось цей особняк Свенціцького. Всеволод відразу зачав тут жити, хазяйновито походяючи по чужих килимах, користуючись чужими шафами, чужим кабінетом, сплячи в чужому ліжку, причісуючись перед чужим дзеркалом.

Приїхав Владек з Луїзою. Не пустив на поріг. Владека зачислив шуцманом і послав у касарню, а Свенціцька — з поворотом, звідки й приїхала. Шкода, що вікна в особняку довелось підзамуровувати. Мало світла. Повільно пережовуючи січене м'ясо (січеного не любив, але воно легше для травлення), думав. Йому конче треба знайти вихід на крайній випадок, мати його готовим, як мрію про маєток під лісом. Той вихід має бути простий, як і проста мрія про маєток під лісом. Тільки досяжніший.

Він ніколи ні про що не думав прямо, б'ючи в одну точку. Доходячи точки, його думка відразу роздвоювалася, беручи цю точку в лещата. Так було з тим маєтком. Хіба не міг завезти камінь, закладати фундамент, городити ставки? Але спочатку йому треба було мати право — раз, щоб Арсен і Володька били камінь, заклали фундамент, городили ставки — два. Лещата. Без таких лещат — мрія тільки мрією, маєток не маєток.

Всеволод перестав жувати й відклав виделку. Дивився на неї, чотирьохзубчасту, схилену на тарілку. Якби отак: узяв виделку, наштрикнув на неї думку й вихід готовий. Але виделка годиться для котлетки, для риби, а думку треба народити самому. Сподіватися, що хтось її приготує — пасти задніх і не наштрикувати на виделку ні м'яса, ні риби. А він любив, щоб із соусом, не дуже гострим, бо гостре шкодить. І любив на самоті, щоб ніхто не заглядав, який шмат тягне до рота.

Він дістав портмоне, розчинив і витяг папірця. То була Володьчина дидулка. Папір міцний, з такого ж самого службового записника, як і в нього. Ще раз прочитав: «Сево, нині звечора

вдвох з Арсеном супроводжуємо підводу. Наш маршрут — з Вихрового Поля під цвинтарем у ліс. Раджу напасти за цвинтарем. Є про що говорити. Напад на Вихрове Поле вважатиму зрадою. Живим не здамся». Підпис. Всеволод не відіслав одразу Касю з відповіддю. Йому треба було її обмізкувати. Спровадив свою колишню покоївку-служебку в гарнізонну їдальню, а сам рушив на обід.

Чому Володька вирішив здатися? Чи не є це пасткою на нього, Всеволода?

Ступивши на поріг, вирішив, що не буде про це думати. Взявши ложку, пустився в міркування про інше. Обід не смакував. Цибулка, схована в портмоне, торкалася грудей, і він ніби відчував шерех цупкого паперу.

Щастя чи нещастя?

Якби фронт не завертався, все було б наче на долоні. Став пригадувати Володьку. Який він? Ніби вчора учив його, як треба виступити на процесі. Написав йому зізнання. Згадалося, що Володька гарний собою, що мав добру пам'ять. Всеволод ще тоді відзначив, що Володька чимось подібний до нього, що його можна було ліпити, робити таким, як треба. Але поруч з Володькою в уяві відразу поставав Арсен — насурмлене, німотне обличчя, яке мовчало, все заховавши в собі, нічого не виказуючи. Наскільки один м'який, настільки другий твердий, страшний своєю твердістю. Ні в нього, Всеволода, ні у Свенціцького, ні в кого не могло у той пізній вечір виникнути найменшої підозри, що з руки вайлуватого неповнолітнього селяка може пролунати постріл. Сталося непередбачене. Це навчило Всеволода. Перш ніж на щось пуститися, він хотів бачити кінець. Одначе кінець має початок. Він конче мусить знати, що задумав Володька.

Показувати цибулку в гестапо не мало найменшого сенсу. В гестапо горлохачи: на мотоцикли, на Вихрове Поле, стрільба, ще дві жертви. Він мусив мати Володьку живого, мусив знати, чого хоче. В уяві вони поставали вдвох — Володька й Арсен. Ще тоді, на поліції він побачив, які вони різні. Думаючи, добрався до висновку: не мало особливого значення, що разом сиділи в колонії, що разом подалися в партизанку. Як різні були, різними повинні й залишитися. Якщо допустити, що їх щось роз'єднує. Але що? Він допитував Касю, чи не бачила Арсена. Бачила тільки старого Чернегу. Отже, Володька в себе дома, а Арсен у себе. Чернега, зайшовши до Левенців, звичайно, страхувався від Касі. Та це пусте. А коли допустити, що Володька

проштрафився у загоні? Ну, в такому разі сам прибіг би. Боягузи рятують свою шкуру негайно.

Що ж його спонукало? Що?

І він майже хапав «рибу», як любив висловлюватися, за ябра: тільки одне — через Арсена.

Це підказувала йому інтуїція, а ще більше власна порода. Вороги є ворогами, а зраджують тільки друзі. Якби поглянув у дзеркало, прошепотів би, дивлячись собі в чорні очі: візантійські, але й продажні. Вроджено продажні, одвічно вірні ласці пана... Ще й ще перечитував цидулку, намагаючись збагнути, вичитати за рядками, за кожною непевно й карлюкувато виведеною літерою. Супроводжуватимуть з Арсенем. Є про що говорити. При Арсенові не поговориш. Ні. Отже... Він поклав цидулку на стіл і накрив її долонею. Володька хоче, щоб я накрив Арсена. Це підходить і не підходить. Якщо брати, то обох і живих. Найбільше, на що згоджувався: поранити Арсена.

Який же кінець?

Думки роздвоїлися, готуючи лецата: Арсена поранити й віддати гестапо, а Володьці, порозумівшись з ним, влаштувати втечу. На крайній випадок. Знадобиться.

Таким він бачив кінець і радів, що свого часу не половив, не відправив Арсена й Володьку в Німеччину, що дочекався до нинішнього дня.

Відпровадити Касю, нехай передасть: усе буде так, як Володька хоче.

Послати Владека з парою шудманів, щоб прочесали цвинтар і яр.

На операцію повезе Гнат Левенець.

Він був задоволений із свого плану. Заховав цидулу в портмоне.

Вівчарка сиділа над супницею: була задумана, як щойно він за столом. Всеволода роздратувала її відданість. Він з гуркотом увалився в їдальню, хапонував тарілку, і вони стали доїдати суп разом на веранді.

XVIII

Гнат не мав сил ні лежати, ні сидіти, ні стояти. Крутився, тупцював коло коней, силкуючи собі під ноги. Виплювався, що язик став як рашпіль. Йому остобісіло довге стояння (картопля ж на городі), остобісів замок, поліція, світ, в якому не знаходив

собі місця. Одні коні розуміли його. Перед ними в опалці повно пшениці, але вони й не дивилися на неї, полохливо стригли вухами й, запряжені, застояні, били копитами об землю, гарцюючи. Гнат хотів присмирити їх батоґом, але подумав, що їм теж непереливки стояти, й пожалів їх.

З комендатури вибіг Владек, за ним ще один. Гнат спочатку не впізнав Владека: одягнений у цивільне, а не в шудманське, і той, другий, теж у цивільному. Хоч Владек з автоматом, але в цивільному, тому не так лякав. І йому здалося: Владек якое по-іншому держить руки, зовсім не скидається, що зараз затопить у пику. Здивувавшись, що одяг може переінакшити людину, Гнат дивився, як Владек з тим другим повідв'язували коней, посідали й кудись поїхали.

Було після обіду. Подвір'я спорожніло. Вагар зачинив вагу, бо з контингентами нікого не видно. Який глупак повезе проти ночі? Коло центрального входу, наче великий чорний жук, автомобіль, і стоять чорні мотоцикли з колісками. Гнат не завертав туди голови: надивився. Він обернувся лицем у протилежний бік, дивився на одноповерхову будову з білими кам'яними штахетиками поверх карниза, ніяк не можучи добрати, для чого ті штахетики. Не інакше, як для ока, щоб було файно. Він пожалкував матеріалу: цементу, вапна. А може, це гіпс? У цій будові колись містилися майстерні, в яких учився його Володька. Будуть живі, колись розпитає Володьку про ці дивні штахетики. Тепер, де були майстерні, їдальня. Поліцаїв годують на забій. Його теж закликали і треба ж — посадили навпроти Касі. Вона пакувала і жерла. Роздирала тлусте м'ясо пальцями, жир стікав з пащеки, облизувалася на два боки і облизувала пальці. Він поганає ложкою по місці й снітав її: «З доносом прийшла?» Кася передавилася й вигукнула: «Може, й з доносом, але не на тебе»,— і вибивала з кістки собі на долоню мозок. Він не обурився, йому спротивило, й забрався собі до коней. Не встеріг, коли й куди та Кася ділася. Вирішив: піде й запитає коменданта, що йому робити. Він спрямувався до комендатури, але вернувся. Хоч комендант ще ні разу його не бив, але ліпше не попадатися під руку. Змелеться, як тому старості. Староста на коліна, а комендант — чоботом. Гнат вернувся: блаженні, тихі... Але коли б то йому тихо на душі. Добре тому Ісусові було наставляти, в нього картопля не стояла на городі. А десь же який! — прогавив.

Гнат ляпнув руками об поли.

Поки спостерігав за Владеком і за його напарником, постояв на місці. Постояв, дивлячися на білі кам'яні штахетики на карнизі. Й знов затупцював. Переднє сидіння підмощене, підбите, коні чекають: сідай і поганяй. До нього підкралося в'їдливе, спокусливе — вдарити по конях і прощай. Він пішов бокувато, перехнябленою ходою. Став перед кіньми, зняв з дишля опалку й так же бокувато, перехняблено відніс до воза. І знову назад, поправив кантару на своєму, попестив його по морді, поправив кантару на Семеновому й теж попестив по морді. Не прийняв руку. Його рука поповзла по кінській голові, по гриві, по хребту — так ішов до воза. Рука зависла: кінський хребет обірвався. Узявся за ручицю й одним плигом сів на воза. Зняв з ручиці віжки. Коні ступили, не чекаючи, поки пукне. Але в той час він зиркнув на двері комендатури. Порожні, аж зяють. Руки бралися хльоснути віжками, а голову розколело: його вже впіймали, ведуть у ті порожні двері, які зяяли, щоб проковтнути. Замість хльоснути, потягнув віжки, зупинив коней і зіскочив на землю. Вікати, ховатися не в його натурі.

Схилився над полудрабком і втримував воза, щоб, бува, коні самі не вихопилися з подвір'я. Вгамувавшись, повідв'язував з орчиків по одному посторонкові. Коні повертали голови до нього, косували очима.

— Чорти...— сказав і завис над полудрабком, наче хтось прив'язав його.

Згодом руки вигребли з соломи, з-під сидіння торбинку, розв'язали шворочку.

— Цибулька... яблучко,— прицмокнув, язик відчув смак і цибулі, і яблука на закуску. Витяг шмат черствого, ламаного рукою хліба.— Цибулька і яблучко... Домця-Домаха...

Це жіноче ім'я, що вимовив його ласкаво, нагадувало йому водночас і дружину, і дому.

Вкусив, не відламуючи від шматка, хліб, поклав. Узяв цибулю. Понюхав, поклав. Узяв яблуко й теж понюхав. Хотілося їсти все разом. Предивно, бентежно і принадно запах харч. Яка їдальня може зрівнятися. Там хотілося плюнути, а тут сама слинка ковтається. А в нього є іще сало.

Гнат заквапився, наче не мав часу. Не хотів сідати, вмощуватися на возі. Заходився навстояка. Почне із сала. Пальці розгортали лопуха, який геть зів'яв і поприставав до солонини.

— Левенець!

Він здригнувся. Оглянувся по боках — ніде нікого.

Покликано вдруге. Голос гучав понад головою. Гнат затупцював, держачи у зів'ялому лопусі сало, й ніяк не міг збагнути, звідки й хто його кличе. З нього засміялися, і він, сердито закинувши голову вгору, напнувши шию, закрутив головою, аж поки не вгледів, що його кличуть і сміються з другого поверху. Наспів запхав усе в торбинку, зав'язав, кинув під сидіння й мусив іти в комендатуру.

Секретар-поліцай перестрів його в приймальні заливистим сміхом, і Гнат похмуро бевкнув:

— Кудись їдемо?

Не перестаючи сміятися, секретар-поліцай ткнув пальцем на двері коменданта, а Гнат подумав: от телепень,— нема з чого сміятися, до свого пальця ірже.

Всеволод Клиначенко сидів далеко за столом, а Гнат зупинився, переступивши поріг.

— Ближче,— сказав комендант.

Він трохи підступив і зупинився.

— Ще ближче.

Гнат зробив ще два кроки. Далі ноги не несли. Держав перед собою кашкета, ніби показуючи Всеволодові.

Запало мовчання. Комендант пильно дивився на нього, мовби вперше бачив. У тому погляді не було ні гніву, ні люті, а якесь незбагненне вивідування й наполеглива зацікавленість.

Гнат не міг витримати цього погляду й сказав:

— Так що коні готові...

— А...— почулося у відповідь.

Гнат дивився собі в руки, які недавно держали хліб, цибулю, яблуко, а тепер стискали кашкета.

— А...— розпочав комендант знову й докінчив: — Може, закуримо.

— Не маю що, та й не обідавши.

— А в нашу ідальню хіба не кликали?

— Не хотілося.

Комендант розкрив пачку сигарет, простягнув. Гнат зробив ще два кроки, але побачивши, що йде по килимі, звернув на підлогу й приріс до неї.

— Ближче,— сказав Всеволод, простягаючи сигарети.

Гнат похитав залеречливо головою й подивився на свої чоботи: хіба можна такими ногами по килиму?

Всеволод звівся з-за столу і, пружинячи на своїх ногах, наблизвся до нього.

Хоч-не-хоч, Гнат мусив брати сигарету. Його гачкасті пальці з прокуреними пучками й прокуреними нігтями взяли крайню й почали ховати за обідок кашкета.

— Та курить.

Він похитав головою — ні.

— Берить цілу пачку.

Гнат не взяв.

Комendanт із розчиною пачкою сигарет обходив Гната навколо, наче здійснюючи якийсь тільки йому відомий ритуал, і Гнат не встигав за ним обертатися.

Зупинились.

— Читати вмієте? — запитав Всеволод у вічі.

— Трохи.

Комendanт зачинив пачку й кинув звіддалік сигарети на стіл. Вони лягли посередині. Тоді він дістав портмоне й простягнув Гнатові невеличкого папірця.

Гнат кашлянув, розправив долонею вуса, взяв того папірця і зачав читати. Читав довго. Очі втікали, втягуючись під лоб, а він змушував їх, щоб не ховалися.

— Хіба то він написав? — запитав коменданта, наче хотів пересвідчитися.

— А хто ж, як не Володька?

— Хіба я знаю, — сказав Гнат. Він боявся, щоб його голос не затремтів і щоб не посковзнутися. Знизав своїми в сіряку плечима, спостерігаючи, як Всеволод ховає назад у пуляресик¹ — книжечкою — папірця.

— Що ви тепер скажете, добродію Левенець?

— А що мені казати?

— Я про Володьку вас ні разу не запитував. Ви самі казали: не знаю, де він.

— Таки не знаю.

— Сам обізвався.

Гнатові хотілося закурити, затягнутись димом, але не тією сигареткою, що лежала в його кашкеті за обідком.

— Бачите, добродію Левенець, як воно складається. Облави, засідки. Нащо? Самі пливемо в руки, самі себе половимо, самі себе звоюємо.

Гнат раптом збагнув, що комендант насміхається, глузує: кесар! Йому захотілося крикнути щось страшне й жорстоке за те,

¹ Пуляресик — бумажник.

що згубив не один день, за те, що не дали пообідати, за те, що вийшов з курива, а того папірця він десь бачив, мало що його накривуляв Володька. А в голові сиділо: от чого та Кася тут увивалася!

— Поїдемо брати, — кинув комендант йому в обличчя.

— Якщо треба, то треба, — відказав. — От тільки коні не напасні.

— Гукніть Люсю. Вона води наносила. Напійте й чекайте.

Гнат ішов з кабінету — стіни то розсовувалися, то не пускали його.

Ні в коридорах, ні на подвір'ї Люсі не було. І він не міг її знайти.

Він візьме відра, буде напувати коней, а їй скаже, щоб бігла на Вихрове Поле, щоб сповістила Семена, бо що ж тоді боже? Якщо він цього не скаже Люсі, то Семен, куток, усе село проклене і його, і Домаху за Володьку, батька й матір за сина, і вони живцем згорять у цьому людському проклятті.

Він повертав голову на всі боки й питався богині, яка погаляла віттям коней над центральним входом: що ж боже? Що?

XIX

Не мав чим прогнати смагу. Рано чи пізно? Через прорізьблену в дверях продуху-сердечко визирав на подвір'я, але не бачив матері і не чув її кроків. Смага попалила губи. В горлі пересохло.

Касі не видно. А що, коли мати не втримала язика й проговорилася старому Чернезі про Касю. Може, Кася йшла, а Семен перепинив її, і вони з Арсеном допитують її, а мати стоїть і слухає — за свідка. Як міг заснути, не попередивши матір, хоча б натякнув, що його життя на волосинці.

Осмага мучила, і Володьці уявлялося: серед лісу засідає революційний трибунал. От і Левенець, прізвище, яке значить те саме, що й гайдамака, повстанець. Допитують: чому зраджував?

Не мовчав бн. Він заговорив бн.

— Інакше не міг.

Судді здивувалися б. Чому? Давно знісся з поліцією?

Тільки посміхнувся б. Знав, як саме посміхнувся б, невпинно, невимушено, широко. Засміявся б. Його посмішка, перейшовши

у сміх, усіх розлютила б, зняла б шал. Трибунал скинів би. Смієшся, з пелюшок продався?

— Так.

Запала б мовчанка, наче перед громом. Ніхто не повірив би. Потім допитувано б з пристрасстю: чого хотів? Тобі Арсен перейшов дорогу?

— Хотів... Певно, що хотів. Арсен перейшов не дорогу — всі мої хотіння. Я здоганяв його, як міг, і не міг наздогнати. Він міг жити без мене, а я без нього ні. Я кляв той день, що вродився, бо ще у школі, у ремісничому, скрізь був він. А я? Мене не було. Навіть у колонії по нього приїжджали військовий, ксьондз. А хто по мене? Кому я був потрібний? Я більше не міг іти за Арсеном. Мій кінь не міг іти, спіткнувся, і хруснула галузка під його копитом. Це був знак. Мені хотілося застрочити з автомата. Але то була б мала кара, мала відплата за мою муку, за те, що не міг бути таким, як він, — великим і гордим.

Нападали на комендатуру, він підняв мене з канави. Він усе життя тільки те й знає, що підіймає мене. А я боягуз. Я нищий. Знаю. І мені хочеться бути нищим, бо я для того вродився, щоб жити з ласки, з чужої руки, яку б цілував, цілував...

Його б зацитькано. Яке ж останнє слово?

— Не воювати, а робити в полі. Пахне.

Судді питалися б: на фашистів? На нових панів? Запроданець.

— Я не хотів запродувати. Комірні двері самі розчинилися. Я сам себе видав.

Про що з ним говорити — двері винні? На суді снить ярмом. Рабський вилупень, думав би трибунал.

А він казав би:

— Я зовсім не знаю, що таке давати, я звик брати і то тільки тоді, коли мені дають. Я не вмю поганяти самого себе, я звик, щоб мене поганяли інші, сильні, але не Арсен, не свої — чужі — і щоб я мав маленьке право, бодай трішечки поганяти своїх, менших за себе. Я хотів вислужитися за поляків, тепер за німців. Люблю вислужуватися, покомандувати, але ще більше люблю, коли мною командують.

Присуд звичний. Та він попросив би, щоб його розстріляв кавказець, який утік з полону і якого звать кабардинцем. Все ж ніби не свій і стріляє безпомильно.

Володька уявляв це собі чітко, всі слова напихав, ніби не уявляв, а давно пережив цей розстріл чи заздалегідь у лісі на

постоях, на переходах обмислив, як воно було б насправді. Але йому зовсім не хотілося ставати на суд, і коли він зобачив на подвір'ї Касю, спрага вгамувалася. Кася йшла неквапно й пишно. Її ніхто не перепинив. Він подумав: добре, що не видно матері. Скрипнули двері. Кася відразу його запримітила. Він впустив її в комору.

— Буде, як хочеш. Чекай,— сказала.

— А Всеволод нічого не написав?

— Я в нього давно за радіо,— відповіла Кася, беручись за клямку.

Володька просив, щоб принесла води.

— Може, тобі ще чогось хочеться? — запитала повними губами, дихнула йому в обличчя і зачинила за собою комору.

З якою б насолодою він узяв її за барки й кинув об землю. Продуха-сердечко в дверях не дозволяло йому бачити, в який бік вона пустилася: у сад чи на вулицю.

А Сева обачний: ніякої записочки не передав. І йому не треба було писати. Треба було переказати на словах. Раз вона, підтіпанка, за радіо, нащо було писати? Зірветься, а записочка в Севиних руках...

Коли б вечір, коли б уже повечоріло.

Тягся час, і Володька не знав, що буде, що має бути.

Зачув швидку й дріботливу ходу — мати. Чекав, зараз нап'ється води.

Двері відчинилися в комору. Він за дверима.

— З яру виїхали якісь на конях. Подалися до цвинтаря.

— Скільки їх?

— Двоє.

— Якщо більше не видно, не страшно.

— І Семен таке каже. А мені страшно. Ще та Кася на мою голову. Каже, загубила ключа, прийшла сюди шукати.

— Багато ваш Семен знає. А на Касю нарікати нічого, самі до конопель її просили. Дайте води.

Мати ніяково і сумно глянула на Володьку.

— Сиди, невмиваний,— сказала.— Може, вони вже сюди, по твою душу їдуть.

І тільки шелест її босих ніг.

Він не встиг перелютитися: квартиру б води і сидів би, нікого не боячись,— мати чітко бігла назад.

— Начувайся, до нас,— гукнула в двері.

Володька взяв у руки автомата.

Через продоху-сердечко було видно: мати запоралася коло порожньої цеберки. Поставивши її з гуркотом, подалась у хату.

Почувся кінський тупіт.

Двоє виїхали із саду, зіскочили з коней, загалайкали газдиню. Володька упізнав Владека. Змiнився, витягнуло його, розмордів, але впізнати можна. Згадалося, як Владек волочився по замковому парку, бренькаючи на гітарі. Шуцман, а в цивільному.

Мати із словами: «хто там?» — стала на ганку, несучи відро.

— Молока, меду! — наказав Владек.

Його товариш чіпливо поводив навколо очима.

Мати вилила в цеберку воду. Володька облизався жорстким язиком.

Вона винесла гладущик і квартиру.

Владек узяв з її рук квартиру. Мабуть, із медом, бо показав своєму напарникові квартиру гладущик, а сам зачав пити з неї. Так і припав до кварти. Напившись, казав:

— Ваш дядько у нас їсть-попиває, а ми, тітко, у вас, навзаєм. А приїжджав я подивитися на своє попелище. Об'їхав село, думав податися долиною, та заскочив до вас. Клямочки з нашого маєтку добре зачиняють ваші двері?

Мати мовчала.

Владеків товариш дудлив молоко. А Владек тягнув з кварти мед. Потім вони обмінялися квартию і гладущиком.

Владек, розставивши ноги, пив молоко, наче коняка воду.

Автомати в обох висіли на плечах.

Володьці втягло язика кудись у горлянку. Хапнув із цвяшка путо й у кишеню. Палець з оборогим нігтем ліг на гашетку.

«Мед, молоко, а про клямки допитується?..»

Розчинивши двері, гаркнув:

— Руки вгору!

Об землю брякнула квартира, і в той же час упав, розсипавшись, гладущик. Владек підпливав молоком, а його напарник медом.

— Ні з місця!

Мати зачинилася в сінях.

Володька, приставляючи автомата шуцманам до животів, позривав з їхніх плечей зброю. Відлигнув, виходив з кишені путо й наказував, щоб Владек зв'язував тому другому назад руки. Коли Владек зв'язав, наказував, щоб розперезався: його напарника поклав на землю і сам зв'язав Владкові назад руки його ж паском. Повів обох у сад.

Збиралося на вечір. Виведу в яр і вкладу, думав Володька. Я покажу клямочки. Але зупинив під яблунями й допитував:

— Чого з'явилися тут? Хто посилав?

— Ніхто не посилав. Я приїжджав на свою батьківщину. І він зі мною — товариш.

— У вас урльо́п¹, що в цивільному?

— Урльо́п.

Це було на руку Володьці. Їх конче треба завести в яр.

— Про клямочки питаєш? Лякаєш матір? Вона що, твій масток палила? Вриваєшся вовком, грабуєш,— казав і думав: дотримає Сева слова, виправдається,— не міг стерпіти шуцманів, а не дотримає, ще ліпше, повернуться з Арсеном з трофеями: два автомати, коні, сідла, і двома шуцманами менше.— Ходімо!

Повів садом. І коли вів, подобався собі: мав силу.

Владек попереду. Комендант, доручивши прочесати яр і цвинтар, ні словом не обмовився, що має якісь чутки про партизанів. Він сказав: звечора почнеться облава, зайдуть з поля, наберуть у Волиці людей і поженуть у Яремче, старих і малих, нехай дивляться на страту. Шибениця на ринку вже готова. Владек почував за собою вину. Той мед, те молоко.

Діставшись до саду Чернег, Володька побачив Арсенового батька. Дядько Семен швидко подався до свого обійстя. Через хвилину з саду з'явився Арсен і махнув рукою.

Володька зупинив шуцманів.

Наспів Арсен, і знову почалось допитування.

Ні Владек, ні його напарник і не обмовилися про облаву, про шибеницю. Владек стояв на своєму — провідував згарище, ба́тьківщину, напарник мовчав. Руки зв'язані, вони гоноровито дивилися в очі Володьці й Арсенові.

Арсен поглянув на сонце, яке збиралося заходити. Воно завжди заходило за горами, звідки починався яр.

Він підійшов до Владека й повернув його обличчям до заходу сонця. Потім поставив до заходу сонця його напарника.

Сказав:

— Там ваша ба́тьківщина й дідизна. Ідіть. Ще раз попадетесь до рук, не нарікайте.

Вони обоє пішли городами.

Спочатку неквапом, потім побігли. Сонце то виплигувало, то ховалося за їхні голови.

¹ У р л ь о п — відпустка.

Володька розкрив рота:

— Попускав?..— спитався.— Ти попускав?..

До них ішли Домаха з одного боку, а Семен з другого.

XX

Нероз'яжджений, поритий роваками й ковбанями, темнів шлях. Над ним, глибоким, звивалась, крутилась, петляла, сягала стежка. Люся видерлася між кущами глоду й терну на стежку. За нею був цвинтар і чорний мармуровий шпиль Яремі Вишневецькому, а обіч, через долину, на іншому горбі виднів замків парк. Вузька бита стежка текла перед нею. Люся йшла квапом. Їй здавалося, що весь час іде дуже повільно й ніяк не може поминути той парк. Діставшись вище, бачила: там, за верхів'ями дерев, білили стіни замку. І ніби парк, і сам замок, зрушившись з місця, пішли: вони одним горбом, вона — другим.

Аж вихопившись на середину гори, до рогатки, звідки шлях спускався двома рукавами в Яремче, вона зітхнула: замку не було видно — поминула його. Місто лежало внизу, за ним розляглися широко долина, оболоні, і сонце, заходячи, червонило річку, і річка червіньково блищала між синіми горами. Долиною синіли села.

Шлях знову пролягав узвозом, і знову стежка була над ним. Обігнувши придорожні корчі й корчаки, ця стежка, вузька й гола, текла на гору, до сонця, яке спалахувало останнім промінням.

Якби Люся рушила парком, давно дісталася б полів. Але в парку могла б попастися в око гестапівцям чи поліцаям, які виходять під вечір на шпацер¹. Мусила через місто, згаявши час. Якби знала, не сиділа б з відрами на пустирі за в'язницею. Сиділа, думала про неділю, про те, як на ринку зустрінеться з партизанським зв'язковим, як передасть йому все, що приготувала: план замку, розташування кулеметних гнізд, нові паролі. Гнат Левенець, коли тільки ступила на замкове подвір'я, перейняв у неї коромисло з відрами, потягнув її за собою. Накричала: хоче напоїти коней, пехай сам носить воду. А він, цитькаючи, казав: «Ось помовч...»

Вона з криком, а Гнат тихцем, тягнув слово за словом, наче

¹ Ш п а ц е р — прогулянка.

кота за хвіст, поки оповів про свого Володьку: «Христом богом молю, іди, доню. На одній нозі... Хай буде по-божому. Я не можу, щоб було не по-божому». Люся збрала порожні відра, пішла із замку з відрами.

Синіють горби — нема сонця.

А в цей час Семен Чернега зняв з дроту сорочку. Сорочка висохла й стовбурчилася. Тріпнув нею, і полотно затріщало. Під хатою, під яблунею, яку посадив, вернувшись із в'язниці,— столик, за яким обідалося з Арсеном на току. Семен розкинув сорочку на столикові, розрівнював її. Його пальці розгладжували пазуху. Пазуха збіглася в збирочки, і ті збирочки не хотіли розходитися. Він ступив до криниці, набрав у рот води з відра на цямрині, вернувся й попорскав збирочки на пазусі. Тоді склав навхрест рукави. Полотно добре вибілене й м'яке. Сам сів коноплі, сам вибирав, ставив у горстки, стелив, мочив і тіпав. Сам пряв на коловоротку, виводив нитку за ниткою. Сам і ткав полотно: пускав човника — малих гусят на воду, відразу завертаючи його назад: з руки в руку. Наткав довгі сувої, мочив, білив, стелючи на росі й на сонці.

Його пучки, розрівнюючи поділ сорочки, самі ставали м'які, наче в дитини.

Він не квапився. Не було куди. Поки Арсен умиється в засторонку, встигне викачати йому сорочку. Потемніє, і вони поїдуть. Воза перекладено на драбиняк. Всі припаси вже на драбиняку. Повибирав, повиносив з напівльощка у недоробленій світлиці. Нема брезенту, затягнули з Арсеном драбиняка ряднами. Якби був брезент, вважай, у них було б, як у справньому війську. Але Арсен і так назвав його каптенармусом.

День минав ніби як треба.

Якби його не зіпсували Владек ще з невідомим щуцманом, то можна б сказати: тихий день. Звідки той Владек вирвався? Не було облав, наднесло Касю. Але то вже сама Домаха винна. Та Кася, що курка з яйцем. Її раз нагнали, а вона знову кудкудах-куджуках. Забирайся, несися собі, але не тут. А щуцмани трохи наполохали. Якби не Володька, попили б молока й меду і поїхали б собі. Мало не постріляв їх обох. Але він, Семен, як побачив, що Володька їх веде, відразу послав Арсена.

Розрівнявши на столику сорочку, він узяв качалку, щоб нагорнути на неї сорочку.

Йому було радісно, що Арсен не дозволив постріляти щуцманів, що їх відпущено. Обидва молоді, може, отямляться, може,

з них ще виростуть люди. Домаха зацімила й стерпла. А Володька — зух. Один на двох.

Із щуцманських коней знято сідла, а коней нагнано в шелюги. Пасуться чи пішли? — думав Семен.

А Люся вибралася в поля. Синіли горби, і неширокі обрії облягали простір.

Ще спалахував маленький край сонця, ясно-червоний, гарячий. Сонце пускало довге останнє проміння угору, в небо. І там, де воно заходило, небо було чисте, а земля потемніла, тонула в надвечір'ї.

Спинився вітер. Хотів переінакшитись.

Люся зняла з голови хустину й витерлася на ходу.

На її ногах черевики з дерев'яними підощвами. Стежка огинала кущ терну. Тернові бубочки синіли в осузі. Люся скинула черевики, поклала їх під кущ, зірвала бубочки, кинула одну в рот. Кисле, гірке й терпке.

Думала, то про Всеволода, то про Володьку. Різні, а однакові. Першому хочеться панування, багатства, другий тремтить з ляку за мізерію свого життя. Той ненаситний, а той страхополох і — запродались.

За горбами не мріє ні Волиця, ні Вихрове Поле. Ще трохи пройде над шляхом, а тоді має бути стежка прямо через поля, до Вихрового Поля. Десь на тій стежці колись її перепинив Дмитро Петрович Гордієнко. Якби не перепинив, якби не зустрівся, вже її не було б. Того дня вона близько чула свою смерть, і смерть не лякала її, бо наруга була ближчою і страшнішою. Дмитро Петрович не дав їй умерти. І Домаха — Володьчина мати. Дала їй стару нереквізовану хустину й сказала: «Жінці присуджено за всіх витримати. А ти що собі думала?» Яка мати і який син... А потім, уночі, вона кликала Арсена, щоб спинити, щоб не стріляв на суді. І коли кликала, думала: я не вмерла, щоб оберекти його. Не докликала. Зараз бігла стежкою. Через три, на четверте літо стежка знову вела її туди, на Вихрове Поле, і вона знову мала кликати Арсена. Та вже, щоб не він, а щоб його не постріляли. І вона думала, що не їй, самій долі так хочеться. Сама доля посилає її, вчинивши свій присуд. І вона має його здійснити, як має вернутися й передати, можливо, завтра відомості партизанському зв'язковому, щоб партизани могли напасти на замок і знищити комендатуру, гестапо.

Вітер обернувся і повів у лице.

На рідлі гтулась і шепотіла суха бадиллина. Поминала її, друга шелестіла попереду, з поля.

Люся припинила ходу. Шляхом, навстріч вихитувалися дві постаті. Йшли на неї, а вона на них. Вони теж припинили ходу.

Сходилися поволі, підозріло і боязко.

Шлях не виярком, наче на долоні, Люся впізнала їх — Владек і ще один щуцман. Але втікати пізно. Вони теж упізнали її. Упізнавши, відвернули голови. І вона дивилася вбік. Зійшлися, не сказали ні слова, розминаючись з відвернутими головами.

Коли вона оглянулася, побачила, що їхні руки позв'язувані. Владек не міг бігти, і той, другий, підганяв його плечем. І вони таки бігцем віддалялись від неї.

Люся теж побігла силоміць, не розуміючи, що з тими щуцманами скоїлося, хто, пов'язавши руки, повідпускав їх. Мабуть, надаремно повідпускав, бо держать шлях на комендатуру, до того поперелякувані й до того швидко втікають, що забули по-розв'язуватися.

Але не про них думати. Ті, з комендатури, з гестапо кіньми, машиною, мотоциклами, а вона пішаниця. Коли ж та стежка відірветься од шляху й проляже балкою? Коли вже замаячіє Волиця?

А Семен викачував сорочку. Рубель їздив по качалці. За-машний, із великими зубцями, він весело награвав качалці: качайся, качайся. Семен утримував столика ногами, щоб не повзав і не хитався, пускав рубля й качалку, і його руки літали. Сорочка, навірчена на качалку, пом'якшала. Випрасовуючись, обліпила качалку, і качалка наче поросла білою березовою корою. Але він ще шпугував і шпугував її рублем. Світилися його очі, а брови розійшлися. І його обличчя, на якому заврунилася щетинка, було подібне до поля, на якому сходила озимина і над яким стояло тихе ласкаве надвечір'я.

Міцно втримуючи столика, пускав рубля й качалку, викачував ніби не сорочку, а свої руки, щоб не були такі тверді, як кора.

— Дядьку...

Семен оглянувся: стояв Бартик. Переминався з ноги на ногу, кашкет на очі.

— Що скажеш?

Бартик мовчав. Переминаючись з ноги на ногу, завмер. Руки теліпаються.

— На селі тихо?

Хлопець промимрив: «Умгу»,— напівшепотом, боявся подати голос.

— Хтось сказав, що Арсен тут?

— Умгу,— промимрив Бартик і притиснув до себе руки.

Семен підступив до нього, подержав свою руку на його плечі й сказав:

— Иди. А завтра приходи. Будеш мені читати. Завтра неділя.

Бартик скрививсь і нагнув голову.

Семен більше не взявся за рубля. Вистромивши качалку, розгорнув сорочку, м'яку, гладеньку. Розкинув, підняв — усі сонця, усі вітри, усі води були у ній. Сонця світилися в кожній ниточці, вітри залягли в пазусі, в комірі, а чисті води текли з його рук білою хвилею.

А Люся бігла, йшла, ступала. Оглядалася, не спиняючись: шляхом не гуло, не гомоніло — вони могли податися іншою дорогою, об'їхати, щоб засісти на горбі за цвинтарем, за яром і за сільським цвинтарем.

Синє небо і чорна земля:

Über allen Gipfeln
ist Ruh¹.

І під тим великим небом, на видноколі — вона. Хустина й бубочки терну в руці.

Warte nur, balde
Ruhest du auch².

Ступала, йшла, бігла бігцем. Поспішала, квапилась. Над горбатим степом, над широчінню, осінньою й тихою, пливло, спускалося темне надвечір'я.

XXI

Володька вів коня. Сідло не засунене, стремена закинута на нього. Володька попустив поводдя: кінь задер голову, високо її несучи, рівно ставав конитом, а його вуха ловили, стрижучи, вечір. Оддалік за конем ступала мати.

¹ Над усіма верхів'ями гір
Спокій (*нім.*)

² Почекай, скоро
Спочипеш і ти (*нім.*).

Вихрове Поле, розлігшись на горбі, зацімло в садах. А в кінці Чернежиного саду, на краю Вихрового Поля, як сірий обеліск, тополя — летіла в небо.

Мати зупинилася за садом, а Володька повів коня.

Він хитнув головою вбік, ніби подивився на коня, й, помітивши, що мати відстала, повернув голову назад.

— Вечір,— злетіло з губів тихо і здавлено. Він не вимовив, видихнув це. Його дихання стало частіше, ніби видихав те слово і не міг його видихнути до кінця, дихав ним далі. Серце стиснулося, причаїлося, і груди були порожні. А голова стала повна від того єдиного слова. Тихе й здавлене, воно, захоплюючи не тільки його свідомість, цілу його істоту, росло й ширилось, облягало душу.

Кінь дихав йому над головою.

— Тихіше,— проказав. Згадалося, як, їдучи сюди, Арсен учив його: «Тихіше»... — і він поборов сам себе, долаючи в собі вечір.

Вечір був навколо. Він вів коня і прозиравав очима сутінки.

Вийшовши з-за стодоли тією самою стежкою, котрою бігав до Чернег малим, він, мовби в дитинстві, став на розі й дивився такими самими очима, цікавими й настороженими, стояв і чекав, як тоді, поки тітка Степка не помічала й не кликала.

Ніхто не окликнув.

Пілотка за поясом, чуприна догори. Очі все бачать. Провів долонею по обличчі, вирвав волосинку з родимки і потягнув коня.

— Н-ну...

Арсен з батьком витягували із стодоли воза. Арсен підпихав, а батько правив дшплем.

Володька покинув коня, підбіг, ухопився за стельвагу. Арсен напірав, і Володька, тягнучи за стельвагу, втікав від колеса. Він згорбився. Автомат сповз із плеча, завис на руці, заважав, бив ріжком його в бік.

— За ручицю, за ручицю,— казав Семен Володьці.

Але Володька не слухався.

— Не напірай, не напірай,— просив Арсена.

Віз котився, Володька підгицнувся, спробував підкинути автомат на плече, заточився, нога йшла під колесо. Він вивернув її. Колесо садонуло об п'яту, і Володька відскочив.

— Просив: не напірай, не напірай, а нех ти згориш,— забутив, плигаючи на одній нозі.

— Я ж казав: за ручицю, а ти за стельвагу...
— Мало п'яти не відбило, а нех ти згориш...
— А ти не чіпляйся, за що не треба, бо ходитимеш безп'ятим,— казав сміючись Арсен. Він був веселий, не міг стримати сміху. Стояв перед возом і питався: — Ану, покажи, як ти чіплявся?

Володька поскакував на одній нозі, а його кінь стояв на місці: дивився.

Бачачи, як Володька плигає на одній нозі і як автомат гицає в нього на плечі, старий Чернега теж засміявся.

— А нех ти згориш,— сказав Володька й собі засміявся.

Арсенів сміх чистий, старого Чернеги глибинний, а Володьчин — вдавано байдужий, лоскітний.

Володька опустив підняту ногу, став на обох ногах.

— Добрий вечір, дядьку Семене,— сказав, шкутильгнув до Чернеги й подав, наче рівному, руку.— Давно не бачились.

— Жилава,— сказав Семен про його руку.

— А чого ж? — буркнув Володька й обернувся до Арсена:— Здоров! — і простяг йому руку.

Арсен здушив її, потяг до себе, і Володька подумав, що він хоче подивитися на його палець з обарогим нігтем. Арсен сказав:

— Такою рукою дуби рвати.

— Спробую,— відказав Володька, штовхнув Арсена й затиснув руку в кулак: — Залежно, який дуб... Ну, поїхали?

— Пора,— сказав Семен і рушив у сідни по упряж.

Віз стояв серед подвір'я.

Володька, вихитуючись, допоминався, куди покласти сідло. Арсен зняв сідло з його коня й ніс до воза.

— Своє я вже поклав. Твоє на моє, сидітимеш, наче верхи.

— А шпцманські?

— Віз повний. Де їх притулиш?

— Як знаєш,— відповів Володька.— А їхні автомати на возі?

— В сідінні,— відповів Арсен і звернувся до батька, який ніс упряж: — Давайте.

Семен пішов по коня, Арсен з Володькою, розібравши шлеї, чіпляли їх до орчків.

Свого коня Володька запрягав сам. Кінь не хотів іти в шлею, і він садонув його носакон у живіт. Садонув і блимнув спідлоба, чи не бачив Арсен. Його коло воза не було. Зачинивши стодолу, він дивився на хату.

Семен поставив у шлею Арсенового коня.

Підступивши до них, Арсен узяв віжки, кінець собі, кантари — батькові. Семен розібрав віжки, подав одну кантару Володьці, другу припасував сам. Коні стояли запряжені, готові.

Чернега скинув кашкета, вдарив ним об коліно, ребром долоні черкнув об дашок і, взявшись за козилок, кинув на голову.

— Проведу вас, хлопці.

Арсен передав йому віжки й пішов до воріт.

Володька дивився, як він ступає подвір'ям — несе на своїх плечах сутінки, як відчиняє ворота. Щойно Арсен відчинив їх, Володька вже був на возі. Він сидів позаду, вгуздзавшись на сідлах, як Арсен і казав. Нехай умоцнується собі попереду, ненадовго, подумав. Тут ліпше. Коли тільки зачнеться, я на землю...

Семен смикнув віжки — з-за стодоли вийшла Домаха. Підбігла до воза, взялася руками за драбину.

— Прощайтеся, — сказав Семен і відвернувся.

Володька подивився на матір.

— Бувайте... — мовив і кліпнув очима.

Мати пустила воза й стояла, звисивши руки. Коні рушили.

Семен на ходу скочив на стельвагу, і Арсен у воротях теж скочив на ходу, сів поряд батька, вийняв з-за полудрабка автомат і поклав собі на коліна.

Домаха тихцем забралася з подвір'я, тихцем пішла садом. Дійшла до високої тополі. Навпроти бовванів цвинтар, і розлягалися поля, невидні в темряві. Вона перехрестила перед собою простір, перехрестилася сама й стала на коліна. Ніяка молитва не спадала на розум, і Домаха проказувала:

— Слава богу, слава...

На горбі в кінці цвинтаря стояв прив'язаний до хреста Бартик. Дядько Семен спровадив його з двору, але він не подався в село: засів у рові під цвинтарем, щоб бачити, як їхатимуть Арсен з Володькою. Бартик лежав, аж почув за цвинтарем шерех. Покрався на той шерех, його й схопили. Скрутили руки й прив'язали дротом до хреста, наказавши, щоб і не пискнув, а самі залягли за цвинтарем. Поліцаїв було небагато: двоє лишилися коло цвинтаря, а двоє відійшли дорогою й наче пропали, мабуть, прилягли до землі. Бартик не знав, що ген на горі стояв возом Володьчин батько і що його стеріг поліцай. Але він зрозумів: засідка.

Звернувши на поля, Семен підігнав коней. Велика хура повзла важко, колеса поскрипували.

— Загальмуємо? — спитався Арсен.

— З'їдемо,— відказав батько.— Коні добрі, але одвикли від шлеї, несуть. Будеш їх стримувати. Я з вами тільки за цвинтар.

Володька підвівся над возом, побачив, що Арсен держить автомат на колінах, собі зняв з плечей і присів.

Арсен сидів поруч батька. Коні тягли воза, і Арсен знову думав, що все на світі з так і ні — коні й віз, люди й колеса... Йому захотілося закурити. Поліз рукою в бокову кишеню мундира. Пальці наткнулися на щось м'яке, прив'яле. Чубець пірію. І вже не хотілося курити, а понюхати той чубець.

Як батько не втримував коней, але навантажений віз котився згори, і коні побігли.

Колеса закрутилися. Коні врізнобіч завернули голови. Дорога озвалася цокотом кінських копит і вистукуванням коліс.

Люся йшла долиною. Почула торохкотіння воза й побігла навперейми. Бігла, і їй здавалося, що земля западається під нею.

А в той час Всеволод Клипаченко лежав край дороги, оддалік за цвинтарем. Поряд з ним лежала вівчарка, а по другий бік дороги поліцаї. Всеволод виїхав всього з п'ятьма людьми. Він лежав, наслухав вистукування коліс, кінський цокіт і проказував: «Йдьте... ідьте...» Ті поліцаї, що відразу за цвинтарем, повинні пропустити воза, чекати, поки поліцай, який при ньому, не перепинить, а тоді вискочити, щоб оточити зі всіх боків.

При самій долині Семен попустив віжки й батою підгнав коней. Вони взяли галопом. За їхніми копитами не було чути вистуку коліс. Вицокування копит мчало в долину, розходилося долиною на далекі гони. Володька приліг на задку.

Порівнялися з цвинтарем, коні пішли ходюю під гору.

Арсен перекинув ногу через драбину, поклав на сидіння автомат і зіскачив з воза.

— Ти куди? — похапливо гукнув Володька.

Арсен підправив на собі ремінь, кобуру, автоматні ріжки в патронташі, начеплені гранати й переплигнув через рів на цвинтар. Старий Чернега відповів замість нього:

— До матері.

Арсен відразу знайшов материну могилу. Недалеко їй іти, в третьому ряду від дороги. Він не бачив пам'ятника, якого поставив на могилі батько. У темряві пам'ятник був і значнішим, і урочистішим, ніж насправді: кам'яний дуб із стятим верхом і обрізаним віттям. Навколо все заросло, не видно, щоб біля материни могили було ще для когось місце.

Арсен скинув пілотку.

— Облава!..

Бартиків голос був на увесь цвинтар. І ще далі:

— Облава!..

Старий Чернега не стямився: коней вхоплено за вуздечки. Він розмахнувся батоном, бив коней, бив перед кіньми, шарпав віжки, намагаючись розвернутися на місці.

— Стрільай! — крикнув Володьці, але той не обізвався. Тоді він крикнув: — Арсене!

— Чуо! — обізвалося з-за хрестів і могил.

Арсен кинув на материну могилу пілотку й добув кольт. Зігнувшись, замиготів між хрестами, над могилами.

Тупнява, гики. Гавкала вівчарка.

Люся, діставшись цвинтаря, вибігла на дорогу.

На дорозі в'язали Володьку. Клипаченко розмахував автоматом, наказував, щоб усі поліцаї бігли на цвинтар і нацьковував на цвинтар вівчарку. Вівчарка скочила через рів, Всеволод за нею. Люся кинулася й собі, стала перед Всеволодом і вчепилася руками в його автомат.

— Зброю! — крикнув він.

— Проклята... — казала Люся.

— Пусти!

— Твоя зброя і ти з нею!

Уже ніхто не стримував коней. Старий Чернега відв'язав сторонки. Встиг. З Арсеновим автоматом зі стельваги упав на коня. З'єднані нашійниками, в упряжі, коні крутнули з дороги.

Клипаченко щосили рвонув зброю, та Люсині руки залякли на автоматі.

— Не пушу!..

Всеволод не міг її побороти.

Старий Чернега відстрілювався і поганяв уздовж цвинтаря, в поля. Там десь мав бути Арсен.

Строчив автомат, били кінські копита — батько шукав сина.

Арсен вивинувся з цвинтаря й заліг у борозенці. Встав і, біжачи, вхопився коневі за гриву.

Коні помчали.

У вітрі пливла земля і потопала в зорях. Шукай вітра в полі.

МАТЕРИНСКА ЛЮБОВ

ДИПТИХ

1. КАБЕЛЬ

Іван дивився на греблю. З горбка, з городів добре видно: греблю тягнеться підвода за підводою, вершники і попереду, і в хвості. Подумав: підводи, наче на ланцюгові, вершники, мов припони. А верби повідверталися і, похилі, всі нагнулися до води. Хвилі блищать від сонця. Йому здається, що він чує, як то аж ніби гарчить, натягуючись, то дзвякає, відпускаючись, той уявний ланцюг, як на ньому тяжко скриплять вози, а вершники-припони, вихитуючись, тільки побрякують, ледь торкаючись землі: бряк-бряк — глухо. Голос ланцюгового заліза у вуха: бренькало, дзвякало, брязкотіло — дзвеніло. Дивився на верби, які полякалися і, старі, кудлаті, шукали у воді сонця. Воно золотило синю хвилю. І стояли жовті верби.

В кінці греблі — млин. Сірий, із цементу, а черепиця червона. У млині — окупаційний загін. Фашистів називали «жаб'яками». Вони щоранку вирушали на села і верталися, женучи валку з пшеницею. Млин молот, не втихаючи. Турбінний. Меливо забирали тупорилі вантажники. Перли на станцію. Не тільки до млина, на греблю не вступили: заборонена зона.

Та висока гребля, що довга могила. Верби — в її головах.

Іван думав: ніяк не вибити «жаб'яків» із млина. Пробували, а що вийшло? Млин під горою. Партизани скотилися з гори, з лісу. Може б, і вибили, але відразу підмога: танкетки, міномети, бо від млина до станції — підземний кабель. Впали партизани з лісу, розпочалася стрільба, то люди казали: музики! Автомати, що скрипки, гранати, що барабани. Женили «жаб'яків», щоб знали, як обдирати села. Людям за жорна — капут, а собі питель, як сонце. Померхне, стане чорне... Насунула підмога. Після того бою ліс на горі стято. Гора присіла, і на ній пеньки — непоховане військо без голів. Це було торік влітку. А взимку «жаб'яки» рвали на ставу лід, щоб ніхто не підступив до млина.

Валка осіддала греблю.

Іван стояв.

Його очі душу мають. Сам він малий, непоказний, а голова велика: соняшник на грядці. Смугливий, загнітився за літо. У валов'яних штанах, в такій же з валу зіжмаканій піджачині з кучими рукавами, бо виріс. Без картуза, голова руса: соняшник, що розцвівся.

Кабель, думає, ніби щось знає.

А його душа велика. Все, що бачать очі, у ній: небо — блакитний дзвін, земля — горби, що стоять валами, долина, село, хати і кожне вікно, річка, став, і верби, і пеньки на горі, і ліс на другій, далеко. Його душа висока, як небо, до хмар і за хмари, туди, до сонця, яке робить день, і вище нього, до самого сердечка блакитного дзвону, звідки серед ночі долітає світло видних і невидних зір. Його душа широка, як земля. Та земля — кожна піщинка — його. І високе небо. І всі до одного промені сонця. Нічого чужого, все своє. Аж усміхнувся і схилив набік голову. Сумно. Його усмішка, ворухнувшись, принишкла на стулених губах і поволі гасла, як день. Усмішка згасла, і обличчя ще більше посмугливіло, а в очах під вигорілими бровами стояла журба.

Покликала мати. Її голос наче збудив Івана. Він хитнув головою, та йому й далі лилося у вуха погейкування, надсадне скрипіння возів і цокіт копит. Всі ті звуки, загрозливі, гострі й різні, спліталися в один і жили в його грудях одним дзвоном.

Материн голос: «Ва-а-нь!..» — теж потонув у його вухах, але чомусь не з'єднався, не злився із згуками греблі. Йому своє ім'я в материниному голосі прозвучало: «Вста-а-нь!..»

Верби на греблі як позаклякали.

Він ступив з городу. Руки кулаками. Йшов і світив головою — соняшник.

Мати стояла на порозі. Руки під запаскою, а очі під дашком хустини шукали його. Вони сяяли. Материне обличчя, марне, мізерне, в чорній хустині, було просвічене чи то призахідним сонцем, чи її ж очима.

Іван підбіг до неї. Кулаки розтулилися.

Мати ступила до нього й сказала йому в голову: «Батько дома», — тихо.

Рот йому розкрився, хотів сказати, що «жаб'яки» погнали греблю валку, але не встиг: мати повернулася, ступала до хати, і за нею, до порога, в сіни йшло сонце.

Він знав, що йому робити: батько дома — на варту.

Вихопився за хлів, щоб дивитися з городу. Самому було дивно: не знав же, що батько дома, а пантрував, ніби щось раніше погнало й наказало: дивися. І зараз він бачив ту ж валку на греблі. «Жаб'якам» зараз не до села, загаються з пашною, подумав. А батько давно дома не був. З торішнього літа. Нападав на млин. Гадали з матір'ю: наклав головою. Аж переказано: тяжко поранений. Виходився, якщо навідався. Коли ж він прийшов? Удень ніяк не міг. Мабуть, вчора з ночі. Мати, бач, не сказала. Він цілий день з коровою, а батько цілий день дома. Десь-то сидів на вишках. Звечоріє, піде.

І нічого Іванові так не хочеться, як побачити батька. Тільки б побачити. Який він? Якби хоч одним оком...

Але йому треба стояти й дивитися не одним оком, обома, і то добре. Треба пильнувати греблю і трохи сусідів, пускаючи очі лавскіс. Якби яка сусідка здумала до них перейти, перестріне її на подвір'ї й подасть голос, щоб у хаті почули.

Валка підвозла до млина. Одна підвода вже торохкотить порожняком, миготить під вербами.

«Мішки з воза і павтікача», — думає Іван. А в «жаб'яків» роботи: кожен мішок пересипають; було ж, витрусили лантух динаміту. Якби не витрусили, давно б від млина тільки чорторій. А все тому, що мірошник сволота. Продався. П'є і гуляє з «жаб'яками», сам «жаб'яком» став, квакати по-їхньому навчився. Докумгається!

Вечоріє, стихає: вітер хоче мінятися.

І тому, що навколо тихо, Іванові ще дужче хочеться побачити батька. На одну мить, через замкову шпарину. Але він знає, що з того може вийти. «Жаб'яки» на конях. Що їм доскакати сюди із греблі? А потім, сіни ж зачинені. Він тільки за клямку, а мати з порога й за вухо. Ще він того не зробив, ще навіть не зважився, щоб зробити, а його вуха вже червоні, так і пашать, так і обсипає всього жаром.

Зітхнув: «Буду щось ніби робити на городі». Й ніби порпається собі серед моркви, а очі то на греблю, то навкоси. Щоб тим «жаб'якам» ні води, ні ряски.

Йому стало до того марудно, що не міг ні порпатися, ні дивитися навколо. Ворухнулася лють, її було повні груди. А валка на греблі, як зв'язана ланцюгом, і вершники, як припони, і підвода порожняком, яка мовби зірвалася з ланцюга, і заляклі верби — все розпалювало цю лють ще більше: доки ж так буде?

Він видивляється, а батько з хати в садок, і не побачить його. Вуха відпалахкотіли, й тягло до хати.

Іван розігнувся. Ще одна підвода проторохкотіла порожняком. І — тихо. Він повагом зійшов з городу, потім майнув, і вже коло сіней. Босий, тихий. Щоб клямка не скригнула, відчиняв її обіруч. Двері не пустив, відхилив. І припав до хатніх: батько сидів коло столу, поклавши руки на коліна. Іван почув: «...кабель, бо як тоді...» — казав батько. Мати човгнула ногою, Іван одпав від дверей. Миттю, без скрипу зачинив сінешні.

Він знов на городі. Ніби не був у сінях, ніби не бачив батька. Якийсь час не вірив сам собі, що таки бачив його.

Іванові очі приплющені, погляд пронизливий. Очі звужуються ще дужче, пригадують, а погляд, наче лезо. Таж він справді бачив свого батька: сидить коло столу, а руки на колінах. Іван аж підстрибнув. І ожила кожна кісточка йому в ногах і руках, а голові стало легко. Батько такий, як і був, яким запам'ятав його: білявий чуб назад, обличчя чистеньке, голене, а руки замашні. Ну, зовсім той самий, що й на картоцці. Мати, батько й він знімалися до війни. Карточку мати закопала в скриньці в землю. І ось батько наче вийшов із землі. Тільки там, на картоцці, я в нього на колінах, думав Іван. І одягнений там батько в своє, а тут у військове. Куди ж його поранено? Руки цілі, ноги теж ніби цілі. Він же бачив. І за ту мить, за єдину мить, що дивився на батька, Іван готовий стояти отут на городі хоч цілу вічність. Видивлятися і стерегти. Вічність за єдину мить щастя.

Не похмуро-журливими, іншими очима, суворо-іронічними споглядає тешер на греблю. Йому ніщо не страшне: ні скрипіння коліс, ні гуання кінських копит. І валка, яка зменшується, і вершники, які стоять, поки остання підвода не розвернеться порожняком, здаються йому дрібними комашками, що повзають собі на греблі. А над ними, над плесом ставу, на всю долину — його батько. Іванова уява малює батька, хтойзна-яким: одна його нога по один бік греблі, друга по другий. Іде до млина...

Спускаються сутінки. Вони заважають Івановій уяві малювати батька.

З-за хліва покликала мати, і він стрепенувся.

Мати спровадила його в садок. Вона виведе батька з хати, він ітме садком, у садку й побачаться, й Іван проведе батька до межі.

Він стояв на стежці.

Батько вихитнувся з-за рогу хати і йшов рвучко, нахильці.

Іван не знав, що скаже йому. Батько його обняв, і здалося, що всі яблуні зійшлися до купи, щоб ніхто не міг бачити, як вони обіймаються з батьком. Потім пішли садком. Батькова рука лежала Іванові на плечі. Яблуні розступалися, а Іван не міг сказати ні одного слова. Йому було добре нести на плечі батькову руку.

Мабуть, що батькові теж було важко говорити. Обіймаючи Івана, промовив: «Виріс»,— і тепер, ідучи поряд, казав:

— Ростеш... — і дивився згори вниз, а про те, що в Івана піджачина з куценькими руками, мовчав.— Рости... — сказав, і його рука гладила синові плече.

Так вони дійшли до межі й спинилися.

Іван плямкнув губами й спитався:

— Куди ж вас?..

— Що? Куди поранено?

Іван кивнув головою.

Батько взяв його руку в свою й приклав собі до боку. Іванова рука ковнула під ребрами, наче в якусь яму. Він сказав:

— Ой,— і прийняв руку.

— Не бійся,— обізвався батько.— Ще повоюємо.

А Іванова рука весь час відчувала «яму» в батьковому боці. Йому хотілося сказати, авжеж повоюємо, та він знітився. Хіба малий, щоб байку байкати? І тихо проказав:

— Про кабель... питали?

Батько скинув на нього оком і забрав руку з його плеча.

— А ти як знаєш?

Він признався: підкрався і зазірав у шпарину.

— Я тебе зазірну! Тебе чого на городі поставили?

Іван зовсім зів'яв.

— Води в рот і щоб мовчав!

Іван аж оступився. Похилив голову, а голова була гаряча, наче розпечена. Понурився.

— Вони ж за підводами — «жаб'яки»...

— Ну й що?

І тут він понуро бевкнув:

— А я знаю, де кабель.

— Не може бути! — обізвався батько.— Ану кажи,— й знов поклав йому на плече руку.

— Вигнав корову. В яр. Після зливи. Злива й вимпла. Кабель жовтий. З чорним ряботинням.

— Місце знаєш?

— На другий день ні сліду: присипали. Але там прикмета — грабовий куц.

— Не може бути,— повторив батько.— Поклич-но матір.

Він пішов по матір і залишився на подвір'ї, не чув, про що вони розмовляли. І розсердився. Мовчав би про той кабель, постояв би з батьком коло межі, а то батько й не обняв його на прощання. Побачилися за довгий час, і батько ще й насварився. Та хіба він погано вартував? А що вдієш, коли якась сила взяла й повела у сіни! На одну мить... Йому не знати, чого на городі поставлено?.. Та коли мати гукнула: «Ва-а-нь!..» — хіба не відгукнулося в ньому: «Вста-а-нь!»

Мати вернулася й мовчала.

— Пішов? — спитав Іван пошепки.

— Пішов.

Вечеряли потемки. Він одразу ліг, а мати никала, поралася. Подрімував, поклавши собі під голову кулак. Кулак пірнув у подушку, а на кінчиках пучок все ще зберігалося відчуття жаского дотику до батькового боку. Те відчуття сиділо в пучках, як зашпари. Згадувалося, як батько взяв його руку в свою, як його рука неначеб провалилася кудись, як він весь отерц, жахнувшись. Тепер вже не було того страху, але він думав, що батько через свою «яму» не може, певно, лежати боком, що йому дуже боляче, коли лягає боком, і сон втікав од Івана. Кулак стискався під головою: батьків бік йому болів, дуже, аж у самого поколювало.

Мати лягла коло нього, й він посунувся до самої стіни.

— Не спиш?

— Ні.

— Знаєш, де той дріт?

— А що?

— Можеш знайти?

— Пожену корову в яр і знайду.

Іван змовчав: відговорив своє у стіну.

Мати хотіла взяти його голову собі під руку, але він не дався. Мовчав до стіни.

Із сходом сонця був з коровою за селом. Грабовий куц у кінці яру, далі яр вирівнюється, заростає морігом, зачинається вигін, а там і узвозиста дорога над трясавицьком і очеретами, над ставом.

Він прицілювався до куца, мізкував, якою саме лінією пролягає кабель, але за ножика не брався. Чекав, поки тупорилі

вантажники повезли меливо з млина на стапцію, поки загін вершників поїхав на села. Тоді взявся, копав собі ніби криницю. Недовго й копав, куди мілкіше, як у коліно. Добре затямив місце, але трохи змилився. Кабель був збоку його криниці. Жовтий, з чорним ряботинням. Торкнувся його пальцями, та відразу став засипати. Зарівняв і виставив кремінь, гострим кінцем угору.

Дома мати спиталася:

— Знайшов?

— Аякже, — відказав, ніби інакше й не могло бути.

Минув ще день. Мати про кабель не допоминалася, й Іван мовчав. Гонив у яр корову, дивився на кремінь, гострим кінцем угору, й думав, що то воно буде? Якби батько знов навідався, розказав би йому, як знайшов кабель і що може його перерізати. Батька не видно, мати ні про що не заїкається. День тягнеться, нудний і довгий.

Пригнавши з роси, цюкав хворост на зиму. Там знов за корову й на пасовисько, думав. Ліпше в поля, на стерні, до пастухів.

Не обідав — лемзав. Мати їла мовчки. І було чути постук алюмінієвих ложок об череп'яну миску, з якої вдвох їли.

Виводячи корову з хліва, зав'язуючи путо на рогах, мати сказала:

— Нині не пригонь додому. Чекай, поки я не прийду.

— В яру?

— А де ж?

— Хіба батько приходили?

— Ага.

— Коли?

— Як ти спав.

Він уперіщив рябу корову прутом. Гнав дорогою й думав: навіщо буває ніч, навіщо люди сплять? Якби не було ночі, не проспав би батька.

А на вигоні так і поривало до яру, і він усміхався гострому кремінцеві. У який бік не повертався, все бачив його. Добре, що пастухи не товчуться на вигоні, добре, що гонять на стерні і тут нікого нема. Сам.

«Жаб'яки» погнали валку до млина. Він дивився на них, і його вперше не брав страх.

У сутінках верталися порожняком підводи, а матері не було.

Розпутавши корову, загнав її в яр, далі від дороги. В яру стало зовсім темно.

Корова хотіла додому, й він чухав її між рогами. Раптом корова мукнула, й він побачив матір. Мати з'явилася неждано, ніби сиділа в яру. Вона зайшла з полів. У її руках була мотузка й городник. Корову взяла на мотузку, припнула й зачала доїти на землю. Іванові зовсім не було шкода молока, але він одвернувся, щоб не чути, як воно цвиркає. Потім вони пішли до грабового куща про кінці яру. Посідали за тим кущем. Вечір настав темний. Дорогою їхали підводи, вертаючись із млина, але їх не було видно, тільки чути: торохкотіли.

Мати держала на колінах городника й стиха казала:

— Спочатку вони провели дроти на стовбах. Стовби їм порізали, так вони, бач, закопали дріт у землю. Але на цей раз їм не вдасться зв'язатися зі станцією. На цей раз їм підмоги не буде.

Іван слухав материну мову, її слова, що шелестіли на вітрі, й дивився в яр, випантовуючи свого кремінця й не бачачи його.

— Батько казав, що ти й сам можеш перерізати.

— Велика моція, — обізвався він і почув, що і його слова теж шелестять на вітрі.

— Як же я могла пустити самого? — ніби саму себе запитала мати й, зітхнувши, зачала про інше: — Поки осінь, поки земля не замерзла, якраз і нападати на млин. Якби мороз і сніг, того дроту не знайти.

Яром дмухав вітер, і сторожко на мочарах захитався очерет.

Мати послала Івана в яр. Він швидше руками ніж очима знайшов гострий кремінець. Присів над ним. Гострий кінчик крем'яха торкався Іванових пальців, а він погладжував його і думав про батька. Ото його боліло, коли осколки виривали тіло...

Спустилася й мати.

Іван взяв її руку, і мати теж торкнулася кремінця.

— Розкопаємо, — сказав він. — Потім городником ч-чах...

— Зачекаємо.

— Чого?

— Побачиш.

Вечір зчорнів. Чекали.

Там, з гори, на якій пеньки, за млином у небо злетіла зелена ракета. Мати вдарила городником у землю. А Іван задивився на ракету, як вона, злетівши, описує дугу й, розсипаючись

по темному небі, повільно падає, шкварчачи, розкидаючи іскри. От якби іще!

Коли він оглянувся, мати перетнула кабель, захопила за один кінець і з усіх сил тягла його на себе, вириваючи із землі, з дна яру. Вирвавши, стала рубати на шматки і збирала їх у запаску.

— Той дріт, що чужий корінь у нашій землі. З коренем його треба, з коренем... А ти чого стоїш? За коровою.

Він пішов, відіпнув корову й вигнав з яру.

Мати все ще рубала кабель і підбирала відрубані шматки.

Коло млина стріляло, клекотало й палахкотіло.

— Ходімо, — сказала мати й завдала городника на плече.

Коли поминули трясовину й очерети, побачили: палав не тільки млин, а й ніби горів край ставу — вода.

Тоді почувся вищок копит. Дорогою гнав вершник. Таки вихопився.

Мати покинула Івана, корову й побігла йому навперейми. Вона щось кричала, спиняючи вершника.

Надб'іг Іван, став з коровою посеред дороги.

Він упізнав того, що на коні: мірошник. Летить на станцію.

— Стій! — гукала йому мати і вдарила городником коня по ногах.

Кінь спіткнувся, а мірошник зачав стріляти. З його руки, з пістолета забухкало полум'я. І це було останнє, що побачив Іван, пустивши з рук мотузку.

Партизани знайшли їх на дорозі. Ряба корова лизала Іванові руку й мукала, дивлячись на матір.

Млин палав. Шлюзи підірвано, й хвилі, вируючи, зносили на бистрину «жаб'яка» за «жаб'яком».

Матір поклали на воза. Івана батько ніс на руках.

Зійшов місяць, круглий, як соняшникове решето. У небі пливли дві білі хмари, довгі, рукасті, як дві білі сорочки, одна — мамина, друга — Іванова.

2. НА ВОЛІГУРАХ

Лесь вийшов із села — далина повніла. Тиха й сива. Йдучи, він бачив, як сплять поля. Горби поприлягали до долин, а долини поховалися. Над шляхом кущами бовванів глід. Трави і вівса стояли в росі. Лесь нечутною ходою простував серединою шляху: боявся сполохати пташку в куці, збити з мурави росу.

Шлях йому хоч і звичний, але все одно довгий. Тягнувши ногу за ногою, він думав те, що й завжди: манжати у місто тяжче, ніж назад,— і відразу оглянувся. Село вже лежало за горбами, його вже не було видно, але він бачив гори за селом, вгадував хутори на тих горах, дивився на ліс і міркував: з міста легше, бо бачиш куди — до гір. За горами й небо кінчається. А до міста все в доли і в доли, горби й доли зливаються з небом, сунеш, підіймаєш те небо своєю головою, а дійдеш до міста, не знаєш, що тебе там чекає.

Іти йому було важко. Лесь — горбатий. Налягав на босі ноги, як непідкований кінь. І сам він скидався на сірий горбок, що похитуючись прилягає до шляху.

Лівою рукою він допомагав собі йти, помахував, а права лежала на великій брезентовій сумці. Та сумка не була нині худа, і Лесь її притримував, щоб ремінь не дуже різав плече. Поля досипали, і небо ще не блакитніло. Його ноги знали на шляху кожен камінчик; що два дні — на пошту й назад, і він уявляв собі: вступлю в сортувальню, відразу сумку на стіл. Хотіли сливи? Я приніс. Мама вам натрусилася з тієї сливки, що ви просили. Я сам збирав. Ужте... Ото він зрадіє, думав Лесь про сортувальника. Сортувальник йому дуже подобається: ставний, білявий,— Хомишин Клим. Свій хлопець. І тільки-но він скаже: «Ну, що, Олексю, але не Довбуш?..» — а я йому сливи, яношечки. Як він знов скаже: «Що ще, Олексю, але не Довбуш?..» — я йому цидулочку з холопі. Клим її відразу в жменю, гулькне в комірчину, побуде трохи й вигулькне, дасть щось мені, і я сховаю те в холошу, в манжет і закасаю штанку. Потім Клим їстиме сливи, а я смакуватимуся. Він їстиме, усміхаючись, і я зиркатиму на нього — на його білий густий зуб, на його широкі й рівні плечі. І нас ніхто не бачитиме, бо я завжди з'являюся в сортувальню, коли в ній нікого нема. Клим буде смакувати сливами й буде жартувати з мого картуза з дірочкою посередині. Може, зніме картуза з моєї голови, покрутить на пальці й скаже: «Треба стріляти, як лейтенант Гравс». Я на те нічого не відкажу. Нехай Клим покладе картуза мені на голову, а я сам вже його поправлю...

Лейтенант Гравс! Це той, що ходить з облавами. Він сплинув мене якось на шляху: «Горбатий поштар! Бандити в селі є?» — «Я б і вас не бачив, якби не перейняли». Йому не сподобалося. Зняв з моєї голови картуза, підкинув угору. Однією рукою підкинув, а другою вистрілив. Аж підшивку видерло. «Марш!» А я

стояв як укопаний. Коли той лейтенант Гравс ухопив з мене картуза, я подумав, що він мою голову підкинув у небо, а коли вистрілив, я подумав, що і мою голову, і небо пробив: у картузі я ніс цидулку Хомишиному Климові. Тепер можна посміюватися — підшивку видерло. З того часу я цидулку в картузі не ношу. Нехай собі через дірку вітер віє. І нехай Клим покрутить мого картуза на своїм пальці... Я зовсім не сердитимуся. Мені буде хотітися ще трішечки постояти в сортувальні, дивитися на Кліма, але загляне його помічниця, стара, з побабченим лицем, у засмалцьованому халаті. Вона криво усміхнеться: баба, а при Климові їй молодіти хочеться. Мені треба буде йти. Я візьму свою сумку до боку, а Клим на прощання спитає: «Вітер віє на наших Волігурах?» — і я відкажу: «Здіймається... Я вам ще слив принесу». — «Йди і приходь, Олексо, але не Довбуш». І я піду собі назад. Понесу газети в сільську управу, господарям, які виписують їх на курисько. Дивись, а я в ті газети якусь летючку, якщо Клим дасть. Та ще в мене листи. Від хлопців і від дівчат з Німеччини. Ліпше б їх не розносити. Не листи — плач у конвертах. Але хтось мусить їх розносити. Я.

Небагато слив у поштарській торбі, але плече занило. Лесь перекинув торбу на ліве, замахав собі правою рукою і пішов швидше. І коли пішов швидше, то далина ще більше почала повніти. Небо ясніло, блакитніючи. З трав і вівсів скапували роси. Озвалася перепелиця. Лесь будив поля своєю ходою і своїми думками. Він прикидав: від кого буде лист з Німеччини, наперед знав, як його читатимуть, і коли б міг, то приніс би у своїй сумці тих хлопців і дівчат, яких позабирано, та й віддав би їхнім мамам.

Його думки не дуже трималися купи. Були розкидані, наче горбки навколо. І як не було кінця-краю тим горбам, так не було кінця-краю і його думкам: не знаходив долини, над якою б спочилося.

Вертка повійка, звисившись з куца шипшини, розтуляла своє біло-рожеве личко. Лесь спинився: скоро світатиме.

До містечка кілометрів з п'ятнадцять. Він міряє їх дуже просто — до середохрестя й після середохрестя. Дотягнути б до середохрестя, і нехай світає. Можна й посидіти. Він так і хотів зробити.

Спинився на середохресті — небо перед ним рожевіло. Оглянувся, подивився на свої сліди, які все йшли за ним, хитнувся, щоб збочити, і зачув гудіння машини. Посидіти перехотілося.

Скоро він побачив ту машину. Сунула, вергаючи куряву. Він знав її — вантажник, рудий, брудний, як пилюга. Лейтенант Гравс вихав на облаву.

Лесь зоддалік звернув на стежку. Він відчув, як у дірку в картузі залітає вітер і як він ходить у волоссі, по голові.

Спиниться машина чи ні? Якщо лейтенанту Гравсу так хочеться постріляти по картузі, то нехай бере й підкидає, але в тому картузі, крім дірки, нічого нема. Цидулка тепер у холоші, в манжету.

Вантажник поров на шляху пилюку. Він спинився перед Лесем. З кабіни виплигнув лейтенант Гравс. Він був у всьому новенькому. Гудзики блищали, як медалі. Лесь уже сам хотів зняти свого картузика й подати йому, але німець показав на сумку:

— Що там? Бандитів не бачив?

Лесь зійшов зі стежки й розчинив сумку, виставивши її на животі.

— Сливи,— сказав.— А партизанів я не бачив, як і вас не бачив би, якби не наїхали.

Лейтенант Гравс узяв спочатку одну сливочку, обдивився, витер рукавичкою, кинув у рот, розкуштував, далеко відплюнув кісточку, а тоді посунув у сумку рукою й зачерпнув повну пригорщу.

— Бандитські, а солодкі,— сказав.

— Лісові яношки,— сказав Лесь.

Машина загула. Лесь почув: «Начувайся...» Він стояв, поки машина не поїхала. Не пішла прямо, звернула на середохресті. «Не в наше, на інші села»,— подумав. У кузові на бічних лавах сиділи солдати. В самих мундирах: літо. А один, коло кабіни, був закутаний у плащ-накидку. Він сидів, схиливши голову. Лесь не міг побачити його обличчя. «У мішку». Похитав головою і ступив шляхом. «У мішку»,— сказав сам собі. Він уже знав: той, що в плащ-накидці, зовсім не німець — перекинчик. Зламався, обробили його і повезли, щоб наводив на партизанський слід. Гравс зі мною забалакує, а той скулився в кузові, сидить, як миш. У мішку!

Зійшло сонце. Далина зазолотіла. Та Лесеві до всього стало байдуже. Нащо те сонце світить?.. А коли не стало видно ні машини, ні куряви, подивився в сумку, чи слив там ще багато. Є, але німчуга почавив трохи. А той — у мішку! «Доїздишся»,— сказав Лесь, вибрав почавлені сливи й викинув у пилюгу.

Йому зовсім не хотілося думати про того «у мішку», але сліди

від машини навертали його до тієї думки. Ступав колією, наче по простеленому мішку, такому собі, з м'якенькими ґраточками... Треба буде розказати про те, що бачив, Хомишиному Климові. І Хомисі він теж розкаже.

Містечко розляглося в долині. Блищало синім ставом і кричало паротягом на залізниці. Лесь спустився з мосту до потоку. Помив ноги, справніше закасає штанки. Помив руки й обличчя. Зачекав, поки обсохне на сонці, й подався до цвинтаря.

Лесь завжди вступав до міста чистенький і охайний. Якщо було болото, він ще за цвинтарем витирає ноги, щоб не нести на тротуар грязюки. Зараз ішов по траві. Хідник відразу за цвинтарем. Містечко на рівнині, між горбами, як у широкій мисці. Йому не треба в самісінький центр. Пошта збоку, коло парку. Але вийшовши на хідник і обстукавши об нього ноги, Лесь подався спочатку до залізниці, подивився, що там нового. На запасних коліях стояло чимало вагонів-порожняків. Вимітатимуть поставки. Потім його постать із сумкою при боці, з високо закасаними штанками, в куценькій піджачині було видно коло парового млина і коло гестапо.

Місто мліло на сонці. Від розпеченого каміння на акаціях в'яло листя.

Скрізь набувшись, Лесь завернув на пошту. Це був цегляний високий будинок на півпідвалі. Всі вікна заґратовані.

Він не здіймався на веранду, а пішов у сортувальню, у півпідвал. Туди стежка, обсажена грабиною. Сонце ще не добралось до рогу будинку, й було прохолодно. Він спостеріг через заґратоване вікно, що в сортувальні Хомишиного Кліма нема, й сів собі на цегляному підмурку. Сумку зі сливами поставив у тінь. Раз Кліма нема, треба чекати. Мусово дочекається.

Повз Леся проходили і виходили із сортувальні знайомі поштарі. Які пішаниці, як і він, які на велосипедах, які конем. Він не заздриє велосипедистам і верхівцям, усім кивав бровами й підморгував очима.

Пропустив усіх поштарів.

З вулиці його не видно: за живоплотом. А сонце знайшло. Виглянуло з-за рогу будинку. Лесь пересунувся і переставив свою сумку далі в тінь. Було шкода, що Клім десь бариться і що сливи не можуть його дочекатися.

Ставало нудотно. Сонце проганяло його. Воно обійшло високий будинок пошти і вистелило стежку в сортувальню.

Лесеві захотілося їсти. Він переставив сумку ще далі в тінь

і ковтнув слину: дуже запахло сливами. Рот був повеп виного присмаку лісових яношок, які Гравс обізвав бандитськими. Лесь кінчиком язика злизав свої пошерхлі губи. Обернувся спиною до сумки. Грабина і його спина кидали на сумку свої тіні. А сонце світило йому в обличчя, і він не затулявся від нього. Його брови геть вицвілі, ніс приплюснутий, а шия тонка і довга.

Двері сортувальні розчинилися, і Лесь нагнув голову донизу.

— Чого ти сидиш? — почув. — Забирай свою пошту, бо йду.

То була Климова помічниця, ота з побабченим обличчям, і він не поворухнувся.

— Тебе довго чекати?

— Або що?

— Йди і забирай. Я зачиняю.

Він хапнувся за сумку й пішов у сортувальню.

Стара жінка простягнула йому жмут газет.

— Листів нема, — сказала.

Він не знав, що йому робити зі сливами. Розчинив сумку, показав їх.

— Передасте Климові.

— А його нема.

— Де ж він?

— Нема і не буде.

— Що?

— Те, що чуєш. Його забрали ще позавчора, а він, не довго думаючи, зламався. Тепер возять по селах у мішку.

— Що?

— Возять у мішку. Вчора. І нині повезли. У вашому селі ще не були? Привезуть і вам його.

Лесь вихопив у неї жмут газет і вибіг із сортувальні. Кров ударила йому в обличчя, наче хтось затопив п'ястуком. Не дивився під ноги, збивав на бруківці пальці, забувши про хідник. Газети в руці, сумка теліпалася.

Зупинився за містечком, на мості. Зійшов до потоку, постояв і висипав сині яношки. Сливи попадали на дно, скаламутивши воду. Він стояв, поки хвиля стала чиста. Тоді кинув у сумку газети й подався на шлях.

Чи із села, чи назад, у село — йшов до сонця. Сонце його не покидало.

«Що я скажу на Волігурах? Що я скажу Хомисі?» — думав він. Йому стало і страшно, і боляче. Узяв великий жаль, аж навернулася сльоза. «Олекса, але не Довбуш... Не Довбуш... Не

Довбуш». Голова зависла на довгій шиї. Не витирав сльози. Очі плакали, скільки хотіли.

За містечком підняв голову. Крізь сльози побачив Волігури — свої гори. Сонце заходило, і гори полум'яніли. Стояли зубчастою стіною — нижчі, вищі, ще вищі. Сонце залило їх, щоб були ще видніші світові.

Лесь дивився на гори, і сльози на очах висихали. Він не знав, чому так сталося. Але що він довше дивився на зубчасту смугу, яка вже починала синіти темніючи, то зовсім не хотілося плакати. Волігури стояли. Він поволі тягнув шляхом і покидає свій жаль за собою. Лоб нахмарився. Вицвілі брови зламались. Плескати ніс роздмухувався. А обличчя, розчервонівшись, пашило.

З горба в долину Лесь ішов спроквола: зачіплювався очима за далекі зубці гір. У долині йому не було видно, і він підганяв себе.

— Волігури, — шепотів, видихаючи слово: в ньому крилася якась широка Лесева думка.

У вісках відцвірінькали коники. Над шляхом пролетів і прирмостився на бадиллині метіль. Подала на добраніч свій голос перепелиця. Спорили над узвозом прошелестіла ящірка. Усе втихало. А він ще не допхався до середохрестя. Наближався до нього. Краєм неба, зовсім не видно, тільки десь там крякнуло, пролетів табун диких качок. З полів на болота.

Земля посиніла. Гори почорніли. Він ступав і чув кожен свій крок. Зупинився. І, стоячи, якийсь час чув свою ж ходу. Затамував подих. Настала велика тиша. Якби хтось покликав його із самого кінця світу, почув би. Ніхто не кликав.

Гори стояли.

— Не зрушаться, — сказав.

То була його широка думка.

Село спало. Лесь вступив у нього, пустився над річкою. Село темніло за левадами, за вербами. Берег довів його на околицю. Зійшов місяць, і заблищав шлях. Він вихоплювався із села, через річку й тулився під горами. Лесь перетяв шлях і побрів вигоном. Перед ним були Волігури. Пахло каменем і зіллям.

Він поминув одне голе пригір'я, друге, а перед третім спинився. На шпилі — хата Хомихи. Туди вела вертка стежка. Кюлись була й дорога, але стала яром. З другого боку.

Лесь спинився на стежці. Кругом каміння, поросле мохом. «Ну, як же я скажу? Ні, я нічого Хомисі не скажу. Вона давала

мені хліб, вона передавала цидулки, які я носив... — думав він. І замість паху каменю й зілля відчув солодкий дух Хомишиного хліба, пахоц рум'яної цілушки.— Я нічого не буду їй казати. Нехай ліпше вона нічого не знає. Хіба вона впина? Вона добра. Хто тільки в неї не переховується? Хата Хомихи — партизанська. Але тим, що переховуються, треба сказати». Від тих думок він опустився і сів при стежці. Йому міркувалося: добре б, якби з тим Климом та щось трапилось, щоб його вбили, і щоб Хомиха так нічого й не знала, і щоб партизани не знали, а він уже мовчав би, як ті гори. Лесь обхопив руками свої коліна. Йому не хотілося здійматися по стежці. Підкасані штанки розпустилися. Він згадав, що в манжеті цидулка. Хомиха натрусила слив, дала слив і цю цидулку. Він виглубав її. Що там у ній, не знав. Його діло — передати. А кому віддати тепер? Хомиці? Але як же?.. І та цидулка пекла долоню.

Скрадаючись, він, як павук, поплився стежкою.

— Що ж ти поминаєш мене, сину? Лесіку.

Він аж сахнувся того голосу.

— Добрий вечір, тітко,— сказав.

— А я давно тебе наглянула. Місячно ж. Чого ти то стояв, то сидів у долині?

— Так.

— А я тут вартую. І тебе виглядаю.

— У вас хтось є?

— Поранених привезли, дитино,— відказала Хомиха й присіла за валунням.— Клим щось передав?

— Ні.

— Як же він там? Їв сливи?

Лесь не знав, що казати.

— Ви собі сидіть, сидіть, тітко...

— Може, облава?

— Може бути, тітко,— відказав. А собі думав: «Повезли Клима в мішку, от і поранені».— Я пішов, тітко. Я маю щось сказати пораненим.

Хомиха не перепинила його. Сиділа між валунням: стара, у великій хустині, сама, як камінь.

На подвір'ї, обкладеному камінням, стояли коні. Пофоркували. Коло них молодий хлопець, сидячи, награвав на губній гармонійці. Награвав тихо й журно. Та жура не могла вміститися на подвір'ї, тихо спливала, розходячись по всіх Волігурах.

Лесь запитав хлопця, чи є хтось старший. Той, не перестаючи грати, кивнув на хату. Лесь пройшов під погребом і вступив у сіни.

В хаті шебуршало сіно. Хтось постогнував. Темно, і на Лесь ніхто не звернув уваги. Він потяг за рукав якогось дядька.

— Ти хто? — спитав дядько.

— Маю щось сказати, — відказав Лесь і тягнув дядька в сіни.

Коли вони опинилися в темних сінях між зачинених дверей, він сказав:

— Кліма возьять у мішку. Вам треба забиратися звідси. Але ви й слова не кажіть Хомисі. Чуєте?

І віддав дядькові цидулку, яку мав передати Клімові.

— Діла, — мовив дядько і розчинив сіни.

Через подвір'я дріботіла Хомиха.

— Машина. З села гуде машина. Вони їдуть сюди. Я як знала, сиділа. От і досиділася.

Лесь збіг на край подвір'я, до кам'яної огорожі. Прислухався і теж почув гудіння машини. «Не світять», — подумав. Дивився туди, вниз. А з хати виносили поранених і прив'язували до коней. Дядько умовляв Хомиху: «І ви, Хомихо, з нами, вгори». А вона казала, що буде тут.

Коні ще тупотіли на подвір'ї.

Машина перестала гудіти. Її не було видно. Лесь побачив унизу чорні цятки, які розсипалися і йшли розстрільною.

— Прийдеться відстрілюватися, прийдеться перепиняти. Інакше не втечеш, — то був голос дядька.

Лесь попросив, щоб йому дали автомат. Він уміє стріляти. Він буде відстрілюватися. Підпустить німаків зовсім близько. Дядько покрутив головою. Хомиха сказала, щоб віддав автомат, а сам забирався: провести коней з пораненими по кручах важче, ніж перепинити німаків.

Лесь дістав автомата.

Коні з партизанами пішли з подвір'я.

Він сидів за камінням. Хомиха чипіла над його вухом. Вони обоє мовчали.

Розстрільна здіймалася схилом. Місяць світив, і Лесь бачив, як посувалися нагору чорні цятки. Коли йому здалося, що вони стали великими, він пустив чергу. Розстрільна пришила до землі.

— Тепер і ви втікайте, тітко, — сказав Лесь.

— Куди мені, дитино...

Хвилину все мовчало, а потім ударили постріли — з долини згору. Але вони були сліпі.

Як тільки там, на схилі, хтось починав ворухитися, Лесь стріляв.

Полетіли ракети. Одна впала на хату.

— Уже й горимо,— сказала, обернувшись, Хомиха.

Лесь пильнував спад гори, а Хомиха взяла його раптом за плече:

— Глянь за погріб. Вони вже за погребом. З вивозу зайшли.
Хто привів?

Лесь перекинувся і застрочив з автомата.

Якісь тіні шмигнули в погреб. Але ні Лесь, ні Хомиха цього не бачили.

Хата горіла. Усе подвір'я було червоне.

Хомиха заплющила очі.

Скінчилися набої. Лесь перестав стріляти. Він підвівся, хотів подивитися, що ж там на спаді гори. Дзенькнула куля, і Хомиха побачила, як на Лесевому чолі розмальовується довга брова.

Автомат випав з його рук.

Вона сіла над Лесем. Німці вдерлися на подвір'я, закричали:

— Де партизани? Де?

Хомиха мовчала.

Її підняли з землі. Їм здавалося, що партизани поховалися в погребі. Підганяли її автоматами:

— Йди відчиняй! Вони там!

Вона підійшла до погреба. Двері були зачинені. Турнула їх і крикнула:

— Виходьте!

З погреба вийшов її Клим, а за ним лейтенант Гравс.

Хомиха обернулась і тихо пішла до Леся, під кам'яну огорожу.

WALTER HITCHCOCK
JULIO ROBB

57 КОВ

